

Facta Simonidis

RADA PROGRAMOWA / ADVISORY BOARD

Prof. dr Inesa Baybakova (PL Lwów), prof. dr Juergen Beschoner (FHBund Berlin), prof. dr hab. Edward Fiała (KUL Lublin – PWSZ Zamość), prof. dr hab. Jerzy Hetman, przewodniczący / chairperson (UP Lublin), prof. dr hab. Teresa Łoś – Nowak (UWr. Wrocław), prof. dr hab. Waldemar Martyn (PWSZ Zamość – UP Lublin), prof. dr hab. Wojciech Nowicki (UMCS Lublin – PWSZ Zamość), prof. dr hab. I. Pankewych (UIF Lwów), prof. dr Ihor Pasichnyk (OA Ostrog), prof. dr Alla Rogatyuk (BIEM Łuck).

REDAKTOR NACZELNY/ EDITOR-IN-CHIEF

Prof. dr hab. Henryk Chałupczak

SEKRETARZ REDAKCJI / ASSOCIATE EDITOR

Dr Ewa Pogorzała

REDAKTORZY TEMATYCZNI / SUBJECT AREA EDITORS

Dr Henryk Duda

Dr Justyna Misiągiewicz

Dr Beata Rodzik

Mgr Małgorzata Samulak - Piłat

RECENZENCI / REVIEWERS

Prof. dr hab. Tadeusz Dubicki

Prof. dr hab. Ivan Pankevych

WYDAWCA / PUBLISHER

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Szymona Szymonowica w Zamościu
Zamość / Poland

ADRES REDAKCJI / EDITORIAL ADDRESS

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Szymona Szymonowica w Zamościu
ul. Pereca 2; 22 – 400 Zamość
Tel. +48 84 638 34 44; Tel/fax +48 84 638 35 00
e-mail: rektorat@pwsz zamosc.pl

© Copyright by Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Sz. Szymonowica w Zamościu

ISSN: 1899 – 3109

Nakład: 300 + 16 egz.

Skład i druk: Drukarnia Cyfrowa TRIADA - Jan Ciesielski
22-400 Zamość, ul. Lwowska 22D
tel./fax 84 639 10 90
www.triada.org.pl

Spis treści

Contents

I. Artykuły

Articles

Valentine Severyniuk	9
Росія: від «брата» до загарбника (ретроспекція агресивності)	
<i>Russia: from "Brother" to Conqueror (Aggression in Retrospection)</i>	
Natalia Khoma	27
Постмодерні форми політичного спротиву (на прикладі подій в Україні періоду кінця 2013-2014 років)	
<i>Postmodern Forms of Political Opposition (at the Example of Events in Ukraine during the Late 2013 – 2014)</i>	
Viktoria Bun	41
Влияние институциональных факторов на детерминацию электорального выбора в Украине	
<i>Influence of Institutional Factors on the Determination of Electoral Choice in Ukraine</i>	
Marharyta Chabanna	63
Соціальна спрямованість партійних програм як прояв політичного опортунізму (на прикладі парламентських виборів в Україні)	
<i>The Social Orientation of Party Programmes as a Trait of Political Opportunism (the Example of Parliamentary Elections in Ukraine)</i>	
Oleksandra Matushenko	89
Социальные практики политических элит в Украине (в разрезе теории практик Пьера Бурдьё)	
<i>Social Practices of Political Elites in Ukraine (with Regard to the Theory of Practice of Pierre Bourdieu)</i>	
Marlena Blicharz	109
Przygotowania obronne państwa w systemie bezpieczeństwa narodowego RP	
<i>Security Preparations in the National Security System of the Republic of Poland</i>	
Marcin Tarnawski	121
Uwarunkowania stanowiska Federacji Rosyjskiej wobec kryzysu w Syrii	
<i>Determinants of the Russian Position towards the Syrian Crisis</i>	

Aneta Romanowska	139
Współczesna polityka Federacji Rosyjskiej w obszarze „bliskiej zagranicy”	
<i>Contemporary Russian Federation Policy in the „Near Abroad”</i>	
Miguel Naueje	155
Modern Bilateral Relations Between India and Pakistan – Difficult Neighbourhood	
<i>Współczesne stosunki bilateralne Indii i Pakistanu – trudne sąsiedztwo</i>	
Ihor H. Plevako	173
Współpraca handlowa i gospodarcza państw Ameryki Łacińskiej i WNP	
na początku XXI wieku	
<i>Latin American and CIS Countries' Cooperation in Trade and Economy</i>	
<i>at the Beginning of the XXI Century</i>	
Marta Zwolan	187
Współczesny terroryzm międzynarodowy – metody i sposoby zwalczania	
<i>Contemporary International Terrorism – Methods and Ways to Combat</i>	
Angelika Mielniczuk	207
Prawomiędzynarodowy zakaz kary śmierci w świetle raportu Amnesty	
International z 2013 roku	
<i>Legal and International Prohibition of the Death Penalty in the Light</i>	
<i>of the Amnesty International's 2013 report</i>	
Kinga Pilip	223
Prawomiędzynarodowa odpowiedzialność za ludobójstwo na przykładzie	
Międzynarodowego Trybunału Karnego do spraw Rwandy	
<i>Legal and International Responsibility for the Genocide</i>	
<i>in the International Criminal Tribunal for Rwanda</i>	
Małgorzata Wojniak	235
Kłamstwo w przestrzeni publicznej. Polityka, nauka, sztuka	
<i>Lie in Public Area. Politician, Science, Art</i>	
Andrzej S. Samborski, Maria Kierepka, Iwan Szuwar	253
Walory turystyczne, rekreacyjne i wypoczynkowe środowiska przyrodniczego	
na Zamojszczyźnie	
<i>Tourist, Leisure and Environment on the Zamość Region</i>	

II. Recenzje

II. Book reviews

Ewelina Zieniuk – Cupryn 263

Marzenna Giedroń, *Komisja Mniejszości Narodowych i Etnicznych Sejmu jako podmiot polityki etnicznej (1989 – 2011)*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2014, ss. 538.

Paweł Popieliński 269

Sebastian Rosenbaum, Dariusz Węgrzyn (red.), *Wywózka. Deportacja mieszkańców Górnego Śląska do obozów pracy przymusowej w Związku Sowieckim w 1945 roku. Faktografia-konteksty-pamięć*, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Oddział w Katowicach, Katowice 2014, ss. 454.

Marta Koszko 277

Romuald Jończy, Katarzyna Łukaniszyn-Domaszewska, *Wpływ ludności pochodzenia niemieckiego oraz organizacji mniejszości niemieckiej na regionalny rozwój społeczno – gospodarczy. Wybrane zagadnienia (ze szczególnym uwzględnieniem województwa opolskiego)*, Dom Współpracy Polsko – Niemieckiej, Gliwice – Opole 2014, ss. 137.

III. Kronika

III. Chronicle

Angelika Dąbrowska 283

VII polsko – ukraińska debata naukowa „Polityka wpływu w stosunkach międzynarodowych – rywalizacja Stanów Zjednoczonych, Unii Europejskiej i Federacji Rosyjskiej”

Lila Pietrusiewicz 287

Tydzień Edukacji Globalnej 2014 „Bezpieczeństwo żywnościowe – Food Security”, seminarium Koła Naukowego Politologów PWSZ w Zamościu, 21 listopada 2014 r.

I. Artykuły
I. Articles

Valentine Severyniuk
Classic Private University (Zaporizhja, Ukraine)
Severyniuk@ukr.net

**Росія: від «брата» до загарбника
(ретроспекція агресивності)**
*Russia: from “Brother” to Conqueror
(Aggression in Retrospection)*

Анотація:

Розглянуто деякі передумови теперішнього конфліктного стану російсько-українських відносин, що спричинений, на думку автора, також історичними прецедентами політичної та морально-психологічної агресивності з боку офіційної Москви. Проаналізовано місце в політиці Росії щодо України офіційної ідеології «Москва – третій Рим», концепцій: «собираніе русских земель», «єдиний русский мир». Наведено факти дискредитації російською владою українських політиків, зневаження історико-культурних, ментальних відмінностей між «великоросами» та «малоросами», штучної асиміляції українського населення у XVII – XIX століттях.

Ключові слова: Україна, Росія, народ, братерство, імперія, агресія

Summary:

In this article the author discusses some preconditions of present military conflict between Russia and Ukraine getting to the conclusion that this situation has been caused by historical precedents of political, moral and psychological aggression of the Russian government. The author analyses the place of the official Russian ideology «Moscow is the third Rome» in relation to Ukraine, as well as concepts like «Russian lands gathering», «single Russian world». What is also being mentioned is the disrespect of historical, cultural and mental differences between «Great Russian» and «Little Russian» and artificial assimilation of the Ukrainian people in 16th-19th centuries.

Keywords: Ukraine, Russia, people, brotherhood, empire, aggression

1. Велич імперії – сила традиції

В Україні є прислів'я: «Сусід – то найближчий родич». Мудрість цих слів по-особливому розкривається тоді, коли виходиш за межі їхнього первісного, побутового, значення. Коли думаєш не про двох чи кількох сусідів-господарів, що межують своїми обійстями, а про сусідні народи й країни. Бо якщо два-три господарі й пересваряться з якихось особистих причин, то аж надто великої біди з того не станеться. А на будь-який крайній випадок – світ широкий – можна й місце проживання поміняти та на кращих сусідів натрапити. Зовсім інакша ситуація – із сучасними народами й державами: вони не мають змоги вибирати географію свого розташування. Світ надто ущільнився, став замалим для великих міграційних зрушень.

Лише за останніх сто років світ бачив дві планетарні війни – вони ціною десятків мільйонів людських життів та небаченими руйнаціями матеріальних і моральних цінностей підтвердили незаперечну для теперішніх демократичних цивілізацій істину: неможливість у збройний спосіб змінювати державні кордони. Навіть якщо переможець відчуватиме задоволення від здобутого силою територіального «трофею», то воно не буде тривким, позаяк невдоволеність іншої сторони постійно будитиме у неї відчуття образи й несправедливості та прагнення повернути своє. А звідси – недовіра, тривожність, небезпека, нові криваві конфлікти... Домовленості, за якими сьогодні співіснують країни Європейського Союзу, переконують, що замість зміни кордонів значно кращим рішенням є зміна ставлення до них: існування міждержавних кордонів не повинне лякати сусідні народи ймовірними загрозами з боку один одного, а має нагадувати людям про уміння об'єднуватися, досягати компромісу, забезпечувати умови для упорядкованого обміну гуманітарними, фінансово-економічними, інтелектуальними, трудовими, сервісними ресурсами.

Хто міг передбачити, що в XXI столітті Україна стане об'єктом воєнної агресії з боку Росії? У таку можливість настільки не хотілося вірити, що розум відмовлявся сприймати логічні аргументи на користь такого припущення. Бо теперішня Європа – це не конгломерат державно-політичних утворень та союзів Середньовічної епохи, коли на руїнах колишньої Римської імперії упродовж століть відбувався закономірний процес воєнно-політичного розподілу територій та формування національних держав, і війни сприймалися як чи не єдино можливий спосіб їх становлення та збереження суверенітету.

Антична культура стала джерелом неперевершеної одухотвореності мистецтва епохи Ренесансу. Антична імперія залишила у спадок майбутнім політикам амбіцію величної Цезарської влади. На її спокуси піддалося не одне покоління завойовників і диктаторів, «дуче» і «фюрерів» у різних регіонах планети і у різних політичних системах. Коли у 962 р. німецький король Оттон I завоював Італію, то проголосив себе Імператором Римської імперії (пізніша назва – Священна Римська імперія німецької нації), яка проіснувала до початку XIX ст. Її правителі іменувалися «кайзерами» (так само і в 1871–1918 рр.) – від латинського Caesar – Цезар.

Для деяких політиків цезаризм не втратив своєї привабливості й сьогодні. Його рецидиви, як правило, не бувають випадковими. За «нащадками цезаризму» завжди тягнеться довгий слід. Без такого «історичного сліду» диктатори існувати не можуть. Адже у своїх власних очах та у сприйнятті їхніх лакеїв і обдурених ними народів вони – не люди, а «явища».

«Явищами-месіями» в новітній історії Європи вважали себе Беніто Муссоліні та Адольф Гітлер. Перший проголосив метою італійських фашистів «відродження величі італійської нації та Римської імперії», другий звів у ранг суспільних і державних цінностей «нордичну арійську расу» та геноцид інших «нечистих рас і народів». Подібні тези активно намагалася обґрунтувати гітлерівська «наука про раси» – «расологія». У 1934 р. радник Пруського міністерства науки, мистецтва і народної освіти Р. Бенце у своїй статті «Раса і школа» писав (тут і далі цитати з російськомовних видань наведено в українському перекладі, за винятком цитування документів. – В.С.): «...цілком зрозуміло, що представники чужорідних рас – орієнтальної, передньоазійської, африканської та монголоїдної – можуть завдати життю нашого народу тільки шкоду. ...Усе виглядає зовсім не так, начебто нам, варварським народам Півночі, світло вищої людськості прийшло з нібито більш близького до Бога культурного Сходу, що західна культура прийшла зі Сходу через Грецію і Рим...»¹. Тим не менше маніакальним прагнення Гітлера було бажання відшукати на Тибеті «країну особливих знань – міфічну Шамбалу» й «атрибути Христової сили» – «священну чаша Грааля» і «спис Лонгіна». Охоронні загони націонал-фашистської партії Німеччини – есесівці (нім. Schutz Staffeln) – створювалися за прикладом середньовічних рицарських орденів з відповідною атрибутикою та кодексом поведінки.

¹ *Философия вождизма: хрестоматия по вождеведению под ред. В.Б. Авдеева. Перев. с нем. А.М. Иванова, Москва, 2006, s. 186, 190.*

2. Ідейно-історичні витоки російського імперіалізму та його сучасні натхненники

Офіційно Росія (Московське царство) стала імперією у 1721 р. На той час закінчилася російсько-шведська війна, що тривала 21 рік. За мирною угодою, укладеною у м. Ніштадт (Фінляндія), Москва отримувала у «незаперечне вічне володіння і власність» Прибалтійські території – Ліфляндію, Естляндію, Інгерманляндію та частину Карелії з Выборгом, а Швеції повертала Фінляндію. У жовтні 1721 р. від Сенату (утворений у 1711 р. замість Боярської думи) та Святійшого Синоду (утворений у 1721 р. замість патріаршого правління) цареві Петру I було «піднесено» титул «Пётр Великий, отец Отечества и Император Всероссийский». Новий титул (та ще й на «західний» манер) – «імператор-монарх» – потребував пояснення та додаткового ідеологічного обґрунтування. Освічених знавців цієї справи серед власне російської придворної знаті було небагато. Тому одним з головних ідеологів московського абсолютизму – самодержавства, яке прагнуло уподібнитися до «римських імператорів», став українець за походженням («малорос»), колишній ректор Києво-Могилянської академії, а згодом архієпископ Псковський, віце-президент Синоду – Феофан Прокопович. Йому, зокрема, належить авторство книги «Правда волі монаршої» (1722) та «Духовного регламенту» (1721), у якому зазначалося: «Его величество есть самовластный монарх, который никому на свете о своих делах ответа дать не должен... Монархов власть есть самодержавная, которым повиноваться сам Бог повелевает»².

Ф. Прокопович не був першим, хто намагався встановити ідейні «паралелі» між російською та давньоримською історією. Уже в першій третині XVI ст. почала формуватися офіційна політико-ідеологічна доктрина правителів Великого Московського князівства, потім – царства і Російської імперії «Москва – третій Рим» (Рим – Константинополь – Москва). Монах Філофей у посланні до великого князя Московського Василя III наголошував, що Росія має досягти світової слави, яка колись належала Риму та Константинополю (Візантії). «Блюди и внемли, – писав він, – ...яко два Рима падоша, а третий стоит, а четвертому не быти»³.

Така настанова у контексті реальної історії Московського царства «створювала» для його володарів «політичне право» і навіть «моральний

² История СССР. Ч. I. С древнейших времен до 1861 г. Под ред. П.И. Кабанова и В.В. Мавродина, Москва 1974, s. 337–338.

³ Idem, s. 194.

обов'язок» виступати провідною політично-державною силою усієї Східної Європи, православного світу в цілому, спекуючи тим, що на східноєвропейські терени «грецьке християнство» поширилося наприкінці Х ст. за часів великого київського князя Володимира, і хто ж як не Москва, яку заснували та розбудували нащадки київських князів, має бути «спадкоємицею Київської Русі»?

Син Василя III – Іван IV (Грозний) у 1547 р. першим в російській історії прийняв титул «цар» і вінчався на царство врочистим церковним обрядом. Його бажання перетворитися з князя Московського на царя, поза всяким сумнівом, було натхненне прикладами правителів («помазанників божих») з давньовірської, римської, візантійської історії, яку він дуже добре знав. За визначенням одного з найбільших російських істориків кінця ХІХ – початку ХХ ст. Василя Ключевського, «у цих образах він, як у дзеркалі, старався розгледіти самого себе, свою власну царствену фігуру, вловити в них відображення свого блиску чи перенести на себе відблиск їхнього світла та величі... Він сам для себе став святиною і в помислах своїх створив ціле богослов'я політичного обожнювання самого себе у вигляді вченої теорії своєї царської влади». У полемічній переписці зі своїм політичним опонентом князем Андрієм Курбським Іван IV наголошував: «Нєсть власти, аще не от бога. Всяка душа властем предержащим да повинуется»⁴.

Саме з таких намагань Гая Юлія Цезаря у І ст. до н.е. – уподібнити себе богам і древнім царям почала утверджувати свою винятковість імператорська влада в Римі. При Цезарі необмежене «я» стало наріжним каменем державної політики. «Республіка – ніщо, пусте ім'я без тіла і обличчя», – заявляв він. Римський історик Светоній Транквілл так описував анатомію імператорського самовладдя Цезаря: «Мало того, що він приймав почесні понад усяку міру: незмінне консульство, довічну диктатуру, турботу про моральність, потім ім'я імператора, прізвисько батька вітчизни, статую серед царських статуй, підвищене місце в театрі, – він навіть допустив на свою честь постановлення, які переважають людську межу: золоте крісло в сенаті і суді, священну колісницю та ноші під час циркових процесій, храми, жертovníки, статуї поряд з богами, місце за частуванням для богів...»⁵.

Ідеологію «Москва – третій Рим», яку започаткував його батько Василь III, Іван IV (Грозний) практично реалізував у своєму титулі: згідно

⁴ В. О. Ключевский, *Исторические портреты. Деятели исторической мысли*, Москва 1990, s. 103–104.

⁵ Г. Т. Светоний, *Жизнь двенадцати цезарей. Перев. с лат. М. Л. Гаспарова*, Москва 1988, s. 43–44.

з зазначеною формулою відбулася трансформація назви верховної влади правителів Москви: від лат. Caesar – до грец. каїсар (кесар), далі – цїсарь – цсарь – царь⁶.

Московських правителів ніколи не покидало бажання «зібрати» під своєю владою землі Давньої Русі. При цьому їх не зупиняло те, скільки століть пройшло з давньоруської доби, яку власну історію за цей час прожило і переживало місцеве населення, якою мовою розмовляло, чим і якою мірою відрізнялося від «московитів». Для них ніби не існувало величезних історичних відстаней. На жаль, не існує й сьогодні...

Як тільки у XIV ст. ослабла влада монголів над Руссю, Московське князівство почало посилюватися. Основи могутності Москви були закладені при князі Івані I, прозваному «Калитою» («грошовим мішком»). Шляхом завоювання та підкупу Калита поширив свою владу на багато тодішніх міст Північно-Східної Русі – Володимир, Псков, Новгород, Ростов, Углич, Галич (у теперішній Костромській області Росії). В. Ключевський писав, що після смерті Калити «Русь довго згадувала його князювання... і любила прикрашати пам'ять цього князя вдячною легендою»⁷.

І дійсно, легенди про першого «збирача руських земель», мабуть, не умруть ніколи. Вони століттями слугували засобом підкріплення домагань Москви до земель, які колись становили територіальну основу Київської Русі. Наприклад, під час Першої світової війни, коли російські війська вели бої в Галичині проти австро-угорських військ, головнокомандувач російською армією великий князь Микола Романов (дядько царя Миколи II) 14 серпня 1914 р. виступив із зверненням «К русскому народу Австрии», у якому висловлював побажання, щоб бог допоміг імператору Миколі II «завершити справу великого князя Івана Калити», щоб більше не було «подъяремной Руси», щоб на землях Східної Галичини було піднесено прапор «единой, великой и нераздельной России»⁸.

Минають століття, але залишається жити вірус великодержавної психології та політики російської влади й тих, хто послуговується її «милостями». Сьогодні це – психологія і риторика відвертого агресора. Про це свідчать численні інтернет-джерела російського походження. Чого тільки варті висловлювання Володимир Жириновського після анексії Росією Криму. Найвідоміший «ліберал-демократ» Росії пропонує зміни-

⁶ «Царями» офіційно називали також монархів у Болгарії та в Сербії.

⁷ В. О. Ключевский, *Исторические портреты. Деятели исторической мысли...*, s. 66.

⁸ В. В. Верстюк та ін., *Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник*, Київ 1995, s. 204–205.

ти назву Російської держави, маючи на увазі її імперське минуле, а президенту Володимиру Путіну – прийняти титул «цар»: «...ну, если не хотите “царь”, то пусть будет “верховный правитель”». Ці й подібні «лінгвістичні вправи» залишилися би непомітними вкрапленнями в широкому потоці агресивної риторики Кремля, якби вони не відлунювали пострілами з російських танків і «Смерчів» на території суверенної Української держави. Також відверто експансіоністський підтекст звучить у заявах патріарха Московської православної церкви Кирила (Гундяєва) на адресу В. Путіна, якому, очевидно, не дають покою давні лаври легендарного Калити і який не приховує своїх загарбницьких планів щодо України: «Вы исправили кривизну нашей отечественной истории... Когда я говорю «Отечество», я имею в виду всю историческую Русь...».

Суголося державної і церковної риторики – давня традиція великодержавної Росії. Попри те, що відносини між царями та патріархами в російській історії складалися іноді досить драматично⁹, церква завжди залишалася надійним «патроном» в ідеологічній «обоймі» московської влади (звісно, за винятком її радянського періоду). Найчіткіше концепцію такого єднання сформулював майже двісті років тому натхненник реакційного режиму царя Миколи I, президент Академії наук та міністр народної освіти Росії у 30–50-х рр. XIX ст. Сергій Уваров. Він став одним із засновників так званої «теорії офіційної народності», яка ґрунтувалася на соціально-політичній тріаді: «православ'я, самодержавство, народність». Її прибічники наполягали на відданості російського народу цареві, єднання царя з народом, особливого шляху розвитку Росії на відміну від «гнилого Заходу». Чи не щось подібне бачимо в теперішній Росії? Історія ходить по колу...

3. Українсько-московський союз: конфлікт державно-політичних форм – республіканської та монархічної

Слабкі політики схожі на блазнів, а авторитарні перетворюються на циніків. В. Путін, навіть під тиском незаперечних фактів, що вказують

⁹ Тут можна пригадати намагання патріарха Никона в середині XVII ст. затьмарити своєю владою царську владу, фактично підмінити царя, що (і це не дивно) було безуспішним. У подальшому відбулося повне підпорядкування духовної влади світській. У 1700 р., після смерті патріарха Адріана, Петро I заборонив вибори нового патріарха. З 1721 р. і аж до січня 1918 р. функції церковного управління (замість патріаршого) здійснював «Святейший правительствующий Синод» – як один із державних органів, куди входили призначені царем представники духовенства, підконтрольні обер-прокурору Синоду.

на військово-політичну підтримку Москвою терористично-сепаратистських формувань в українському Донбасі, з удаваним пафосом продовжує заявляти про «этническую, религиозную, духовную, историческую общность» між росіянами та українцями та сентиментально «співчуває» «трагедии на Юго-востоке, несмотря на которую украинский народ остается для нас самым близким, братским народом». На таке лицемірство найкраще відповідає ще одне українське прислів'я: «Гарно колише, та сон не бере».

Уперше за історію українсько-московських відносин Україна (тоді ще дуже молода Гетьманська держава) зіткнулася з російським умінням «заколисувати» пильність «братнього народу» у 1654 р. під час укладання військово-політичного союзу між Гетьманщиною та Російським царством. Знаменита козацька рада у Переяславі в січні 1654 р. з піднесенням та вигуками «Навіки разом!»¹⁰ зустріла рішення Земського Собору в Москві «прийняти Військо Запорозьке з усіма містами і землями під високу государеву руку». До такого ентузіазму призвів найголовніший аргумент – спільність православного вірування, що для українців на той час мало надзвичайно важливе значення. Однак уже в ході Переяславської ради виявилось глибоке непорозуміння між обома сторонами: Військо Запорозьке на вірність цареві присягнуло, а московське посольство від імені царя присягати у «дружбі» відмовилося. Глава посольства – «ближній боярин царя» Василь Бутурлін – запевнив козаків, що оскільки цар – самодержець, то його слово – непорушне: він обіцяє не тільки не посягати на давні права Війська Запорозького, але й розширити їх.

Сутність «непорозуміння» в Переяславі 1654 р. точно й образно визначив Карл Маркс у своїй праці «Конспект книги Бакуніна “Державність і анархія”» (1874–1875 рр.). При цьому він зауважував, що у російсько-українських відносинах середини XVII ст. віддзеркалився зміст політичних процесів європейського значення: «Цілі століття точилася боротьба між двома формами «держави»: «воля шляхетська» чи «царський батіг». Часто здавалося, що поляки близькі до перемоги. Але як тільки-но народ повстав у Москві в 1612 р., а потім відбулося повстання малоросійського та литовського «хлопства» під проводом Богдана Хмельницького, – як усьому кінець. «Російський батіг» переміг дякуючи народові»¹¹.

¹⁰ Серед козацтва далеко не усі підтримали Переяславські рішення. Своїх представників у Переяслав не надіслала Запорозька Січ, противником угоди з Росією був один з найавторитетніших запорозьких отаманів Іван Сірко. Не склав присяги московському цареві полковник Війська Запорозького Іван Богун.

¹¹ К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения*, 2-е изд., том 18, Москва 1961, s. 596.

Таку ж думку: про принципову суперечність між різними формами державності – в Росії та в Польщі (до складу якої перед Хмельниччиною входила Україна) – тобто між абсолютистсько-монархічною та парламентарно-республіканською – розвивав на початку ХХ ст. видатний український історик Михайло Грушевський: «...московське правительство, відповідно до прийнятих в московських кругах традицій, у зносінах з новими підданими царя передусім силкувалося можливо піднести його престиж – прищепити їм те, на чім стояв московський лад: поняття, що цар стоїть понад правом, що кожний акт його се ласка, пожалування, що в зносінах його з людьми, які піддаються йому, не може бути відносин рівного з рівним. В українську свідомість, виховану в порядках західноєвропейських, конституційних, такі поняття не містилися...»¹².

Окрему історичну та наукову проблему становить зміст письмового варіанта українсько-московської угоди (зберігся лише у чернетках), відомого як «Московські статті» 1654 року¹³. Тут обмежимося згадкою лише про те, що українську сторону зміст угоди (після того, як з нею ознайомилися в Чигирині – гетьманській столиці) не влаштував, позаяк містив загрози її суверенітету – через це Б. Хмельницький не вважав за можливе брати «Статті» до безумовного виконання.

Майже до кінця 70-х рр. XVII ст. Україна перебувала в стані «руїни» – громадянської війни, у якій свої інтереси намагалися реалізувати сусідні держави – Росія, Польща, Туреччина. Усі вони воліли бачити у своїй власності певну частину українських земель. Молода національна козацька еліта лише набиралася політичного досвіду, тому припускалася багатьох помилок, часто була нерішучою, лестивою до московської влади, зрадливою, непослідовною та нерозбірливою у виборі зовнішньополітичних орієнтирів розвитку Гетьманщини, а свої власні старшинські інтереси – майнові та кар'єрні – ставила вище суспільних.

Усім цим уміло користувалася політично централізована Московська держава. У хід ішло все: розташування на території Лівобережної України (Гетьманщини) військових гарнізонів, пряме втручання у внутрішню та зовнішню політику гетьманів, самовільне стягування з української людності податків, залякування, тюремне ув'язнення, заслання до

¹² М. С. Грушевський, *Переяславська умова України з Москвою 1654 р., Хто такі українці і чого вони хочуть*, Київ 1991, с. 54.

¹³ „Пам'ятки України”, 1991 nr 2, s. 4–8.

Сибіру¹⁴, підкуп, інтриги, моральне приниження тощо. За дуже короткий час українці відчували, що значить піддатися під «високу царську руку». Коли наступник Б. Хмельницького – гетьман України Іван Виговський (1657–1659) у листі до царя Олексія Романова назвав козаків «вільними підданими», то одержав за це догану та наказ називатися «вічними підданими царя»¹⁵.

4. «Великороси» і «малороси»: ментальні розломи

Незабаром відмінності виявилися також у менталітетах, психології «великоросів» та «малоросів». Разом із «союзом з Москвою» та появою царських воевод і цілувальників¹⁶ в Україні тут набув поширення російський «мат», з яким раніше українська побутова лайка мала небагато спільних форм. Похабство та агресивність російського матюччя принижували українців – козаків і посполитих. Вони скаржилися на росіян, нарікаючи, що ті не тільки не знають міри в поборах та кривдять жінок і дівчат, то ще й «обзиваються паскудними словами»¹⁷.

Така поведінка московських урядовців ставала звичним явищем і безцеремоннішою по мірі посилення російської присутності в Україні. Під час російсько-шведської Північної війни 1700–1721 рр. Петро I вимагав численних поставок з України коней, худоби, хліба та інших припасів. У Києві, на Печерську, за наказом царя Петра I почали зводити фортецю. На будівництві, під командуванням московських військових чинів, працювали місцеві селяни й козаки, які знемагали і від роботи, і від того, що їх «палицями по головах б'ють, вуха шпагами обтинають і всяку наругу чинять». Як зазначав у своїй «Історії України» Іван Крип'якевич (1-е вид., 1938 р.), «дошкульнішою від матеріальних утрат була моральна знева-

¹⁴ Перші засланці з України до Сибіру з'явилися там у середині 60-х рр. XVII ст. У 1672 р. дійшла черга до керівників Гетьманщини: було заарештовано і незабаром заслано до м. Тобольськ (Західний Сибір), а потім – у Забайкалля гетьмана України Дем'яна Многогрішного. У 1672–1673 рр. заслання у Тобольську відбував кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко. Там само після трирічного заслання у 1790 р. помер гетьман Іван Самойлович. У грудні 1724 р. помер в ув'язненні в Петропавлівській фортеці С.-Петербурга наказний гетьман Павло Полуботок. 25 років (з 1776 по 1801 рр.) перебував у в'язниці Соловецького монастиря (на Соловецьких островах у Білому морі) останній кошовий отаман Січі Петро Калнишевський.

¹⁵ М. І. Костомаров, *Галерея портретів: біографічні нариси*, Київ 1993, с.164.

¹⁶ Цілувальники – виборна посада в Росії (кінець XV–XVIII ст.) Назва походить від того, що особи, призначені на цю посаду, при її зайнятті складали присягу чесно виконувати свої обов'язки та цілували хрест. Цілувальники (іноді з місцевого населення) займалися на Лівобережжі України переписом населення, вели облік податкам та повинностям, стягували їх на користь царської казни.

¹⁷ М. І. Костомаров, с. 175.

га. Московські урядовці і старшини, що звикли до метод деспотичного управління, не вміли і не хотіли шанувати української свободи і ламали її самовільно»¹⁸.

Нарікання на те, що їх «лає» воєвода Шеншин (командир російської фортеці Кам'яний Затон, що була зведена коло самої Січі) містилося і у зверненні кошового отамана Костя Гордієнка до царського посланця (початок 1704 р.)¹⁹. Небажання січовиків, особливо козацької старшини, миритися з принизливим ставленням до себе з боку малограмотних російських урядовців зіграло свою роль у рішенні частини запорожців на чолі з Костем Гордієнком навесні 1709 р. підтримати антимосковський виступ гетьмана Івана Мазепи²⁰.

Те, що Московське царство за культурно-освітнім рівнем поступалося українському суспільству, визнавали самі росіяни. Так, російський історик XIX ст. Сергій Соловйов зауважував: «Мала Росія... раніше відчувала потребу в просвітництві і вже володіла засобами шкільної освіти. ...у XVII ст., перед епохою перетворень, ми спостерігаємо нетривалий час, коли за наукою звертаються до малоросіян чи взагалі до західно-руських учених і до греків»²¹.

5. Західноєвропейський вектор політики української козацької еліти XVIII ст. та її критики

Після поразки Карла XII та І. Мазепи під Полтавою влітку 1709 р., експансіоністські плани Москви щодо України об'єктивно загрожували і європейським державам. Наступник І. Мазепи – гетьман Пилип Орлик у квітні 1712 р. звернувся з Маніфестом до європейських країн (передовсім до Англії та Голландії) з поясненням своїх політичних планів, зокрема причин союзу з ворожою для Європи Османською імперією. Додатком до Маніфесту був документ – «Дедукція...» («Вивід прав України»), спеціально складений П. Орликом до початку Конгресу європейських держав у м. Утрехт (Голландія). У «Дедукції...» говорилося, що турецький протекторат потрібний Гетьманщині на період її боротьби за відновлення свого суверенітету, у чому має бути зацікавленою і Європа, бо в разі посилення

¹⁸ І. П. Крип'якевич, *Історія України*, 2-е вид., Київ 1992, с. 233.

¹⁹ В. Голобуцький, *Запорозьке козацтво*, Київ 1994, с. 474.

²⁰ Побіжно зазначимо, що К. Гордієнко був високоосвіченою людиною, вихованцем Києво-Могилянської колегії і, як і багато інших представників козацької еліти, знав класичні мови – латинську та грецьку: прибувши на зустріч зі шведським королем, він привітався з Карлом XII по-латині.

²¹ С. М. Соловьев, *Чтения и рассказы по истории России*, Москва 1989, с. 327.

Москви остання «може змагати до повалення європейської свободи...». Отже, Європа опинилася перед вибором: підтримати Козацьку державу (і виграти стратегічно) чи убезпечити себе тактично, уникаючи конфронтації з Кремлем? Судячи з усього, тоді перемогло друге рішення, бо європейські уряди на звернення П. Орлика жодним чином офіційно не відреагували.

Немалу роль у цьому відіграла російська пропаганда. Водночас з Маніфестом П. Орлика з'явився Маніфест царя Петра I – його мета полягала в дискредитації українського «гетьмана-мазепинця» в очах європейської громадськості: у царському Маніфесті П. Орлик поставав як «боговідступник і зрадник», йому оголошувалося прокляття²².

Сьогодні реакція країн Європейського Союзу на «українські проблеми» у Криму та на Донбасі позитивно-протилежна. Так, історія ходить по колу, але, на щастя, відповідальні політики здатні усвідомлювати її уроки.

Намагання очорнити діячів української історії – давня і нестаріюча тактика московських пропагандистів. У їхніх колах ім'я гетьмана П. Орлика досить «популярне». Як відомо, він був одним з авторів видатного політико-правового документа конституційного значення початку XVIII ст. – «Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis» («Угоди та установлення законів і вольностей Війська Запорозького» від 5 квітня 1710 р.)²³. На сьогодні в Україні та Росії можна виявити дві крайності: з одного боку, ультра-патріотичне перебільшення значення «Pacta...», з другого – їх повне паплюження. Те й те не відповідає істині. Без сумніву, піддавати науковій критиці можна будь-які історичні факти та джерела. Але робити це треба коректно, з повагою до їх походження, з урахуванням історичного часу та конкретних обставин.

На превеликий жаль, у деяких сучасних російськомовних публікація (авторам яких за їхню українофобську, тобто суто ідеологічну, а не наукову, позицію не хотілося б створювати рекламу публічним згадуванням їхніх прізвищ²⁴) можна зустріти такі оцінки «Pacta...»: «пресловутая конституция», «комичный результат конституционного творчества», «аляповатый памятник», «как и следовало ожидать... сказка о первой украинской конституции», «откровенная ложь, которую следует сдать в утиль... а не отстаивать байку с пеной у рта» тощо.

²² Л. Г. Мельник, *Українсько-турецькі взаємовідносини і політичні проекти П. Орлика*, «Український історичний журнал», 1997 nr 6, s. 32–33.

²³ Часто документ називають просто «Конституцією», що походить від назви його латинського варіанта.

²⁴ Текст джерела і дані про його автора можна знайти за адресою: <http://kornilov.name/staroukrainskiy-yazyk-konstitutsii-filippa-orlika/>

Як бачимо, шовіністична риторика початку ХХІ ст. недалеко відійшла від її «оригінальних зразків» століття ХVІІІ-го. І це тоді, коли йдеться не просто про документ епохи, а про історичний шлях великої європейської країни, минулі й нинішні покоління українців! Українським історикам закидають, що «Филиппа» вони називають «Пилипом», а «канцелярский язык петровских указов» – «староукраинским языком»²⁵. Більше того, вони нібито безпідставно «приписують» П. Орлику його «український патріотизм», адже він сам пише в «Пактах...», що мріє колись повернутися з вимушеної еміграції «не на Батьківщину», а «на свою Отчизну – Малую Россию!» Подібна «критика» далека від науковості. Її апологети ігнорують той факт, що в «Пактах...» назва «Україна» у значенні назви Козацької держави та її території згадується 8 разів, у тому числі – й формулювання «Україна, наша Батьківщина». Інші назви держави – «Запорозьке Військо та малоросійський народ», «Гетьманська область». Двічі зустрічається вислів «українські міста», один раз – «українські землі».

Наостанок автор аналізованої статті «“Староукраинский” язык “конституции” Филиппа Орлика» закликає «срочно переписывать школьные учебники, преподносящие нашим детям откровенную ложь» – «...доходит до того, что в РУССКОЯЗЫЧНЫХ текстах по истории Украины (в частности, в русских учебниках для средних школ Украины) г-на Орлика именуют не иначе, как “Пилип”». Ось такий «жах!» Напевне, не менше, ніж П. Орлик, теперішніх українофобів лякають і князі Давньої Русі та їх стольний град Київ, який, за літописними джерелами, був «матір'ю міст руських». Адже із підручників, якими сьогодні послуговується система освіти в Росії, поняття «Київська Русь» вилучене.

Війна проти історичної пам'яті – це один з улюблених прийомів політичних маніпуляторів і диктаторів. Сьогоднішня московська влада залякує російських громадян «київською хунтою», «укро-нацистами» та іншими видуманими нею міфічними явищами. Цей переляк виглядає як відголосок ще тих далеких часів, коли у 1618 р. Петро Сагайдачний на чолі козацьких загонів разом з військом польського королевича Владислава підступився до Московського Кремля; коли у червні 1659 р.

²⁵ Крім латинського тексту «Pacta et Constitutiones...», також був складений (можливо, трохи пізніше) варіант документа, виконаний тодішньою канцелярською діловою мовою, якою послуговувалися в Росії та в підросійській Україні. Текст, однак, містив багато не зрозумілих для росіян українських слів, фонетичних, морфологічних та синтаксичних особливостей, що дає всі підстави казати про староукраїнську мову написання «Договорів і постанов». Очевидно, цей варіант призначався для Запорозької Січі, зберігався у січовому архіві, а після руйнації Січі царськими військами у 1775 р. був вилучений та відвезений до російських архівів, де й знаходиться до цього часу (Договори і постанови / упоряд. О. Алфьоров: наук. вид., Київ 2010, s. 6–16).

під м. Конотоп (Сумщина) козацьке військо гетьмана І. Виговського розбило російську армію, і «тишайший» російський цар Олексій Романов²⁶ збирався тікати «аж за Волгу»; коли І. Мазепа у жовтні 1708 р. перейшов Десну та з'єднався з військом Карла XII... Очевидно також, що в тому числі й страх (крім, «політичної доцільності») водив рукою імператриці Катерини II, котра у 1764 р., після ліквідації нею гетьманської влади в Україні, в інструкції генерал-прокурору В'яземському наголошувала, аби він особливо пильнував, щоб «час та ім'я гетьманів зникли, а не те, щоб персона якась була піднесена в це достоїнство»²⁷. Саме так: вихолостити з історії «і час, і ім'я!»

Страх не тільки паралізує. Як і зневага та ненависть, він породжує агресію. У 2014 р. вона увірвалася в Україну під російським триколірним прапором...

6. Від війни проти пам'яті – до штучної асиміляції

Формування поняття «русский мир», яке в наші дні надзвичайно популярне серед шовіністично налаштованих кіл російського суспільства, має довгу історію, воно відбувалося в одному руслі з процесом формування «Великодержавної Росії» та імперських прагнень її влади. Складовою цього процесу було поглинення культурно-етнічних, історичних, навіть генетичних особливостей підвладних Російській імперії народів. До таких методів схильні уряди всіх метрополій, що мають колонії, щоправда, вони це роблять з різною мірою жорсткості та «успішності» і в різний спосіб.

Російська влада усіляко намагалася (і, на жаль, намагається й тепер) здійснювати свою асимілятивну політику, спекулюючи (знову процитуємо В. Путіна) на «этнической, религиозной, духовной, исторической общности» українців та росіян. Наявність такої спільності не слід заперечувати. Та сутність питання в іншому: «спільність народів», їх зближення належить сприймати як процес, що зароджується та розвивається природним чином. Політична влада може йому сприяти і повинна це робити, якщо того потребують самі народи. Тут неприпустиме примушування та маніпулювання свідомістю людей. Але не так це відбувалося в історії українсько-російських відносин. Наведемо кілька прикладів.

²⁶ За історичними свідченнями, цар О. Романов був людиною м'якої вдачі, за що отримав прізвисько «Тишайший».

²⁷ О. І. Путро, *Гетьман України Кирило Розумовський*, «Український історичний журнал», 2002 nr 5, s. 116.

У 1687 р. козацька рада на р. Коломак обрала гетьманом України Івана Мазепу. При цьому був укладений новий договір між гетьманом, козацькою старшиною та російським урядом – «Коломацькі статті». Вони забезпечували майнові інтереси старшини та обмежували права гетьмана, посилювали вплив на нього з боку Москви. В одній зі «статей» містилася вимога, раніше відсутня в подібних документах: на гетьмана та старшину накладався обов'язок найбільше піклуватися про те, щоб «чим дужче єднати українців із московськими людьми через шлюби на іншими способами»²⁸. Очевидно, І. Мазепа не дуже старався у цьому напрямі, бо в доносі Петру I, який у 1708 р. написав на гетьмана генеральний суддя Василь Кочубей, окрім інших «зрадницьких учинків» І. Мазепа, говорилося, що він «не допускає, щоб малоросіяни з великоросіянами вступали в породичання й свояцтво»²⁹.

У 1718 р. інший український гетьман – Іван Скоропадський, за наполяганням Петра I, змушений був віддати свою 15-літню дочку заміж за царського улюбленця Петра Толстого. Наступного року, за царським указом, новоспечений зять гетьмана був призначений полковником Ніжинського козацького полку і став першим росіянином, який обійняв полковничу посаду в Гетьманщині³⁰.

3 січня 1734 р. упродовж 16 років в Україні, відповідно до рішення царської влади, «вместо чина гетманского», діяло «Правління гетьманського уряду» у складі шести «персон» – трьох великоросійських і трьох малоросійських урядовців. Засновуючи таку установу, московський уряд приймав секретні рішення та інструкції, у яких прямо говорилося про його наміри: надалі в Україні «гетмана не выбирать... и сие содержать секретно, а в указах и в прочих письмах не показывать». В іменному указі імператриці Анни Іоанівни (племінниця Петра I) від 31 січня 1734 р. керівникові «Правління», російському князеві генералу Олексію Шаховському, містився припис забезпечити чесне правосуддя «великороссийских судей... дабы оный малороссийский народ приобыкал (тобто звикав. – В. С.) к великороссийскому правлению». Дуже зірко О. Шаховський мав пильнувати, щоб українці не заглядалися «на захід» – їх потрібно «от свойства с смоляны и с поляки (з литовцями і поляками. – В.С.) и с другими зарубежными жителями отводитъ». «Дабы оной малороссийский народ, – наставляла цариця, – охоту имел своитца и в свойство вступать с

²⁸ М. М. Аркас, *Історія України-Русі, „ Факс. вид.“*, Київ 1990, s. 263.

²⁹ М. І. Костомаров, s. 238.

³⁰ М. М. Аркас, s. 303.

нашим великороссийским народом... того ради повелеваем вам, дабы вы по вашему искусству секретно... особливо трудились... побуждать их и искусным образом приводить в свойство с нашими великороссийскими подданными, и сие содержать секретно»³¹.

Так імперська російська влада підмняла ціннісне поняття «братерство народів» виключно власними, суто політичними, інтересами. Намагалася зробити з українців своїх «секретних братів» – так, щоб і вони цього не знали. Та дарма: «вічних секретів» не існує, і народ мудріший за найамбітніших політиків, він давно знає: «Не допоможуть чари, як хто кому не до пари», а «Силою колодязь копати – води не пити».

Щоб полегшити собі «копання колодязя» «російсько-української дружби», царський уряд, як уже було сказано, застосовував різні засоби, та їх мета була одна – нівелювати поняття «українське». Лише за 40 років після його появи, коли Росія вже жила передчуттям своєї першої буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр., було обнародовано відверто цинічний, принизливий для українців «Циркуляр министра внутренних дел П.А. Валуева Киевскому, Московскому и Петербургскому цензурным комитетам от 18 июля 1863 г.»³². Цей одіозний документ відомий своєю головною фразою, яку за лаконізмом можна прирівняти до латинських фразеологізмів: «...никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может». З погляду Петра Валуєва, «так называемый украинский язык... сочиняли некоторые малороссы и в особенности поляки...». Таким самим духом був просякнутий і відомий Емський указ царя Олександра II 1876 р.

Тодішній і теперішній офіційній владі Кремля і тим представникам російської інтелігенції, які практично всі східнослов'янські народи вважають «единым русским миром», слід було би звернути увагу лише на одну деталь: геніальний російський поет, творець літературної російської мови Олександр Пушкін народився у 1799 р., а ще за рік до того у Петербурзі літературною українською мовою вийшли друком перших три частини поеми Івана Котляревського «Енеїда», яка, за свідченням сучасників, захопила росіян більше, ніж «Вергилиева Энеида, вывороченная наизнанку», написана раніше російським поетом М. Осиповим³³.

³¹ Л. Г. Мельник, *Правління гетьманського уряду (1733–1745 рр.)*, «Український історичний журнал», 2001 nr 5, s. 84–86.

³² Вперше опубліковано М.К. Лемке в кн. «Эпоха цензурных реформ 1859–1865 гг.» – СПб., 1904, s. 302–304.

³³ Повністю (у шести частинах) поема І. Котляревського побачила світ у 1842 р. в Харкові під назвою «Виргилиева Энеида, на малороссийский язык переложенная Котляревским».

7. Висновки

Держави схожі на людей: у них також є свої біографії-історії, національні характери, природно-генетичні мотивації, вони мають своїх предків-героїв, своїх учителів, свою колективну душу. Ця душа, як і людська, живиться бажаннями й пристрастями, схильностями до добра і зла. Відмінність лише у тому, що «державна душа» міститься не в біологічній оболонці, а в юридичних законах, політико-правових інститутах, офіційних ідеологіях, політичній волі правлячих еліт. Вона здатна зробити щасливими і нещасними цілі народи, поєднати їх у дружні союзи й прокласти між ними глибокі борозни взаємної зневаги та ворожнечі.

Імперський дух живучіший за свої історичні державницькі форми – імперії. Формально вони зникли, а він існує ось уже третє тисячоліття. Його віками викохували різні суспільства, різні політики примірялися до його пафосної величі. Імперський дух – невід'ємний супутник цивілізаційного поступу світової спільноти, її історії. Але ця історія надихалася й іншими, гуманістичними, демократичними ідеями та вчинками кращих представників роду людського. Без їхнього подвижництва Людина не могла б усвідомити свого призначення.

Історія відносин російського та українського народів багата прикладами людинолюбства, взаємного співчуття, допомоги, поваги, сердечної прихильності. Це все існує й тепер і буде існувати, які б політики тимчасово не посідали владні крісла. Саме такі відносини між Росією та Україною гідні пера найталановитіших політологів та істориків. Але пошуки правди, чесних відповідей на запитання: «Чому сьогодні Російська та Українська держави перебувають у стані неоголошеної війни?» вимагають визначити проблему саме так, як вона сформульована в назві цієї статті. Звісно, у ній немає вичерпних відповідей, однак дуже хотілося б, аби незабаром і назавжди підстави для подібних формулювань зникли.

Natalia Khoma

Ivan Franko National University of Lviv

khoma.nata@gmail.com

**Постмодерні форми політичного спротиву
(на прикладі подій в Україні періоду кінця
2013-2014 років)**

***Postmodern Forms of Political Opposition
(at the Example of Events in Ukraine during
the Late 2013 – 2014)***

Streszczenie:

W artykule dokonana została analiza zmian form protestu społecznego. Zbadano nowoczesne, postmodernistyczne formy politycznej aktywności na przykładzie Rewolucji Godności w latach 2013-2014 i ukraińsko-rosyjskiej konfrontacji militarnej 2014 roku. Udowodniono, że nowoczesne procesy różnią się od tradycyjnych używaniem ironicznym hasła, performance, kreatywnością i rezygnacją z przemocy. Przestrzeń rewolucyjno-wojskowa została przedstawiona jako akumulacja wielu gatunków (zdjęcia, graffiti, plakaty polityczne, instalacje, rzeźby, karykatury itp.) Udowodniono, że polityczna aktywność w rzeczywistości postmodernistycznej jest prowokacyjna, u jej podstaw leżą gra, rytuał, symboliczność. Podkreślono odbiór wydarzeń politycznych przez pryzmat widowiskowości.

Słowa kluczowe: postmodernistyczne formy protestu społecznego, flash mob, performance, instalacja

Summary:

The dynamics of changing forms of social protest as well as new, postmodern forms of political action at the example of Revolution of Dignity of 2013-2014 and Ukraine-Russia military confrontation in 2014 have been analysed in this article. It has been proved that modern ways of expressing protest differ from the old ones in the use of ironic slogans, performance, creativity and non-violent actions. Revolutionary war space is represented as the accumulation of many genres (photos, graffiti, political posters, installations, sculptures, cartoons, etc.). It has been proved that political action in the postmodern reality is provocative having at its base a game, ritual, and symbolism. The perception of political events through the prism of entertainment has been emphasised.

Keywords: postmodern forms of social protest, flash mob, performance, installation

1. Динаміка змін форм соціальних протестів в Україні у добу постмодерну

Із розвитком людської спільноти форми соціального протесту активно видозмінюються. До прикладу: у XVIII ст. - скарги селян на своїх поміщиків, псування реманенту, підпали поміщицьких садиб, убивства поміщиків, селянські бунти та под.; у XIX ст. - опришківський рух, відмова виконувати панщину (на Буковині), прохання та скарги, публічні вимоги покарати кривдників-поміщиків (на західноукраїнських землях), втечі селян (на Закарпатті); у XX ст. — голодування, пікети, демонстрації і под. XXI століття засвідчило, що традиційні форми політичної участі не є дієвим методом політичного протесту. Ми спостерігаємо народження нових креативних форм участі громади у суспільно-політичному процесі; нова інтернет-реальність стрімко змінює соціальне життя людей, стимулює до нових проявів дії. Вивчення нових форм соціальних протестів актуалізується потребою вироблення нових технологій спілкування в системі “влада — суспільство”, позаяк традиційні технології політичної комунікації та канали впливу втрачають свою силу і потенціал.

Сьогоденна політична мобілізація стає ефективною саме за надання їй емоційної забарвленості; раціональні дискусії не призводять до такого рівня політичної мобілізації, якого досягають акції, спрямовані на виплиск емоцій їхніх учасників¹. Політична мобілізація через соціальні медіа у формі флешмобів, театралізованих перфомансів, інсталяцій і под. досягає аполітичних верств населення, залучає їх шляхом надання політичній участі елементів гри (щоправда, це стосується лише великих міст України). Новітні форми політичної дії надають ефект емоційної підзарядки та відчуття спільної справи, разом із тим дають змогу учасникам відволіктись від буденності. Отже, політична мобілізація має бути емоційно забарвленою, щоб бути ефективною.

Новітні форми політичної активності ідеально вписуються в культурну матрицю постмодерну. Ці дії сприймаються як такі, що не зумовлюють собою жодних наслідків і є одночасно й вчинком, й імітацією вчинку; це розвага, яка не потребує витрат; спілкування, яке не вимагає залучення психологічних чи емоційних ресурсів, і одночасно це можливість заявити про себе, щось зробити, насправді не роблячи нічого. Політична дія у постмодерній реальності фрагментарна, провокативна,

¹ Т. Кремень, *Емоційна складова політичної мобілізації через соціальні медіа*, “Наукові праці”, 2012 nr 192, s. 72.

в її основі - гра. У еру постмодернізму змінюється модель розвитку, підвищується ступінь плюралізму трансформації, розширяється діапазон соціальних ролей людини.

Новітні форми соціального протесту є, як правило, символічною, зазвичай ритуальною діяльністю, що здійснюється індивідом або групою осіб із метою справити враження на іншого індивіда, групу або масу людей і привернути увагу до своєї діяльності та функціонування. Вони, як нетрадиційний комунікаційний інструмент, апелюють до ірраціональних складових суспільної свідомості. Театралізація дії в усі часи займала важливе місце в публічній політиці. Не випадково політичний дискурс часто описується театральними метафорами: у разі сумнівів у щирості політика стверджують про “політичний фарс” або “добре відрепетирувану виставу”; невдалу комунікацію називаємо “театром абсурду”; певний простір, убрання для політичної зустрічі - “декорації”, “сцена”; таємні домовленості - “закулісся (задзеркалля) політики”. Існує потужна конвергенція, глибокий сутнісний взаємозв'язок політики з різними мистецькими формами.

Вважаємо, що окремі традиційні форми соціально-політичної активності, вияву протестного потенціалу за нових умов виявляються анахронічними або потребують переходу на рівень, адекватніший умовам глобалізованого соціуму рівень. З постмодерном асоціюються невизначеність, відсутність канонів, карнавалізація, взаємодія, посилення самовираження людини. Якщо в добу модерну основною політичною дією було голосування, то з падінням поваги до влади в добу постмодерну актуалізується участь і самовираження особи, а “акцент зміщується з голосування на все більш активні форми масової участі”.

Новітні протести відрізняються іронічними гаслами, перформансами, креативом і відмовою від насильства. Українські революційні події 2013-2014 років насичені цікавими феноменами та багатьма ноу-хау. Одним із найпомітніших феноменів є делікатність протесту щодо приватної власності та людської гідності; і це у той час, як протестувальників вбивали, катували, викрадали, нищили майно, принижували їхню людську гідність. Євромайдан та події, пов'язані із ним - це не тільки майданчик революційної боротьби, а й величезний художній простір, де є акумулювалися безліч жанрів (фотографії, графіті, політичні плакати, інсталяції, скульптури, карикатури та под.).

2. Політичний флешмоб

Однією із постмодерних форм політичної участі є флешмоб. Ще до появи політичних флешмобів Г. Рейнольд у книзі “Розумний натовп: наступна соціальна революція”² передбачив використання нових засобів комунікації для самоорганізації мас. Початково флешмоб не був призначений для політичних акцій, дотримуючись девізу - “Флешмоб поза релігією, поза політикою, поза економікою”. Флешмоби із політичними цілями були заборонені правилами, позаяк передбачалося, що це - форма вільного самовираження, мистецька акція, засіб соціального протесту через абсурдизацію, а не спосіб досягнення певних політичних цілей. Проте, така яскрава форма вираження ідей не могла опинитися поза увагою політичних сил, у тому числі й в Україні, де флешмоб швидко позиціонував свій політичний еквівалент - політичний флешмоб (політмоб). Сьогодні флешмоб укорінився у політику, керуючись головною метою - викликати у випадкових глядачів цікавість, бажання дізнатися, що відбувається. Він перетворився в нову форму демократичної активності громадян за мережевим принципом формування (в основі - горизонтальні, а не вертикальні зв'язки). Флешмоб є неконвенціональною формою політичної участі та членства соціально-політичних організаціях.

На перший погляд, флешмоби схожі на звичайні масові акції, але насправді вони демонструють абсолютно новий принцип організації. Немає єдиного центру, який розсилає запрошення по горизонтальних чи вертикальних щаблях: ініціатором флешмобу може бути одна людина, флешмоб (само)організується шляхом ланцюгового поширення інформації неформальними каналами комунікації³. Перший флешмоб в Україні відбувся 16 серпня 2003 р. о 17-й годині в Києві в торговому центрі “Глобус” на Майдані Незалежності. Заклик використати помаранчеву стрічку і колір на ознаку політичної позиції, розісланий українцям електронною поштою у жовтні 2004 р. окремі дослідники розглядають як флешмоб⁴.

Заслужовують окремої уваги численні патріотичні флешмоби (“Україна єдина без війни” (до дня Конституції України, 28.06.2014), “Обійми Україну” (проходив у футболках кольорів Державного Прапора Укра-

² Г. Рейнольд, *Умная толпа: новая социальная революция*, Москва 2006, s. 415.

³ О. Шерман, *Флешмоб як соціальне явище, в: Особистість в екстремальних умовах*, Львів, 2013, s. 82.

⁴ С. Романенко, *О толпе, флешмобе и задачах социологии*, “Вестник Одесского национального университета”, 2005 nr 11, s. 80-87.

їни), “Молодь за єдину Україну” (у Києві біля арки Дружби народів із нагоди Дня молоді, 29.06.2014), флешмоби випускників із нагоди Дня останнього дзвоника у вишиванках і з блакитними та жовтими кульками (30.06.2014). Флешмоб “За єдність України” потрапив до Книги рекордів України (02.07.2014 р.; 1200 учасників утворили карту України розмірами 25 на 35 метрів).

Численними були політичні флешмоби періоду Євромайдану: у Львові на підтримку студентів, затриманих у ніч на 30 грудня в Києві (учасники зі заклеєними червоною стрічкою ротами, 10.12.2013); у Хмельницькому флешмоб матерів із дітьми “Ангели України” на підтримку Євромайдану (28.12.2013); у Києві флешмоб присвячений постраждалим на Євромайдані (учасники тримали плакати з цифрою 1739, яка символізувала загальну кількість зниклих, побитих, заарештованих і вбитих активістів, 03.02.2014).

Активістки “Жіночої сотні” зі Запоріжжя у формі флешмобу протестували проти референдуму на Донбасі - у центрі Запоріжжя намалювали контури карти України, а кожен учасник уособлював дівчина в вишиванці, котра тримала в руках герб обласного центру. Натомість флешмоб із протилежними закликами - до політичної участі - було проведено тернопільськими студентами напередодні позачергових президентських виборів (23.05.2014): під гаслом “Не спи, не лінись йди на вибори” студенти лежали на вулиці, що символізувало лінь та аполітичність, яким аж ніяк не місце у відповідальний для країни час. До політично спрямованих флешмобів долучаються і діти, зокрема до всеукраїнської акції “Якщо діти благають - гармати мовчать” (08.03.2014).

Українці проводять флешмоби не лише на території держави, а й за її межами. Так, у Відні “засуджували кривавого диктатора” на підтримку Євромайдану (09.02.2014). Учасники тримали у руках плакати “Ні - насильству в Україні” та “Зупиніть насильство в Україні”; в імprovізованій сценці показали диктатора-Януковича, який сидів на “tronі” та його “рабів на колінах, яким зв'язали руки та накрили голови простирadлами зі слідами крові”.

Часто політичні флешмоби набувають не локального звучання, а охоплюють водночас громадян різних держав: флешмоб за єдність України “Голос за мир. Підтримайте Україну” (Варшава, 17.03.2014); флешмоб із покладанням вінків біля посольств Російської Федерації у низці міст (Вільнюс, Варшава, Брюссель, Ванкувер, Гаага, Нью-Йорк, Торонто)

(21.06.2014). До Дня незалежності одночасно в чотирьох американських містах (Вашингтоні, Філадельфії, Детройті та Нью-Йорку) проведено флешмоб “Запали іскру єдності” (24.08.2014).

Популярними сучасними формами флешмобів є відправка однакових за змістом електронних повідомлень на офіційні сторінки політиків, зокрема особливо активними були українці щодо А. Меркель (12-14.07.2014), намагаючись вплинути на її позиції щодо україно-російських взаємин. У період підготовки та проведення референдумів в Автономній Республіці Крим (16.03.2014), а пізніше - у східних областях України (11.05.2014) було проведено сотні різнотипних флешмобів на підтримку єдності України, наприклад, велофлешмоб (Дніпропетровськ, 03.05.2014), флешмоб зі створення та розміщення свого патріотичного аватару (01.04.2014), флешмоб працівників Міністерства закордонних справ України, які “окреслили” контур країни і заспівали національний гімн на площі біля будівлі відомства (Київ, 19.04.2014), флешмоб “Україна єдина в часі війни” (Львів, 28.06.2014) і под.

У День Державного Прапора (23.08.2014) масово відбувалися флешмоби з розгортанням українського стягу; городяни ніби змагалися у розмірах блакитно-жовтого полотнища. Приклад епатажного флешмобу був показаний на святкуванні Дня міста у Миколаєві (13.09.2014); він спрямовувався проти інформаційних воєн у формі знищення преси, яка розповсюджує сепаратистські матеріали.

У дні україно-російського збройного протистояння активізувалися протести проти російських товарів, магазинів, закладів харчування. Ключовий лейтмотив - “Російське вбиває”: під час флешмобу активісти в супермаркеті вибирають товари з російським штрих-кодом, збираються в одному місці торгового залу та падають долу. Тематика протестних флешмобів поширилася зі сфери торгівлі та обслуговування на культуру “Йде російський серіал? Перемикай телеканал”.

У віртуальний простір із реального перейшли кримчани, які на просторах інтернету висловлюють бажання жити під українським прапором, але в умовах анексії на публічний протест не наважуються. В умовах авторитарних переслідувань інтернет залишається “вікном у свободу”, втім путінський “Антитерористичний пакет законів” (прийнятий у квітні 2014 р., введений у дію з 01.08.2014 року), зобов’язує соціальні мережі та сервіси, що передають миттєві повідомлення, зберігати листування користувачів протягом шести місяців, тому й інтернет-флешмоби будуть для кримчан недоступними.

Особливе значення має мобілізація людей, які стали внутрішніми переселенцями з Луганської та Донецької областей України. Наприклад, у День міста Луганська (13.09.2014) через Facebook луганчани викладали свої фото під українським прапором і з плакатами про своє місто, публікувати на своїй сторінці у мережі, додаючи тег #LuhanskUkraine.

Одним із найоригінальніших флешмобів, який прийшов зі Заходу, але істотно переформатувався в Україні, є Ice Bucket Challenge, але на відміну від спрямування коштів на дослідження захворювання центральної нервової системи (бічного аміотрофічного склерозу), українці вдавалися до крижаних обливань із передаванням естафети наступним трьом учасникам (і навіть колективам учасників) задля збору коштів на потреби армії й у благодійний фонд допомоги дітям, хворим на рак крові. Цей флешмоб (попри несерйозність - для людей поважних - форми) охопив далеко не лише молодь: крижану естафету першими просували саме ректори вузів, мери міст, топ-менеджери, політики, творчі особистості, духовенство. За допомогою такої форми мобілізації було зібрано мільйони гривень і врятовано немало життів. Тому флешмоб, на нашу думку, попри несприйняття його частиною громадськості - один із найдинамічніших методів згуртування громади, а значить - її зцементовування, склеювання на вирішення спільної проблеми. Після набуття цим флеш-мобом популярності задля збільшення збору коштів були організовані колективні його форми, наприклад, адміністрація Парку культури у Львові підтримала Ice Bucket Challenge (07.09.2014), організувавши шатра для переодягання учасників, надання фенів, відер, води, а насамперед (бо у цьому і весь зміст дійства) - скриньок для пожертв на потреби армії. Естафету підхоплювали й передавали підприємства, ультраси, навчальні заклади...

До типів політичних флешмобів можна віднести просування користувачами соціальних мереж, насамперед Facebook і Twitter хештегів для позначення тем, що становлять інтерес у мікроблогах мереж. У вересні 2014 року Міністерство закордонних справ України закликала інтернет-користувачів активно постити у Facebook і Twitter хештег #StopRussianAggression, а Twitter-користувачі просували хештег #RussiaViolatedCeasefire, #NATOforUkraine. Однією із перших спроб активізувати у таких спосіб інтерес зарубіжжя до України була запущена (27.01.2014 року з 17:00 до 18:00) активістами Євромайдану акція #DigitalMaidanTwitterStorm; через півгодини після старту флешмобу вдалося домогтися поставленої мети - хештег #digitalmaidan вийшов на перше місце у світових трендах соціальної мережі; у рамках флешмобу

учасники розсилали заздалегідь заготовлені твіти англійською мовою, адресовані впливовим політикам, журналістам і громадським діячам по всьому світу.

На нашу думку, сьогодні втратили актуальність щонайменше дві традиційні характеристики політичного флешмобу:

- 1) флешмоб - це дія молоді. Вважаємо, що має значення не стільки вік, скільки соціальний статус і як наслідок - активність інтернет-комунікації (як стиль життя), хоч звичайно ж кількість користувачів Інтернету найбільша саме серед молодіжного прошарку. Проте багато флешмобів на соціально кричущу проблематику об'єднують людей різного віку, для прикладу - Ice Bucket Challenge, який в Україні залучив образно кажучи "від старого до малого";
- 2) флешмоб - це вуличне дійство. Чимало із них проводяться, наприклад, у межах тієї ж віртуальної реальності, зокрема у соціальних мережах, шляхом поширення певних закликів, фото, зміни аватарів і под.

І хоч часто флешмоб характеризується як дія, яка не тягне за собою жодних наслідків, є одночасно й вчинком, й імітацією вчинку, безвитратною розвагою⁵ вважаємо, що українські флешмоби-2014, зумовлені революційними та воєнними подіями, переформатувалися на конкретний результат, дієвий внесок, наприклад, уже згадуваний Ice Bucket Challenge із фінансовою пожертвою на підтримку армії.

3. Політичний перформанс

Політична дія у постмодерній реальності фрагментарна, провокативна, в її основі - гра. Однією із форм цієї гри є перформанс, у зокрема і його різновид - політичний перформанс. Ми виходимо із методологічного підходу, за яким політичний перформанс - явище, яке виникло задовго до постмодерної доби, але якнайкраще вписується у соціокультурну матрицю сьогодення. За останні роки політичний перформанс міцно укорінюється як форма соціального протесту в Україні й уже засвідчив свою ефективність як технологія взаємодії (впливу).

Перформанс є символічною, ритуальною діяльністю індивіда чи групи з метою вразити інших. Поняття прийшло з царини мистецтва, поза-

⁵ О. Шерман, *Флешмоб як соціальне явище*, в: *Особистість в екстремальних умовах*, Львів 2013, s. 83.

як термін первинно позначав форму акціоністського мистецтва, де твором є дії автора, за якими глядачі спостерігають у режимі реального часу. В основі перформансу лежить уявлення про творчість як спосіб життя, а його мета - не стільки правдоподібність, скільки виразність. Сьогодні чимало реальних подій театралізується, щоб вони могли потрапити в новини. В багатьох культурах перформанс безпосередньо пов'язаний із мріями, фантазіями, прагненнями вчинити недозволене. Межа між перформансом і звичайним життям досить умовна (доречно згадати підхід філософа-режисера першої половини ХХ ст. М. Євреїнова, який висунув ідею театральності нашого життя). М. Євреїнов захищав "театрократію" (тобто "домінування над нами театру"), вишукуючи повсюдно ознаки творчих змін світу людиною. Головною метою політичного перформансу є не сам комунікативний акт, а завоювання уваги аудиторії. Адже політичний вибір багатьма здійснюється не після виваженого аналізу, а під впливом емоційного враження. Політика стає драмою персоналії, фокусується на скандалах та сенсаціях, які викликають необхідний емоційний відклик.

На нашу думку, необхідно розмежовувати політичний перформанс і політичний ритуал. Зауважимо: якщо у політичних ритуалах (парадах, коронаціях, інаугураціях і под.) є кордон між виконавцем і глядачем, то у перформансі кордон спеціально стирається, творчі "зигзаги" заохочуються (залучаються перехожі, усяк підкреслюється єдність з навколишнім світом). Акцент робиться на взаємодії "сцени" і "глядацького залу", що неможливо у випадку урочистого політичного (а подекуди і сакрального) ритуалу. Перформанс є комплексною комунікативною дією, де рівноцінною є і роль дійових осіб, і власне аудиторії. Сутність перформансу проявляється в його функції як способі маніфестації політичних ідей і демонстрації ролі своїх прихильників.

Перформанс передбачає спонтанності; в ньому є організація та чітка ієрархія; він переслідує певні цілі і не розрахований на випадкових глядачів, організатори вибирають місце і час із метою найбільшого впливу на аудиторію. Використання політичного перформансу дає певну гарантію привернення уваги аудиторії до політичних проблем, передбачуваності, основи модельованості політичної діяльності.

Втіленням постмодерного перформансу була, на нашу думку, візуалізована форма протесту проти авторитарних законів від 16 січня 2014 р., які зокрема, забороняли носіння масок та шоломів під час мирних

вуличних акцій. На народні віча кількох наступних днів протестувальники приходили у каструлях, мисках, друшляках, будівельних і військових касках, перев'язували обличчя шарфами, прикривалися розмальованими у блакитно-жовту тональність медичними масками. Автомобілісти зумисне оформлювалися у колони понад п'ять автівок. На спинах перехожих висіли плакати з написами: “Я - п'ятий! Не йди за мною!”. У найрізноманітніші креативні способи громада демонструвала своє ставлення до поправок, внесених до Закону України “Про судоустрій і статус суддів” і процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян.

В. Горбатенко слушно зауважує, що у політиці постмодерн “виявляється в деінституціалізації масового руху протесту, у спонтанних політичних акціях, які залишаються поза межами контролю скільки-небудь сталої організації; у значній перевазі емоційного, ірраціонального над раціональним; у постійному порушенні стабільності, однастайності”⁶, а його рисами є “відкритість, фрагментарність, визволення, плюралізм, руйнування зцентрованої структури, еклектичність, іронія, пародія, пастиш, саморефлексійність, кітч, гра”⁷. Це добре ілюструють політичні перформанси з використанням державних символів – гімну, прапора, герба, зокрема їх кольорів, мелодики і под.). Національна символіка якнайкраще виражає уявлення про колективну спільноту “ми”, а тому активно використовується в критичні моменти, які вимагають мобілізації суспільства, наприклад, під час україно-російського збройного протистояння. Яскравим прикладом є арт-перформанси руфера Григорія Mustang Wanted (Павла Ушевця) до Дня Незалежності України (розфарбовування у ніч на 20.08.2014 р. шпиля будівлі на Котельничеській набережній у Москві у кольори українського прапора; підкорення 24.08.2014 р. будівлі Московського державного університету). Інтернет-пости про це уподобали десятки тисяч користувачів Facebook та інших соціальних мереж, зроблено тисячі перепостів. Емоційний ефект перформансу був пролонгований передачею гонорару від “LifeNews” за відео у розмірі 5 тис. дол. добровольчому батальйону територіальної оборони “Донбас”.

Українському прапору була присвячені й інші ініціативи, які зумовили низку перформансів, наприклад, президентська ініціатива “Наші Кольори”, яка закликала громаду в Україні та поза нею прикрасити житло, офіси, транспортні засоби у національні кольори. Національна сим-

⁶ В. Горбатенко, *Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика*, Київ 2006, s. 280.

⁷ Ibidem, s. 278.

воліка була використана й у сміливому перформансі донецької художниці Марії Куликовської, яка у під час бієнале сучасного мистецтва “Маніфест 10” (Санкт-Петербург, Ермітаж, 01.07.2014), лежала на сходах музею, загорнувшись в український прапор. Удаючи мертву, вона протестувала політики Росії, яка призвела до її вимушеної внутрішньої міграції з Донецька до Києва.

Мистецтво, що завжди має певну претензію на революційність, вибухово спрацьовує у середовищі, яке й без того несе революційний заряд. Наприклад, активісти “Київського культурного трибуналу” провели (Київ, грудень 2013 р., Майдан Незалежності) політичний перформанс “Чемодан – вокзал – Воркута”, розмалювавши близько тридцяти валіз для провладних українських політиків і урядовців. Кожна валіза була унікальна та неповторна, їх об’єднували прикріплені “квитки” на потяг у Воркуту (Росія): валізу, на якій написано “Петро Симоненко”, обмотано сміттєвими пакетами синього та жовтого кольору і канатами; на валізі “Вови Рибак” написано “Ура!” і намальовані ялинки та тайга; чемодан “Діми Табачника” прикрашає шкільна “двійка”, а “Колі Азірова” – червона велика крапка і напис “Продано”. Після того, як валізи розмалювали, їх планували повісити на головну новорічну ялинку країни на Майдані Незалежності, утім ялинка-2014 (вірніше, “ёлка”) набула не менш креативної форми.

Велику кількість епатажних перформансів, у тому числі і політично спрямованих, проводить жіноча організація FEMEN, яка порушуючи певні символічні кордони проявляє, використовуючи жіноче тіло, інтерес до широкого спектра проблем. Їх постмодерність втілюється у яскравих перформансах, кічі, іронії, карнавальному парадіюванню (і пародіюванню). FEMEN пояснює свою епатажність тим, що традиційні форми активізації громадськості похмурі, нецікаві, й відповідно не фіксується громадськістю та мас-медіа. Радикальний акт привертає увагу, наприклад, агресивні бої у багні з підніжками (за аналогією з політиками, які “поливають” один одного брудом,) як форма протесту проти нечесних політичних ігор під час виборчих перегонів (Київ, Майдан Незалежності, жовтень, 2008 р.).

На розвиток останньої перформансної ілюстрації зауважимо, що виборча проблематика дає широкий простір для креативу, наприклад, мистецько-політичний перформанс “Виборчий Хелловін” (Київ, 26.10.2012 р., під стінами парламенту) пройшов під гаслами “Розстріляй владу бю-

летеннями”, “Приведи друга на вибори – отримаєш нормальну країну”, “Візьми бюлетень, щоб не брати сокиру”. Парламент штурмували “політичні тушки”, “лялькари” й їхні “маріонетки”, за наших туди тягли “спортсменів” і “професорів”. У свою чергу “виборці” намагалися зупинити цих “зомбі” та боролися з ними “бюлетенями. На такому прикладі очевидна зміна ціннісних пріоритетів в суспільстві, які провокують нові форми соціально-політичної поведінки, її поліваріантність. Багатозначність, іронія, несподіваність інтерпретацій, зворотність смислу й оцінок, гра смислами, невизначеність, фрагментарність свідомості і культури, деканонізація, видимість, ілюзія існування замість реалістичності, колажність, перевага інтуїції над раціональністю, образність, метафоричність, невиразність⁸ - це не повний перелік рис постмодерну, які проектується на політику.

На думку С. Шомової, завдання політичного перформансу - ввести яскраву, запам'ятовувану інформацію. Перформанс служить скоріше способом естетизації політики, ніж засобом серйозної політичної боротьби; він популяризує лідера (партію) і до того ж створює красиву картинку для ЗМІ⁹. Згадаємо, що політичні перформанси є невід'ємним атрибутом представників депутатського корпусу, політичних партій. Яскравими прикладами є епатажний О. Ляшко (знесення трактором незаконної огорожі, розгром кувалдою незаконного казино і под.), «Правий сектор» (здійснювана народна люстрація чиновників із використанням смітєвих баків, #TrashBucketChallenge).

Постмодерністська суспільно-політична реальність відторгує усталені ціннісні орієнтації, нормативність, впорядкованість, суспільну організованість, натомість актуалізуються питання індивідуального саморозвитку й якості життя. Наприклад, мистецько-політичний перформанс “Відрізання язика українській журналістиці” (Київ, 21.09.2012, біля парламентського паркану) проводився на знак протесту проти прийняття парламентом у першому читанні законопроекту, у якому передбачалися санкції (трирічне ув'язнення) до журналістів за “наклеп”. Під час перформансу демонструвалося “відрізання язика” українській журналістиці, з якого й “готувалися страви”.

⁸ А. Постол, *Постмодернізм як сучасна суспільно-політична реальність*, “Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії”, 2010 nr 42, s. 78.

⁹ С. Шомова, *Ритуал или перформанс? (К вопросу о театральных формах политической коммуникации, “Журналист. Социальные коммуникации”, 2011 nr 4, s. 79.*

4. Політичні інсталяції

Політика (насамперед, внутрішня) сьогодні витісняється набором інсталяцій, постановочних мізансцен. Політичним успіхом вважається статична мізансцена, відбудована в потрібний момент в точній відповідності з режисерським задумом і лібрето розробників. Інсталяція є насамперед художньою технікою, яка використовує тривимірні об'єкти, призначені для зміни сприйняття простору людиною. Політичні інсталяції зазвичай виставляються не в музеях, а створюються тимчасово на публічному просторі у форматі малюнків, предметів, звуку і под.

Інсталяції в дусі часу є проявом опозиційності митця, його протесту проти дійсності. Так, художник Сергій Захаров (арт-група “Myrzilka”) відомий інсталяціями на вулицях Донецька влітку 2014 року, які критикували дії “міністра оборони” “Донецької народної республіки” (ДНР) Ігоря Гірка (Стрелкова), командирів загонів “Новоросії” та дії сепаратистів на Донбасі. На перша інсталяція (11.07.2014) зображала намальованих на фанері фігури сепаратистів у формі ДНР за подобою відомого своїм слабоумством персонажа повісті М. Булгакова “Собаче серце” Поліграф Шарікова (у минулому житті - безпородний пес). Інсталяція “під чорта” образу бойовика А. Павлова на прізвисько “Моторола” була розміщена поблизу Палацу одруження, де за кілька днів до цього побував персонаж інсталяції (перша офіційна весільна церемонія у самопроголошеній ДНР з виданням свідоцтва про одруження із печаткою ДНР). Третя робота зображала І. Стрелкова з поставленим до скроні пістолетом і супроводжувалася підписом “Просто зроби це!” (це митецька реакція на збитий 17.07.2014 р. малазійський “Boeing”). За свої сміливі інсталяції художник переслідуваний терористичним угрупованням “ДНР”, тривалий час перебував у полоні.

Жива творчість громади у Новорічну ніч-2014 найвиразніше проявилася у інсталяції суду над В. Януковичем, у якій кожен бажаючий міг надягнути мантию та винести вирок. Іронічно-саркастичними були у час Євромайдану інсталяції чернівецького митця А. Федірка на тему цирку в політиці (“Circus Politicus”, 31.01.2014). Натомість зловісна, але злободенна, інсталяція була представлена дніпропетровцям на День міста (13.09.2014) - тризуб-гільйотина із надписом “Люстрація”.

Ленінопад не в усіх містах України супроводжувався поваленням монументів (зазвичай через відсутність у активістів техніки) - їм

надавали іншого звучання, наприклад, 20.09.2014 р. учасники Віча у Краматорську зробили інсталяцію, модернізувавши жовто-блакитними барвами “вождя пролетаріату”. Таких прикладів народного та професійно-художнього креативу за трагічний для України період від листопада 2013 року можна зафіксувати чимало.

5. Висновки

Важливо сьогодні вивчати можливості новітньої нетрадиційної політичної комунікації, переваги та можливості її використання. Виходячи з останніх тенденцій розвитку публічної політики, театралізація та “конструювання” політичної дійсності набуватимуть зростаючої значущості для сучасного політичного процесу, а сприйняття політичних подій через призму видовищності та розважальності, неминуче набудуть нових форм і масштабів. Саме тому вивчення нетрадиційних форм політичної комунікації, нетипових форм соціального протесту ще чекає свого глибокого дослідження.

Viktoria Bun

Львовский национальный университет имени Ивана Франко, Lviv
victoriabyn@mail.ru

Влияние институциональных факторов на детерминацию электорального выбора в Украине

Influence of Institutional Factors on the Determination of Electoral Choice in Ukraine

Аннотация:

Целью статьи является анализ влияния институциональных факторов на процесс формирования электорального выбора в Украине. Рассмотрены сущность, факторы и основные теории электорального выбора. Главное внимание сосредоточено на институциональных факторах. В перечень институциональных факторов отнесены: форма правления, психологический эффект избирательной системы, объем полномочий института, который выбирается, роль выборов при формировании правительства, электоральное расписание. Зафиксировано действие психологического эффекта избирательной системы на выборах в Верховную Раду Украины в 2002, 2006, 2007 и 2012 годах в форме сокращения количества партий и блоков, участвовавших в выборах, а также более концентрированного распределения голосов избирателей. Выборы в Верховную Раду Украины определены как “выборы второго порядка”.

Ключевые слова: электоральный выбор, институциональные детерминанты электорального выбора, психологический эффект избирательной системы, выборы первого и второго порядка

Summary:

This article is aimed at analyzing the influence of institutional factors on the determination of electoral choice in Ukraine. The essence, factors, and main theories of electoral choice have been analyzed. The institutional factors include the following: the form of government, psychological aspect of electoral system, amount of authorities of the elected institute, the role of the elections during the formation of the government, electoral setup. The influence of the psychological effect of the election system in the elections to Verkhovna Rada of Ukraine in 2002, 2006, 2007, and 2012 has been noticed in the form of reduction of the number of parties, as well as in a more concentrated distribution of the votes. Elections to Verkhovna Rada of Ukraine are determined as the “second-order elections”.

Keywords: electoral choice, institutional determinants of electoral choice, psychological effect of election system, first and second-order elections

1. Вступление

Переход к демократии означает выбор того или иного институционального оформления новой демократии, преодоления наследия авторитаризма связано с формированием исполнительных и законодательных органов власти. После распада СССР и образования независимого государства Украина была вынуждена выбирать наиболее оптимальный вариант институционального оформления (формы правления, территориального устройства, избирательной системы и т.д.). В условиях ряда политических кризисов периода транзита институциональный дизайн характеризовался значительной нестабильностью. На данном этапе украинское государство предстало перед особо острой необходимостью осуществления конституционной и ряда других системных реформ.

Постоянная смена избирательного законодательства и институциональных правил игры осуществляют значительное влияние на стратегии поведения избирателей и препятствуют качественному усвоению гражданами новых образцов электоральной участия.

В этом контексте особую актуальность приобретает проблема определения основных детерминант электорального выбора граждан Украины. Факторы электорального выбора нуждаются не только в определении, но и в систематизации, а также в иерархизации. В ситуации системных трансформаций особого внимания требует исследование институциональных факторов электорального выбора.

2. Основные теоретические подходы к исследованию электорального выбора

Исследователи электоральной субъектности граждан употребляют целый ряд терминов, а именно “электоральное участие”, “электоральное поведение”, “электоральный выбор”, которые следует разграничивать. Действия избирателей в течение электорального цикла (предвыборный период, этап выборов, поствыборный этап) следует определять с помощью понятия “электоральное участие”. Электоральное участие имеет инструментальный характер, предусматривает определенные институционализированные пути реализации его форм. К его разновидностям можно отнести электоральный выбор; просмотр телепередач политического характера; инициирование политических дискуссий (обсуждение политических сюжетов с друзьями и знакомыми); участие в предвыбор-

ных митингах, собраниях, встречах с кандидатами в депутаты (в случае, когда они происходят в период избирательной кампании и призваны заставить избирателя голосовать за определенную партию или кандидата); активная работа по продвижению имиджа политической партии или кандидата с целью победы их на выборах (участие в избирательной кампании по собственному желанию, а не в соответствии с профессиональными обязанностями).

Электоральный выбор как конвенционная форма электорального участия – это сложившиеся в течение электорального цикла, на основе полученной информации, политические приоритеты избирателей, выраженные в конкретном действии – акте голосования на политических выборах.

Различные формы электоральной субъектности объектом профессиональных научных исследований стали сравнительно недавно. Это объясняется становлением института парламентаризма и введением всеобщего избирательного права. Выделяют три классических подхода к разработке детерминант электорального выбора. На основании методологии бихевиоризма оформилась социологическая теория электорального выбора (Г. Мэриам, Г. Ф. Госнел, С.-Э. Райс, П. Лазарсфельд, С. Липсет, С. Роккан¹), в рамках которой действия избирателя ставятся в прямую зависимость от его социальных характеристик. Психологические основы (детерминанты) электорального выбора находились в фокусе исследования социально-психологического подхода. В частности, исследователи Мичиганского университета А. Кэмпбелл, Ф. Конверс, В. Миллер, Д. Стоукс предложили модель “воронки причинности” для иерархизации факторов электорального выбора². Центральное место в воронке занимает партийная идентификация, которая исполняет роль своеобразного фильтра, опосредует влияние всех факторов на электоральный выбор. В модифицированном варианте социально-психологического подхода – теории “нормального голосования” Ф. Конверса влияние партийной идентификации зависит от интенсивности воздействия ряда краткосрочных факторов (резкого изменения текущей политической, экономической ситуации, появления новых актуальных проблем во время избирательной кампании и т.д.).

Тенденция к рационализации электорального выбора способствова-

¹ С. Липсет, С. Роккан, *Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей. Предварительные замечания*, “Политическая наука”, 2004 вып 4, с. 205.

² A. Campbell, P. E. Converse, W. Miller, D. E. Stokes, *The American voter: unabridged edition*, Chicago 1980, p. 24.

ла появлению и оформлению рационально-инструментального подхода к анализу электорального выбора (Э. Даунс, Д. Блэк, А. Дэвис, М. Хинич, М. Мангер, В. Райкер, П. Ордешук, М. Фиорина, Х. Химмельвейт, Дж. Цебелис). Согласно данному методологическому подходу, поведение избирателя уже не экспрессивное (как это было в социологическом и социально-психологическом подходах), а инструментальное, электоральный выбор детерминируют объективные экономические условия и субъективные представления избирателей о ретроспективном и перспективном развитии экономики региона или государства. Э. Даунс отмечает, что рационально мыслящий избиратель способен оказать предпочтение тому кандидату, который предложит больше утверждений того, что именно он будет эффективным чиновником и удовлетворит интересы избирателя³. Поскольку субъект выбора не обладает всем объемом доступной информации, разобраться в программных положениях партий ему помогает идеология, которую исследователь трактует как собственное представление человека о наилучшем устройстве общества. Разработанная Э. Даунсом теория “медианного избирателя” доказывает, что получить наибольшее количество голосов способна партия, находящаяся ближе к центру “лево-правого” спектра (так называемой медианы). Поэтому, осознавая это, партии будут пытаться адаптировать свои программы и постепенно двигаться с требованиями “медианного” избирателя. Недостатки концепции Э. Даунс старался преодолеть М. Фиорина⁴, сделав главным фактором электорального выбора не идеологию, а субъективную оценку избирателем собственного экономического положения. Перспективная оценка экономической ситуации является центральным фактором электорального выбора в теории “избирателя как потребителя” Х. Химмельвейт. Также субъективная оценка экономического развития государства, представлена в трех измерениях (ретроспективном, перспективном и аффективном (немотивированное раздражение)), а не реальные экономические показатели детерминируют электоральный выбор граждан в концепции экономического голосования М. Льюиса-Бека⁵.

Однако все три подхода (социологический, социально-психологический и рационально-инструментальный) обладают определенными недостатками и использования их отдельно не позволяет получить ре-

³ A. Downs, *An economic theory of political action in a democracy*, “The Journal of Political Economy”, 1957 vol. 65 issue 2, p. 138.

⁴ M. P. Fiorina, *Voting behavior*, in: *Perspectives on public choice: A handbook*, ed. D. C. Mueller, New York 1997, p. 391–414.

⁵ M. S. Lewis-Beck, *Economics and elections: the major western democracy*, Ann Arbor 1988, p. 126.

levantные результаты. Для адекватного анализа электорального выбора целесообразно построение интегративной концепции электорального выбора. Значительным потенциалом для теоретико-методологического синтеза обладает, разработанная в рамках социально-психологического подхода, модель “воронки причинности”.

Учитывая трансформационный характер политической системы Украины, наследие советского тоталитарного режима, неустойчивость партийной системы, постоянные изменения избирательного законодательства и институционального дизайна в целом, неправильным было бы считать, что электоральный выбор граждан формируется под влиянием одного или нескольких факторов. “Воронка причинности”, прежде всего, позволяет иерархизировать разноплановые детерминанты, осуществить целостный анализ процесса формирования электорального выбора. “Воронка” может быть использована как основа для теоретико-методологического синтеза и позволяет интегрировать разноплановые факторы электорального выбора характерные для социологического, социально-психологического и рационально-инструментального подходов.

Как и в первоначальном варианте воронки А. Кэмпбелла, Ф. Конверса, так и в последующих ее версиях эндогенные факторы характеризуются значительной продолжительностью во временном измерении и являются той базой, на основе которой формируются установки избирателей, а затем и электоральный выбор. За основу мы берем модель воронки, разработанную Е. Мелешкиной. Итак, в наиболее широкой части воронки размещены социополитические размежевания, а также институциональный дизайн как независимые переменные. Факторы этого уровня влияют на формирование политических ценностей и ориентаций и на позиции избирателей относительно отдельных знаковых проблем (второй уровень воронки). На третьем уровне размещены непосредственно установки относительно партий и их лидеров.

Также в данную модель включены выделенные авторами классической воронки экзогенные факторы, а именно: экономическая, политическая конъюнктура, особенности избирательной кампании, деятельность СМИ, влияние друзей, знакомых.

Целью этой статьи является анализ влияния именно институциональных факторов на формирование электоральных стратегий и ориентаций граждан.

3. Институциональные детерминанты электорального выбора в Украине

В условиях трансформирующихся политических систем важность институциональных преобразований резко возрастает. Характерный признак парламентских избирательных кампаний в Украине – принятие каждый раз нового избирательного закона незадолго до выборов. Внешение изменений в Конституцию Украины повлекло значительное перераспределение полномочий и изменение процедур формирования представительных органов власти. Таким образом, пока будет происходить переформатирование институционального дизайна политической системы, актуальным будет анализ влияния институциональных факторов на электоральный выбор граждан Украины.

В фокус исследования ученых чаще попадают такие особенности институционального дизайна как тип распределения власти, избирательная система, характеристика избираемого института, уникамерализм или бикамерализм, роль выборов при формировании правительства. Среди других институциональных процедур на результаты волеизъявления влияет способ регистрации избирателей и частота выборов (частые голосования не способствуют явке на выборы) и др.

Главными составляющими институциональной архитектуры являются форма правления и избирательная система. Нечеткое распределение полномочий органов власти характерное для Украины приводит к низкой эффективности властей и институциональному хаосу. Поэтому ключевой вопрос, который должны разрешить политические элиты это выбор между мажоритарной и пропорциональной избирательными системами и между парламентской и президентской формами правления.

Форма правления как элемент институционального дизайна политической системы осуществляет косвенное влияние на предпочтения избирателей. М. С. Шугарт и Д. М. Кэри, исследуя особенности президентской системы, выделяют такие потенциальные преимущества президентской демократии перед парламентской: подотчетность, идентифицируемость, система взаимных сдержек и арбитраж⁶. Подотчетность способствует установлению более прямой связи между избирателями и избранными должностным лицам. В результате избиратель может осуществить бо-

⁶ М. С. Шугарт, Д. М. Кэри, *Президентские системы, в: Современная сравнительная политология*, ред. Г. Голосов, В. Гельман, Москва 1997, с. 231.

лее обдуманный и качественный выбор. Его голос будет выполнять роль санкции, если должностное лицо будет действовать в разрез с желаниями своих избирателей. В условиях парламентской демократии такая форма подотчетности становится менее эффективной, особенно там, где правительство часто меняется в промежутках между выборами. Голос избирателя теряет роль санкции, поскольку довольно сложно определить ответственных за те или иные действия политиков и партии.

Уровень идентифицируемости как способность избирателей выбрать именно тех представителей, которые будут формировать исполнительную власть исследует К. Стром. Вычисляя “индекс идентифицируемости”, ученый отмечает, что в условиях парламентской демократии избиратели обычно слабо понимают принципы коалиционной политики и не могут предсказать состав будущего правительства. Таким образом, среднее значение индекса составляет 0,39 (измеряется от 0 до 1)⁷ и означает, что в 50 случаях из 100 избиратели не знали какое правительство сформируется в результате выборов и за кого фактически были отданы их голоса (исключение составляют страны с двухпартийной системой). В условиях президентской системы значение индекса приближается к 1 и означает, что выбранные избирателями представители будут формировать исполнительную ветвь власти. Таким образом президентская система позволяет собственным гражданам точнее знать, что они получают в результате выборов (например, кто будет в правительстве). Зато парламентская система обеспечивает более широкий спектр возможностей при голосовании и позволяет избирателям “попросить” именно то, что им нужно.

Наиболее многообещающим полем для “политической инженерии” является избирательная система, поскольку изменить избирательные правила гораздо легче, чем другие составляющие политической системы. Стоит отметить, что она оказывает влияние не только на политические стратегии партий и кандидатов, но и на поведение избирателей, формируя, таким образом, не только предложение, но и спрос на электоральном рынке. Нас, прежде всего, интересуют особенности влияния избирательной системы на электоральные стратегии рядовых граждан. Для этого обратимся к рассмотрению эффектов избирательных систем.

М. Дюверже выделил механический и психологический эффекты избирательных систем⁸. Механический эффект становится возможен вследствие применения определенной электоральной формулы при рас-

⁷ K. Strom, *Minority government and majority rule*, New York 1990, pp. 74-75.

⁸ М. Дюверже, *Политические партии*, Москва 2000, с. 286.

пределении мест в парламенте. В результате одни политические партии оказываются в более выгодном положении по сравнению с другими, для которых механический эффект означает своеобразное “наказание”. Механический эффект проявляется уже во время первых выборов.

На поведение избирателей влияет, прежде всего, психологический эффект. Учитывая результаты предыдущих выборов граждане формируют определенную стратегию голосования, призвана помешать потере голосов при избрании малых партий, имеющих небольшие шансы попасть в парламент. Таким образом, голоса избирателей получают несколько партий-победителей избирательной кампании. М. Дюверже отмечал, что психологический эффект действует, прежде всего, в условиях мажоритарной избирательной системы относительного большинства. Проявляется он во время вторых по счету выборов, в условиях, когда избиратели получают опыт и осознают действие механического эффекта избирательной системы.

Психологический эффект, выделенный М. Дюверже, вызвал активную дискуссию среди исследователей. В частности, У. Шивли, исследуя электоральное поведение британцев, сделал вывод, что данный эффект не оказывает значительного влияния на поведение избирателей. Зато Д. Спаффорд, анализируя результаты выборов в парламент Великобритании, отмечал, что психологический эффект способствует стратегическому голосованию. С. Фишер также доказал действенность психологического эффекта на примере Западной Германии⁹. Дж. Сартори первый обратил внимание на то, что психологический эффект действует также в условиях пропорциональной избирательной системы¹⁰. Проявляется этот эффект не только в стратегиях избирателей, которые, стараясь не потерять голоса предпочитают партии и блоки способные преодолеть избирательный барьер, но и в выборе субъектами избирательного процесса более эффективной коалиционной политики. По этой логике количество партий и блоков, участвующих в выборах, имеет тенденцию к сокращению.

В качестве количественного показателя действия психологического эффекта избирательной системы может быть использован индекс эффективного количества электоральных и парламентских партий. Он позволяет разграничить партии, которые осуществляют значительное влияние на избирательный процесс и получают значительную поддерж-

⁹ Р. Таагенпера, М. С. Шугарт, *Описание избирательных систем, в: Современная сравнительная политология*, ред. Г. Голосов, Москва 1997, с. 22.

¹⁰ G. Sartori, *Parties and party systems: a framework for analysis*, Colchester 2005, p. 273.

ку избирателей, от тех политических игроков, которые демонстрируют незначительный электоральный потенциал. В частности, уменьшение эффективного количества электоральных партий по сравнению с предыдущими выборами означает, что электорат и основные субъекты избирательного процесса зафиксировали тот факт, что избирательная система способствует крупным партиям и пытаются ему противодействовать. Разница между показателями эффективного количества электоральных и парламентских партий в сторону уменьшения означает диспропорцию избирательной системы. Для вычисления показателя Р. Таагепера и М. Лааксо предлагают поделить единицу на сумму квадрата доли голосов (мест) полученных партиями на выборах ($N = 1 / \sum p_i^2$), где p_i - это доля голосов (мест), полученных i -й партией на выборах или при распределении мест в парламенте¹¹.

Избирательная система Украины как важная составляющая институционального дизайна претерпела значительные изменения со времени первых парламентских выборов 1994 года, которые проходили по мажоритарной системе абсолютного большинства. Следующим этапом в процессе ее эволюционного развития стала смешанная избирательная система. В 1998 и 2002 годах 225 из 450 народных депутатов избирались в одномандатных избирательных округах по мажоритарной избирательной системе относительного большинства, вторая половина депутатского корпуса – по спискам кандидатов в народные депутаты от политических партий и избирательных блоков в многомандатном общегосударственном избирательном округе на основе пропорционального представительства.

Выборы 2006 года проходили по новому избирательному закону и новой избирательной системе – пропорциональной. Депутатский корпус избирался путем голосования за списки кандидатов от партий и блоков в едином многомандатном общегосударственном округе. Также был понижен проходной барьер до 3%. Внеочередные выборы в парламент 2007 года происходили по закону “О выборах народных депутатов Украины”¹² от 25.03.2004 с изменениями от 07.07.2005 и 01.06.2007 годов. Новшеством стало введение 50% порога явки избирателей.

Выборы 2012 года традиционно проходили по новому избирательно-му закону “О выборах народных депутатов Украины”¹³ от 17.11.2011 года,

¹¹ R. Taagepera, *Predicting party sizes: the logic of simple electoral systems*, Oxford 2007, p. 49.

¹² Про вибори народних депутатів України: закон України від 25.03.2004, он-лайн: www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1665-15; [20.09.2014].

¹³ Про вибори народних депутатів України: закон України від 17.11.2011 року, он-лайн: www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4061-17; [20.09.2014].

который закрепил ряд принципиальных изменений. Был осуществлен возврат к смешанной избирательной системе. При этом в пропорциональной части использовались закрытые избирательные списки. Также были внесены изменения в порядок формирования избирательных комиссий, поднят избирательный барьер до 5%, запрещено блокам участвовать в выборах, была ликвидирована графа в бюллетене “не поддерживаю ни одного кандидата”. Причиной такого изменения законодательства были политические интересы отдельных партий.

Также был принят закон “Об особенностях обеспечения открытости, прозрачности и демократичности выборов народных депутатов Украины 28 октября 2012 г.”¹⁴ (5.07.2011 года), который обеспечил установки видеокамер на избирательных участках для наблюдения за организацией голосования и подсчетом голосов на избирательных участках. Это нововведение было неоднозначно оценено экспертами, которые отметили целый ряд недостатков.

Смешанная избирательная система позволила провластным силам получить значительно большее количество мандатов чем при использовании пропорциональной избирательной системы. Поэтому, когда в феврале 2014 года было восстановлено действие Конституции 2004 года и осуществлен возврат к парламентско-президентской республики, изменить избирательное законодательство не удалось. Внеочередные выборы в Верховную Раду Украины 2014 года происходили по старому избирательному закону с незначительными изменениями.

Таким образом, в течение 23 лет независимости Украины четыре раза претерпевала изменения избирательная система – от мажоритарной абсолютного большинства к смешанной, впоследствии пропорциональной и, наконец, снова к смешанной. Политический процесс характеризовался консервацией политической элиты, гипертрофированной ролью политических партий, отсутствием механизмов контроля над властью со стороны избирателей и невозможностью влиять на формирование списков. Это зафиксировали не только специалисты в области политической науки, но и простые граждане в форме психологического эффекта избирательной системы.

Психологический эффект избирательной системы в Украине имел место на выборах ВРУ начиная с 2002 года. Главным его проявлением стало сокращение количества партий и блоков, участвовавших в выбо-

¹⁴ Про особливості забезпечення відкритості, прозорості та демократичності виборів народних депутатів України 28 жовтня 2012р: закон України, он-лайн: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5175-17; [10.01.2013].

рах, а также более концентрированное распределение голосов избирателей. Психологический эффект стал возможным вследствие фиксации избирателями действия механического эффекта впервые во время выборов 1998 года. Действующая избирательная система способствовала успеху на выборах партий, политических структур, а также кандидатов, которые владели значительными административным и финансовым ресурсами. Количественным показателем действенности психологического эффекта является процент голосов, отданных за партии и блоки, не попавшие в парламент. В частности, во время выборов 1998 года 8 партий и избирательных блоков, преодолевших 4-процентный барьер, вместе набрали 65,79 % голосов, остальные 34,21 % голосов оказались утрачены. Во время следующих выборов в Верховную Раду в 2002 году, которые проводились по смешанной избирательной системе, избиратели усвоили полученный опыт и при голосовании учитывали шансы партии преодолеть барьер и пройти в парламент. За партии не преодолевшие избирательный барьер проголосовало 21,8% избирателей, а за 6 победителей было отдано 75,72% голосов. В 2006 году потерянными оказались 20,6% голосов, в 2007 – 8,69%, в 2012 – 6,88%.

О действии психологического эффекта избирательной системы в Украине также свидетельствует постепенное снижение показателей эффективного количества парламентских и электоральных партий в течение последних пяти электоральных циклов. Приведенные в таблице 1 данные демонстрируют уменьшение разрыва между показателями эффективного количества электоральных и парламентских партий (в 1998 разница составила 5,35; 2002 – 3,36; 2006 – 2,25; 2007 – 1,09; 2012 – 0,79), что свидетельствует о снижении диспропорции избирательной системы.

Таблица 1. Показатели эффективного количества парламентских и электоральных партий.

Показатели	Год				
	1998	2002	2006	2007	2012
Эффективное количество электоральных партий	10,39	7,96	5,65	4,22	5,09
Эффективное количество парламентских партий	5,04	4,6	3,4	3,13	4,3

Показатели рассчитаны автором на основании данных ЦИК Украины, он-лайн: www.cvk.gov.ua/

Пропорциональность результатов выборов можно определить также с помощью индекса наименьших квадратов (least squares index), предло-

женного М. Галлахером¹⁵. Вычислив соотношение между долей голосов, которые партии получили на выборах и долей мест в парламенте исследователь определяет пропорциональность распределения мандатов. Показатель Галлахера определяется по формуле:

$LSq = \sqrt{1/2 \sum n(V_i - S_i)^2}$ – квадратный корень из половины суммы квадратов результата вычитания между процентом голосов и процентом мандатов для каждой политической партии, участвовавшей в выборах. Вычисляется индекс от 0 до 100, где 100 означает максимальную диспропорцию.

А. Лейпхарт отмечает, что LSq это “нечто среднее между индексами Rae и Loosemore-Hanby и позволяет преодолеть их недостатки”¹⁶. А. Лейпхарт вычисляя индекс диспропорции, несколько модифицирует его, принимая во внимание только те партии, которые преодолели избирательный барьер и их представители попали в состав избираемого института.

Для вычисления этого показателя в Украине на парламентских выборах определяем соотношение доли голосов и мандатов, полученных партиями на выборах (таб. 2, 3).

Таблица 2. Соотношение доли голосов и мандатов парламентских партий в Украине на выборах ВРУ в 1998, 2002, 2006, 2007, 2012 годах.

Партия/Блок	% го- ло- сов	% ман- датов	Результат вычита ния	Квадрат разности
Выборы ВРУ 1998 года				
КПУ	24,65	37,33	-12,68	160,7824
НРУ	9,4	14,22	-4,82	23,2324
Избирательный блок СПУ та СелПУ “За правду, за народ, за Украину!”	8,55	12,88	-4,33	18,7489
ПЗУ	5,43	8,44	-3,01	9,0601
НДП	5,01	7,55	-2,54	6,4516
Всеукраинское объединение “Громада”	4,67	7,11	-2,44	5,9536
ПСПУ	4,04	6,22	-2,18	4,7524
СДПУ(о)	4,01	6,22	-2,21	4,8841

¹⁵ M. Gallagher, *Proportionality, Disproportionality and Electoral Systems*, “Electoral Studies”, 1991 vol. 10, p. 39.

¹⁶ A. Lijphart, D. Aitkin, *Electoral systems and party systems: a study of twenty-seven democracies, 1945-1990*, New York 1994, p. 60.

Выборы ВРУ 2002 года				
“Блок Виктора Ющенко “Наша Украина”	23,57	31,11	-7,54	56,8516
КПУ	19,98	26,22	-6,24	38,9376
“За Единую Украину!”	11,77	15,55	-3,78	14,2884
“Избирательный блок Юлии Тимошенко”	7,26	9,77	-2,51	6,3001
СПУ	6,87	8,88	-2,01	4,0401
СДПУ(о)	6,27	8,44	-2,17	4,7089
Выборы ВРУ 2006 года				
Партия регионов	32,14	41,33	-9,19	84,4561
“Блок Юлии Тимошенко”	22,29	28,66	-6,37	40,5759
“Наша Украина”	13,95	18	-4,05	16,4025
СПУ	5,69	7,3	-1,61	2,5921
КПУ	3,66	4,66	-1	1
Выборы ВРУ 2007 года				
Партия регионов	34,37	38,88	-4,51	20,3401
“Блок Юлии Тимошенко”	30,71	34,66	-3,95	15,6025
“Наша Украина”	14,15	16	-1,85	3,4225
КПУ	5,39	6	-0,61	0,3721
Блок Литвина	3,96	4,44	-0,48	0,2304
Выборы ВРУ 2012 года				
Партия регионов	30	32	-2	4
ВО “Батькивщина”	25,54	27,55	-2,01	4,0401
ПП “Удар”	13,96	15,1	-1,14	1,2996
КПУ	13,18	14,2	-1,02	1,0404
ВО “Свобода”	10,44	11,1	-0,66	0,4356

Показатели рассчитаны автором на основании данных ЦИК Украины, он-лайн: www.cvk.gov.ua/

Проанализировав данные таблиц, следует отметить, что применение метода наибольшего остатка и существования проходного барьера позволило партиям и блокам, которые преодолели проходной барьер, получить больший процент мест в парламенте, чем им положено по результатам волеизъявления граждан.

Таблица 3. Показатели индекса Галлахера.

Годы выборов	1998	2002	2006	2007	2012
Индекс Галлахера	10,81	7,9	8,51	4,47	2,32

Индекс рассчитан автором на основе данных полученных с сайта ЦИК Украины, он-лайн: www.cvk.gov.ua/

Сравнение показателей индекса Галлахера в Украине в течение 5 парламентских избирательных кампаний позволяет констатировать снижение индекса со среднего до низкого уровня. Такая тенденция стала возможна вследствие перехода к пропорциональной избирательной системе, снижения проходного избирательного барьера с 4 до 3%, применения квоты Хера (метод наибольшего остатка) для определения депутатских мест, полученных партиями во время выборов и использования единого многомандатного общегосударственного избирательного округа. Снижение меры непропорциональности, несмотря на изменение избирательной системы и повышение проходного барьера, свидетельствует о дальнейшей структуризации электорального поля Украины и влиянии психологического эффекта избирательных систем на электоральные стратегии избирателей.

Влияние избирательной системы на электоральные стратегии граждан также проявляется в ряде других, более общих тенденций. В частности, А. Лейпхарт ¹⁷ отмечал, что мажоритарная избирательная система относительного большинства побуждает избирателей формировать собственные предпочтения в рамках проблематики социально-экономического размежевания. Зато пропорциональная избирательная система способствует формированию многомерной системы социополитических размежеваний. Таким образом, можно предположить, что в условиях пропорциональной избирательной системы избиратели будут голосовать согласно своим предпочтениям, а мажоритарная система будет способствовать стратегическому голосованию.

В таком случае стратегическое голосование избирателей за большие партии на выборах 2006 и 2007 годов в условиях пропорциональной системы с низким проходным барьером противоречило общей институциональной логике. Вместо того чтобы свободно выражать собственные предпочтения, избиратели голосовали стратегически и предпочитали

¹⁷ A. Lijphart, *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*, New Haven 1984, p. 127.

лидеров избирательной гонки. Среди причин такого эффекта можно назвать ориентацию на лидера, как главную составляющую избирательной кампании партий и блоков. Ведь “персоналистический” характер предвыборной гонки соответствует логике мажоритарного соревнования. Также причиной такой стратегии голосования стала рекламная избирательная кампания главных претендентов на победу, которые советовали избирателям не голосовать за маленькие партии, чтобы не потерять свой голос. Возврат к смешанной избирательной системы в 2012 году, введение 5% избирательного барьера только усилило тенденцию преобладания стратегического голосования. Стремление не потерять собственный голос было одной из ведущих электоральных стратегий.

Также исследователи отмечают, что проведение выборов по смешанной избирательной системе, а затем по пропорциональной может способствовать повышению идеологической идентификации избирателей. Оказываясь перед необходимостью осуществления выбора, значительная часть граждан пытается позиционировать себя в многомерной идеологической системе, определяя свою позицию на лево-правой шкале.

Иные паттерны электорального выбора фиксируют при избрании институтов с разными полномочиями. Исследуя результаты выборов в зависимости от типа избираемого института К. Рейф и Г. Шмидт сформулировали концепцию выборов первого и второго порядка¹⁸. Такой подход согласуется с феноменом раздельного голосования и институциональной теорией электорального выбора. В частности, применяя концепцию выборов первого и второго порядка к анализу поведения избирателей на постсоветском пространстве, Ю. Шевченко сформулировала институциональный подход, в котором отмечается первоочередная роль институциональных факторов при исследовании электорального выбора.

Выборы второго порядка означают выбор института с меньшими полномочиями (например: президент – в парламентской системе, парламент – в президентской) и характеризуются более низкой явкой, частой победой оппозиционных партий вследствие стратегии протестного голосования. Считается, что во время таких выборов чаще действует инструментальная мотивация¹⁹. Избиратели осуществляют ревизию экономической политики правительства и в случае неудовлетворительной

¹⁸ K. Reif, H. Schmitt, *Nine second-order national elections: A conceptual framework for the analysis of European election results*, “European Journal of Political Research”, 1980 vol. 8, p. 8.

¹⁹ Ю. Шевченко, *Подводя итоги: результаты российских выборов 1993 – 1996 гг., в: Первый электоральный цикл в России (1993 – 1996 гг.)*, ред. В. Гельман, Г. Голосов, Е. Мелешкина, Москва 2000, с. 230.

ее оценки более склонны наказывать действующую власть, голосуя за оппозицию. Зато во время выборов первого порядка предпочтение отдается экспрессивной стратегии голосования. Выбирая институт, который имеет полномочия вырабатывать стратегию развития государства и воплощать ее в жизнь, граждане руководствуются, прежде всего, собственными идеологическими предпочтениями и политическими ценностями. Также стоит отметить, что стратегия голосования может меняться на следующих выборах, поскольку приобретая электоральный опыт и анализируя реальные результаты политики правительства, избиратели могут переоценивать силу политических институтов и объем их властных полномочий.

Не проявляется эффект выборов первого и второго порядка или фиксируется очень слабо во время учредительных выборов. В частности, Ю. Шевченко отмечает, что “в настоящее время идеологическая идентификация может доминировать на выборах любого института, поскольку основным проблемным измерением является изменение режима”²⁰. Также неспособность избирателей учесть диспропорцию властных полномочий институтов законодательной и исполнительной власти можно объяснить отсутствием значительного электорального опыта. В целом особенности влияния институционального дизайна на электоральный выбор проявляются в полной мере во время вторых по счету и последующих выборов.

Эффект выборов второго порядка проявился в полной мере в Украине. “Второстепенными” в Украине были выборы в парламент в 1998 и 2002 годах. Модель президентско-парламентской республики, закрепленная в Конституции 1996 года, предусматривала наличие у президента значительно большего объема полномочий чем у парламента. Правительство формировалось фактически внепарламентским путем (Верховная Рада только давала согласие на назначение президентом премьер-министра) и после создания сохраняло более тесные связи с президентом, а не парламентом. В частности, президент имел право увольнять отдельных членов правительства, а процедура парламентской ответственности правительства была достаточно сложной и не предвидела возможности замены парламентом отдельных членов Кабинета Министров. Поэтому президентские выборы с точки зрения определения курса государства имели большее значение, чем парламентские. Именно это и делало парламентские выборы выборами “второго” порядка, существенно умень-

²⁰ Ю. Шевченко, *Поведение избирателей в России: основные подходы*, “Политическая наука”, 2000 вып 3, с. 121.

шая “цену” голосования с точки зрения политических последствий.

“Второстепенность” парламентских выборов подтверждает уровень избирательной активности. Традиционно явка на президентских выборах была несколько выше чем на парламентских (таб. 4).

Таблица 4. Явка избирателей на парламентских и президентских выборах в Украине.

Тип выборов	% участия избирателей									
Президентские	1994 (1 тур)	1994 (2 тур)	1999 (1 тур)	1999 (2 тур)	2004 (1 тур)	2004 (2 тур)	2004 (Повторное голосование)	2010 (1 тур)	2010 (2 тур)	2014
	68	69,3	70,15	74,87	74,92	80,85	77,2	66,76	69,2	60,3
Парламентские			1998		2002	2006	2007		2012	2014
			70,4		69,39	67,5	63,22		57,98	52,4

Данные ЦИК Украины, он-лайн: www.cvk.gov.ua/

В пользу выдвинутой гипотезы о “второстепенном” характере парламентских выборов в Украине свидетельствует то, что победу на них одерживали оппозиционные партии. В частности, в итоге выборов 1998 года НДП как партия власти продемонстрировала довольно скромные электоральные результаты – 5%, зато в парламент попали как представители левой оппозиции – КПУ (24,6%), ПСПУ (4,04%), блок СПУ-СелПУ (8,55%), так и партии центристского толка, которые декларировали свою оппозиционность – всеукраинское объединение “Троада” (4,67%). На выборах 2002 года провластные партии “За Единую Украину!” и СДПУ(о) избирательный барьер преодолели, но оказались соответственно на 3 (11,8%) и 6 (6,3%) местах.

Вследствие конституционных изменений в декабре 2004 года произошло значительное перераспределение полномочий и политической ответственности между основными ветвями власти. В частности, “в Верховной Раде Украины по результатам выборов и на основе согласования политических позиций формируется коалиция депутатских фракций. Коалиция депутатских фракций вносит предложения Президенту Украины относительно Премьер-министра Украины, а также по канди-

датурам в состав Кабинета Министров Украины”²¹. Таким образом, перераспределение полномочий между Президентом, Верховной Радой и Кабинетом Министров в пользу двух последних существенно изменило баланс сил. Политические силы, которые в результате выборов набирали большинство и образовывали коалицию получали право формировать правительство и отправлять премьер-министра в отставку. Однако конституционная реформа не обеспечила ожидаемой оптимизации системы сдержек и противовесов и конструктивного взаимодействия между основными ветвями власти. Вместо эффективного функционирования политической системы Украина получила перманентный политический кризис, усложнение взаимодействия между основными ветвями власти, разноректорность внешней и внутренней политики главных субъектов политической власти.

В условиях системного политического кризиса избирателям было довольно сложно определить объем полномочий институтов законодательной и исполнительной власти. Таким образом, выборы президента, несмотря на значительное ограничение его полномочий, не получили, по мнению избирателей, “второстепенный” статус. Вместе с тем во время выборов в Верховную Раду 2006, 2007 годов наблюдалась низкая по сравнению с президентскими выборами явка.

Также эти две избирательные кампании продемонстрировали категорическое “неприятие большинством граждан Украины модели общественного развития, которая была введена во времена президентства Л. Кравчука и Л. Кучмы”²². В частности, на выборах 2006 и 2007 годов партии и блоки, олицетворявшие предыдущий режим потерпели сокрушительное поражение, даже не преодолев проходного барьера – Народный блок Литвина (2,44%), “Оппозиционный блок НЕ ТАК” (созданный на основе СДПУ (о) – 1,1%), блок НДП (0,5%), партия “Возрождение” (0,96%), в 2007 году – избирательный блок Людмилы Супрун “Украинский региональный актив (УРА)” (0,34%), избирательный блок политических партий “КУЧМА” (Конституция – Украина – Честь – Мир – Антифашизм) (0,1%) и некоторые другие.

На выборах 2006 года в роли оппозиции выступали Партия регио-

²¹ Про внесення змін до Конституції України: Закон України № 2222-IV від 8.12.2004 року, он-лайн: [www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2222-15&test=4/UMfPEGznhha2y.ZitFkFUdHI4wYs80m-sh8Ie6; \[08.02.2011\]](http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2222-15&test=4/UMfPEGznhha2y.ZitFkFUdHI4wYs80m-sh8Ie6; [08.02.2011]).

²² А. Романюк, *Парламентські вибори 2006 року в Україні та перспективи партійної системи*, в: *Дотримання демократичних стандартів виборчого процесу в Україні у 2006 році: матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції*, ред. А. Романюк, Л. Скоцилас, Львів 2006, с. 42.

нов и ее электоральный успех – 32,14%, хотя и был меньшим, нежели совокупный результат так называемых оранжевых сил, но был довольно значительным и мог свидетельствовать о победе оппозиции. Во время избирательной кампании 2007 года в оппозиционной нише находился БЮТ. Виктор Янукович был главой правительства и Партия регионов строила избирательную кампанию подчеркивая свои успехи и достижения при пребывании у власти. И хотя Партия регионов заняла первое место на выборах (34,37%), однако мы не можем говорить о поражении оппозиционного БЮТ, поскольку блок по сравнению с 2006 годом улучшил свой результат на 8,42 % и, в целом, получил 30,71% электоральной поддержки. Таким образом, снова можем говорить о победе оппозиции, поскольку в результате внеочередных выборов удалось создать так называемую демократическую коалицию и сформировать правительство возглавляемое Юлией Тимошенко.

Очередные выборы в парламент в 2012 и внеочередные в 2014 году происходили в условиях изменения конституции (в 2010 году произошло возвращение к конституции 1996 года, в 2014 – к конституции 2010 года). Выборы 2012 г. также можно квалифицировать как “второстепенные”, поскольку явка в дальнейшем снижалась и совокупные проценты оппозиционных партий превышали количество полученных партией регионов и Коммунистической партией голосов.

В отличие от парламентских, президентские выборы начиная с 1991 года относятся к выборам “первого порядка”. Довольно высокая явка продемонстрировала, что результаты президентских выборов воспринимаются электоратом как судьбоносные для дальнейшего развития политической системы в целом. Во втором туре выборов президента Украины в 1999, 2004, 2010 и 2014 годах проявилась идеологическая идентификация, поскольку избиратели выбирали не просто кандидата, а путь будущего развития общества. Выборы президента 2014 года происходили в условиях необъявленной войны, институционального кризиса и резкого экономического спада. Они воспринимались гражданами государства как судьбоносные и их можно отнести к выборам “первого порядка”.

Итак, закреплённая в Конституции 1996 года модель президентско-парламентской республики, которая предусматривала наличие у президента значительно большего объема полномочий чем у парламента вызвала превращение выборов Верховной Рады в выборы “второго порядка”. Это проявилось в форме меньшей явки электората по сравнению

с президентскими выборами и значительных электоральных успехов оппозиционных сил. Очередная конституционная реформа в 2014 году повлекла за собой коррекцию формы правления с президентско-парламентской на парламентско-президентскую республику и существенное ограничение полномочий президента Украины в пользу Верховной Рады и Кабинета Министров. Однако недостаточный уровень информационного обеспечения, и небольшой электоральный опыт в новых институциональных условиях еще не позволил избирателям сформировать адекватное представление о полномочиях Верховной Рады и перевести выборы главного законодательного органа страны в категорию “первого” порядка. Поскольку участие в выборах имеет “учебный” эффект и избиратели постоянно сравнивают результаты работы правительства и президента с собственными электоральными предпочтениями, то можно предположить, что они способны адекватно оценивать институциональные изменения и принимать их во внимание при оценке “силы” представительского института. Считаем, что превращение выборов Верховной Рады в выборы “первого” порядка могло бы состояться уже в течение двух следующих избирательных кампаний при условии сохранения парламентско-президентской республики как формы правления.

Весомым элементом институционального дизайна, который осуществляет непосредственное влияние на структурирование электоральных установок и ориентаций является последовательность проведения выборов или так называемое “электоральное расписание”. В отличие от ревизии избирательного законодательства и изменения избирательной системы, пересмотр электорального расписания требует значительно меньших усилий и поэтому может быть использован как эффективный элемент институциональной инженерии. Коррекция электорального выбора в зависимости от последовательности парламентских и президентских избирательных кампаний возможна в связи с существованием “эффекта медового месяца”. Поскольку популярность вновь сформированного правительства уменьшается со временем, то “доля голосов, полученных президентской партией, обычно выше, если парламентские выборы проводятся перед президентскими, и ниже, если они идут после президентской кампании”²³. Зато в случае, если выборы парламента состоятся после президентских, то вероятной будет высокая электоральная поддержка оппозиционных президенту политических сил. К. Андерсон,

²³ Ю. Шевченко, *Подводя итоги: результаты российских выборов 1993 – 1996 гг., в: Первый электоральный цикл в России (1993 – 1996 гг.)*, ред. В. Гельман, Г. Голосов, Е. Мелешкина, Москва 2000, с. 235.

исследовав 5 европейских государств, делает вывод о том, что “такой временной феномен, основанный на динамике электоральных циклов и гражданской поддержке инкумбента, и может не зависеть от особенностей текущего экономического развития государств”²⁴.

4. Выводы

Согласно логике “воронки причинности” элементы институционального дизайна не влияют на электоральный выбор непосредственно. Вместо этого они детерминируют политические ценности, ориентации и позиции избирателей относительно отдельных актуальных вопросов и проблем. К составным частям институционального дизайна были отнесены тип распределения власти, форма правления, избирательная система, характеристика объема полномочий избираемого института, уникамерализм или бикамерализм, роль выборов при формировании правительства, эффект выборов первого и второго порядка, электоральное расписание. Среди других институциональных процедур на результаты волеизъявления может влиять способ регистрации избирателей и частота выборов. Мы отметили, что особенности влияния институционального дизайна на электоральный выбор проявляются в полной мере во время вторых по счету и последующих выборов.

Также было выяснено, что подотчетность как характеристика президентской формы правления способствует установлению прямой связи между избирателями и руководителями. В этом случае голоса граждан могут выполнять роль санкции, если выбранное должностное лицо будет действовать вопреки желаниям своих избирателей. Зато в условиях парламентской демократии уровень “идентифицированности” (способность избирателей выбрать именно тех представителей, которые будут формировать исполнительную власть) значительно ниже, чем при президентской форме правления.

Доказано, что тип избирательной системы влияет не только на стратегии партий и кандидатов, но и на электоральный выбор граждан. Обосновано, что психологический эффект избирательной системы проявляется в форме определенной стратегии голосования, призванной предотвратить потерю голосов при избрании партий, имеющих незначительные шансы попасть в парламент. Действие психологического эффекта фиксируется в

²⁴ C. Anderson, *Blaming the Government. Citizens and the Economy in Five European Democracies*, London 1995, p. 43.

условиях пропорциональной и мажоритарной избирательных систем во время вторых по счету выборов при условии осознания избирателями существования механического эффекта избирательной системы.

Зафиксировано действие психологического эффекта избирательной системы на выборах в Верховную Раду Украины в 2002, 2006, 2007 и 2012 годах в форме сокращения количества партий и блоков, участвовавших в выборах, а также более концентрированного распределения голосов избирателей. Выявлено, что иные паттерны электорального выбора фиксируют при избрании институтов с разными полномочиями. Выяснено, что выборы в парламент Украины в 1998 и 2002 годах приобрели признаки выборов “второго порядка”, что подтверждает уровень избирательной активности и победа оппозиционных партий и блоков. Определено, что значительное перераспределение полномочий и политической ответственности между основными ветвями власти в результате конституционных изменений в декабре 2004 и феврале 2014 годов не привело к тому, что выборы Верховной Рады Украины стали для избирателей выборами “первого порядка”. Отмечено, что в условиях системного политического кризиса, недостаточного уровня информационного обеспечения, отсутствия значительного электорального опыта избиратели не смогли сформировать адекватное представление о полномочиях Верховной Рады. Одновременно можно спрогнозировать, что превращение выборов Верховной Рады в выборы “первого” порядка могло бы состояться уже в течение двух последующих избирательных кампаний при условии сохранения парламентско-президентской республики как формы правления.

Marharyta Chabanna
National University of "Kyiv-Mohyla Academy"
chabanna@ukr.net

Соціальна спрямованість партійних програм як прояв політичного опортунізму (на прикладі парламентських виборів в Україні)

The Social Orientation of Party Programmes as a Trait of Political Opportunism (the Example of Parliamentary Elections in Ukraine)

Анотація:

У статті розглянуто прояви опортуністичної поведінки у діяльності українських політичних партій, зокрема при формулюванні передвиборчих партійних програм. Із врахуванням економічних чинників та рис політичної свідомості українського суспільства, автор показує актуальність використання політичними партіями обіцянок, які стосуються збільшення соціальних виплат. Відповідно, спосіб їх формулювання у передвиборчий період є проявом політичного опортунізму у партійній діяльності, оскільки спирається на асиметричний розподіл інформації між лідерами політичних партій та виборцями. Зокрема прихованою є інформація про те, що реалізація декларованих популістських заходів, із мінімальним покращенням добробуту виборців у короткостроковому періоді, супроводжуватиметься негативними наслідками для економічного розвитку та подальшим зниженням добробуту переважної частини населення у довгостроковому періоді. У статті показано, що післявиборче невиконання політичними партіями передвиборчих обіцянок спричиняє зниження довіри суспільства до відповідних політичних інститутів.

Ключові слова: політична партія, політичний опортунізм, політична довіра, політичні вибори, *ex ante* та *ex post* опортунізм

Summary:

The article analyzes the traits of opportunistic behaviour of Ukrainian political parties in the process of creating election programs. Taking into account economic factors and some features of political consciousness of the Ukrainian society, the author shows how political parties use promises of increasing social payments. The hidden effect of the programs' realization depends on the "asymmetry" in the information about the differences between short-term benefits and long-term costs. The implementation of declared populist programs (aimed at voters' welfare improvement in the short term) causes the negative effects on economic development and reduces the welfare of population in the long run. But at the same time, the paper shows that the failure of political parties' campaign promises causes a decrease in public trust to the relevant political institutions which is a consequence of pre-election opportunism.

Keywords: political party, political opportunism, social expenses, political trust, political elections, *ex ante* and *ex post* opportunism

1. Поняття політичного опортунізму та його прояви у партійній діяльності

Питання мотивацій політичних суб'єктів, зокрема суб'єктів партійної діяльності, є одним із предметів досліджень у політичній науці¹. Суттєвим тут є врахування індивідуальної функції корисності політичного суб'єкта (індивідуальних мотивацій, які можуть спричиняти відмову від економічного зиску заради отримання інших благ, пов'язаних з цінностями, переконаннями, репутацією тощо¹). Акцент, відповідно, можемо поставити на типі раціональності у процесі прийняття рішень, зумовленої поведінковими передумовами, такими як: прихильність до ідеології, прагнення особистого зиску, орієнтація на отримання політичної ренти, тощо. При цьому потрібно враховувати, не лише прагнення суб'єктів максимізувати корисність, але і обмеженість ресурсів, у тому числі інформаційних, які є необхідними для прийняття та реалізації рішення, з однієї сторони, та які сприяють опортуністичній поведінці внаслідок їх асиметричного розподілу, з іншої сторони. До того ж, велику роль відіграє пов'язана з цим невизначеність, яка також спонукає індивідів до опортунізму і водночас є його наслідком у політичній діяльності.

Розгляд явища опортуністичної поведінки запропоновано економістами, які інтерпретують це поняття як використання інформаційної асиметрії² між суб'єктами взаємодії для максимізації своєї корисності у сфері підписання угод та дотримання правил, введення інших учасників процесу у оману наданням недостовірної інформації. Таку поведінку пояснюють також як дискреційну стосовно заявлених доходів для впливу на результати договорів, і отже, на перерозподіл багатства³. Опортунізмом може вважатися поведінка учасника економічних відносин, спрямована на одностороннє отримання переваг за рахунок іншого або інших учасників відповідних відносин⁴; ухиляння еконо-

¹ М. Чабанна, *Опортуністична поведінка суб'єктів партійної діяльності*, "Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України", 2012, № 3(59), с. 239.

² Sun Lan and Rath Subhrendu, *Fundamental Determinants Opportunistic Behavior and Signaling Mechanism: An Integration of Earnings Management Perspectives*, "International Review of Business Research Papers", 2008 vol. 4, no.4, p. 410.

³ Y. S. Suh, *Communication and income smoothing through accounting method choice*, "Management Science", 1990 vol. 36, pp. 704-723; W. Guay, S. Kothari, R. Watts, *A market-based valuation of discretionary accrual models*, "Journal of Accounting Research", 1996 no. 34, p. 83-105, T. E. Christensen, R. E. Hoyt, J. S. Paterson, *Ex ante incentives for earnings management and the informativeness of earnings*, "Journal of Business Finance and Accounting", 1999 no. 26, pp. 807-832.

⁴ *Словарь основных понятий стратегического планирования*, ред. Г. Б. Клейнер, Москва 2002, с. 502.

мічного агента, який прагне особистого зиску, від дотримання умов договору з метою отримання прибутку за рахунок утиску прав партнера, у тому числі, за рахунок обману та приховування інформації⁵, порушення зобов'язань, в цілому, порушення інтересів іншої сторони (або суб'єкта взаємодії) тощо⁶; здатність індивіда до максимізації власних переваг у будь-якому контексті⁷.

Один із розробників теорії опортуністичної поведінки, О.Уільямсон, визначає опортунізм як вид егоїстичної поведінки, надання неповної або викривленої інформації з метою зумисного обману, введення в оману, викривлення та приховування істини тощо⁸. Іншими словами, опортуністична поведінка є прагненням отримання особистого зиску, коли індивіди, приймаючи рішення, прагнуть реалізації лише власних інтересів, нехтуючи принципи моралі. Передумовами опортуністичної поведінки є нерівномірний розподіл ресурсів між суб'єктом та об'єктом впливу, обмежена раціональність (обмежені пізнавальні можливості як ресурсні обмеження), невизначеність, специфічність умов взаємодії суб'єктів політичного процесу.

У політичній сфері найяскравішим прикладом опортуністичної поведінки можемо вважати невідповідність дій/рішень індивідуальних або колективних суб'єктів прийняття рішень, намірам, декларованим претендентами на виборні посади. Партійна та виборча діяльність є найпоширенішими сферами прояву опортуністичної поведінки у політиці, коли йдеться, як про гасла виборчих програм, орієнтованих на здобуття голосів виборців, так і про домовленості з наявними або потенційними політичними партнерами, виконання зобов'язань, ухвалення рішень в умовах інформаційних обмежень тощо.

В цілому, питанню опортуністичної поведінки у виборчому процесі приділено окрему увагу у численних дослідженнях переважно з акцентом на діяльності кандидатів від партій на президентських, парламентських або місцевих виборах; або взаємодії політичних партій з іншими суб'єктами політичного процесу з метою отримання ресурсів для здійснення виборчої діяльності. Окремі автори ототожнюють опортунізм та

⁵ М. И. Одинцова, *Институциональная экономика*, Москва 2007, с. 386.

⁶ В економіці, наприклад, може йтися про надання послуг (з низькою якістю та кількістю) для отримання додаткового прибутку

⁷ L. M. Brown, *Around Closed Doors and through Open Windows: a Theory of Aspirant Opportunism, 1796–2004*, "Congress & the Presidency", 2009 vol. 36, p. 3.

⁸ О. И. Уильямсон, *Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки, «отношенческая» контрактация*, СПб. 1996, с. 98.

прагматизм, підкреслюючи їх важливість у відносинах між політичними партіями та окремими політиками, коли опортуністична підтримка партії залежить від доступності політичних та матеріальних ресурсів, які може бути обмінено на політичну підтримку, і, таким чином, на владу⁹.

У такому контексті, варто звернути увагу, що при формуванні опортуністичної поведінки індивіди не лише зіставляють видатки дотримання норм та правил з видатками їх недотримання, але завдяки інституціоналізації взаємодії, отримують відповідну інформацію, у тому числі про можливі та прийнятні варіанти дій. Відповідно, тип раціональності у процесі взаємодії, притаманний суб'єктам прийняття рішень, залежить від інститутів, які функціонують в організації для здійснення управління. І суб'єкти, обираючи тип поведінки (переслідуючи певні цілі, ото-тожнюючи або не ото-тожнюючи власні цілі з цілями організації тощо) повинні враховувати реакцію як зовнішніх учасників політичного процесу, так і інших суб'єктів партійної організації.

Якщо використовувати запропонований О. Уільямсоном поділ на *ex ante* та *ex post* опортунізм¹⁰, перший його прояв (*ex ante*) у діяльності партійних лідерів, на нашу думку, виникає у процесі формування передвиборчих програм, комунікації з виборцями, укладанні домовленостей з партнерами по створенню виборчих об'єднань, у процесі декларування потенційного розподілу посад за результатами виборів. У такій ситуації йдеться про формулювання у програмах апріорі нереалізовуваних цілей, приховування справжніх намірів участі у виборчій боротьбі; обман та/або підкуп виборців і потенційних коаліціантів тощо. Водночас стосовно реальних коаліціантів на виборчому етапі співпраці – партнерів по виборчих блоках, вагомішими є прояви не опортуністичної поведінки, а дій, спрямованих на реалізацію особистих інтересів, коли інформація повинна бути відносно достатньою, і для суб'єктів домовленостей відомими є цілі та ресурси одне одного, обов'язки тощо. Тут відіграє роль інституціоналізація принципу створення виборчих об'єднань у вигляді

⁹ M. Mattlin, *Party Opportunism among Local Politicians after Taiwan's Power*, "Transition East Asia", 2006 vol. 23, no. 1, Spring, p. 71.

¹⁰ Перші стосуються видатків при складанні угоди, проведенні перемовин, забезпеченні гарантій її виконання. Тут важливим є прогноз подій та пристосування до них учасників угоди (суб'єктів реалізації рішення). У протилежному випадку, у процесі реалізації рішення виникатимуть додаткові видатки. Другий тип видатків пов'язано з виконанням угоди. Йдеться про непередбачувані при виконанні угоди обставини, організаційні та експлуатаційні видатки, пов'язані з використанням управлінських структур, наприклад, для врегулювання конфлікту, тощо. Варто сказати, що ці видатки є взаємозалежними. О. И. Уильямсон, *Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки, «отношенческая» контрактация*, СПб, Лениздат, 1996, с. 55-59.

нормативного закріплення принципів формування коаліцій, створення парламентських фракцій, наявності імперативного мандату, у законодавстві. Натомість у ситуації отримання перемоги на виборах подальша співпраця політичних партій відбувається під впливом чинників, які дозволяють порушувати попередньо досягнуті домовленості. Щодо формування партійних коаліцій, слід вказати, що прагнення суб'єктів реалізувати власні інтереси шляхом створення об'єднань супроводжується потребою пристосовуватися до змінних умов. Але відповідна поведінка суб'єктів може бути як егоїстичною (коли йдеться про індивідуальні цінності суб'єкта), так і альтруїстичною (коли йдеться про цінності спільноти, з якою суб'єкт себе ідентифікує. Таким чином, другий тип опортуністичної поведінки (*ex post*) властивий для партійних лідерів у ситуації здобуття ними виборних посад та отримання представництва у органах державної влади, коли йдеться про цілеспрямоване порушення передвиборчих обіцянок, прийняття законів, інших нормативних актів, які зміцнюють політичні позиції відповідних політичних сил та/або суперечать інтересам виборців тощо. Це, як правило, зумовлено не лише трансакційними видатками, які можуть виникати у процесі прийняття очікуваних електоратом рішень, але і відповідними намірами їх суб'єктів на попередньому етапі. В цілому, якщо *ex ante* опортунізм політичних партій пов'язано, переважно, із виборчою діяльністю, то прояви *ex post* опортунізму можемо спостерігати у парламентській діяльності. У такому контексті пропонуємо використовувати у статті поняття популізму як певного стилю формулювання програмних положень або політичних гасел, які орієнтовано на широкі верстви населення, що прагнуть швидкого розв'язання актуальних соціальних питань. Вважаємо, що явище популізму варто розглядати як прояв опортуністичної поведінки, обумовлений декларуванням політичними партіями намірів покращити соціальне становище широких верств населення із використання вочевидь нереалізовуваних або реалізовуваних із високими економічними видатками для суспільства, засобів. Зокрема врахування таких чинників, як: 1) тип політичної свідомості суспільства, 2) прагнення виборців, сформовані умовами економічного розвитку, мотивації при голосуванні, 3) роль партійних програм у виборі політичної сили, 4) інформаційні обмеження, тощо; зумовлює опортуністичну поведінку політичних партій у формулюванні передвиборчих програм.

У статті приділимо увагу проявам *ex ante* опортунізму українських

політичних партій у період 2006-2012 рр., коли відбувалися чергові вибори до Верховної Ради 2006 та 2012 рр. та спричинені політичною кризою дострокові вибори 2007 р. Для цього розглянемо формування політичними партіями передвиборчих програм із акцентом на обіцянках покращення соціально-економічного становища населення у ситуації, коли реалізація декларованих намірів була економічно недоцільною та складно-реалізовуваною.

2. Формування «соціальної» складової передвиборчих програм (2006-2012 рр.): передумови та прояви *ex ante* опортунізму

Прояви соціальних деформацій, невисокий рівень добробуту широких верств населення у досліджуваному періоді, спричинив схильність українських виборців підтримувати ті політичні сили, які пропонували швидке покращення матеріального становища. Обіцянки проведення реформ, що потребували часу та ресурсів, меншою мірою привертати увагу виборців, порівняно із декларованими намірами підвищити заробітну плату, пенсії, стипендії, збільшити соціальні виплати, надати дешеві кредити, пільги та субсидії.

У 2008 р. на запитання «Якщо українське суспільство умовно поділити на три соціальні класи, то до якого класу Ви себе віднесли б?» отримано такі відповіді: 1,7% громадян вважали себе належними «до вищого» соціального класу, 50,7% - «до середнього», 31,0% - «до нижчого», 16,6% не змогли відповісти¹¹. Враховуючи те, що велика частина населення України схильна була вважати себе «нижчим» соціальним класом або не могла визначитися із соціальною належністю, питання соціального забезпечення виступило тією складовою передвиборчих програм, яка потенційно привертала увагу великого сегменту виборців.

Відповідно, зрозумілим є те, що перед виборами у 2007 р. громадяни України вважали, що влада повинна сприяти реалізації таких завдань: забезпечення економічного зростання (55%), підвищення загального рівня зарплат, пенсій, стипендій (53%), подолання безробіття (48%), поліпшення медичного обслуговування (42%), боротьба зі злочинністю (41%), соціальний захист незаможних (40%), зниження цін на продукти і товари

¹¹ Опитування проведено у червні 2008 р. Центром Разумкова, [електронний документ]; www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=333 [last viewed: 25.09.2014]

першої необхідності (36%), здійснення пенсійної реформи (36%), боротьба із корупцією (31%), реформування житлово-комунального господарства (28%)¹². Водночас понад 58% громадян, як показано у таблиці 1, напередодні парламентських виборів 2007 р. не вбачали суттєвої різниці у передвиборчих програмах політичних сил.

Таблиця 1. Відповіді на запитання «Наскільки істотною є різниця між основними політичними силами, що беруть участь у виборчій кампанії 2007 р.?», у%*

	У передвиборчих програмах	У характері діяльності
Різниця помітно виражена	27.3	31.6
Різниця є, але незначна	33.9	27.9
Різниці майже немає	24.3	27.2
Важко відповісти	13.0	12.5
Не відповіли	1.5	0.9

*Опитування проводилося у вересні 2007 р. Центом Разумкова (Україна), [електронний документ]; www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=108; [last viewed: 25.09.2014].

Отже, тому найбільше виборці приділяли увагу таким питанням: «пропозиції партій (блоків) щодо важливих для них проблем (дуже важливо і важливо для 81%), склад першої п'ятірки (62%), увесь виборчий список партії (53%), кандидатура, яку партія (блок) висуватиме на посаду прем'єр-міністра (75%), кандидатури у склад майбутнього уряду (72%), з якими партіями партія (блок) об'єднуватиметься у Верховній Раді (66%), минула діяльність партії та її представників (66%)»¹³. До того ж, за даними опитування, проведеного у 2008 році, виборці назвали чинники впливу на голосування, наведені у таблиці 2.

¹² Парламентські вибори-2007 в Україні: кого і чому обирають виборці?, Фонд «Демократичні ініціативи», [електронний документ]; www.dif.org.ua/ua/polls/2007_polls/sfkeogerjgoe.htm

¹³ Поділилися думки виборців щодо важливості надання фінансових декларацій кандидатів (для 43% це істотно, а для 41% – не істотно). Не значущою для вибору більшість вважає інформацію про приватне життя кандидатів (важливо для 30%, не важливо для 56%) та відомості, які компрометують кандидатів (істотно для 31%, не істотно – для 51%). Парламентські вибори-2007 в Україні: кого і чому обирають виборці?, Фонд «Демократичні ініціативи», [електронний документ]; www.dif.org.ua/ua/polls/2007_polls/sfkeogerjgoe.htm

Таблиця 2. Чинники впливу на голосування за політичну партію, 2008 р., у%*

	дуже важливо	скоріше важливо	скоріше не важливо	зовсім не важливо	важко відповісти
особистість лідера політичної партії	48.5	35.2	7.6	4.5	4.2
політична діяльність лідера і провідних політиків- представників цієї партії	43.3	41.0	6.7	3.8	5.2
діяльність політичної партії у парламенті та місцевих радах	44.4	39,6	7.6	3.4	5.0
діяльність політичної партії на місцевому рівні	49.1	34.6	7.2	3.8	5.3
діяльність політичної партії на національному рівні	50.3	35.2	6.3	3.2	4.9
програма політичної партії та офіційні заяви її лідерів	42.3	36.0	10.8	5.6	5.3
відповідність діяльності політичної партії програмним положенням і заявам лідерів	60.2	26.5	5.0	3.3	5.0

*Опитування проводилося у 2008 р. Центом Разумкова (Україна), [електронний документ]; www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=380 [last viewed: 30.09.2014]

Партійні програми та їх виконання у 2008 р. були важливими для більшості виборців, хоч і поступалися за важливістю, таким чинникам впливу на голосування за політичну партію, як особистість лідера, політична діяльність лідера і провідних політиків-представників відповідної партії, діяльність політичної партії у парламенті та місцевих радах, діяльність політичної партії на місцевому рівні, діяльність політичної партії на національному рівні. Перед виборами 2012 р. чинниками електорального вибору виступили «програма, ідеї, пропозиції» (для 37% громадян) та «лідери» (32%)¹⁴.

Відповідно, на розподіл голосів та депутатських мандатів, за результатами парламентських виборів 2006, 2007, 2012 рр., вплинув ряд чинників. Представлені у парламенті політичні партії, які, як і переважна більшість українських партій, пропонували популістські гасла збільшення добробуту широких верств населення за рахунок збільшення бюджетних видатків на соціальну сферу, отримали підтримку не лише через сподівання виборців на реалізацію партійних програм.

У такому контексті варто враховувати соціокультурні особливості населення. Певний рівень патерналізму, притаманний великій частині населення, який і впливав на очікування від суб'єктів прийняття рішень в соціальній сфері, підтверджують такі дані опитувань. На запитання «Що повинно бути пріоритетним у ситуації обмеженості бюджетних коштів в Україні? (підтримка працездатних чи непрацездатних)» отримано відповіді: «підтримка державою непрацездатних і малозабезпечених громадян шляхом збільшення соціальної допомоги, виплат, субсидій, тощо» - 28,0% громадян, «підтримка державою працездатних громадян шляхом підвищення заробітної плати, створення робочих місць, спри-

¹⁴ «Існують певні відмінності у мотивації голосування за різні політичні сили. Так, вже стабільною є вирішальна орієнтація на лідера у виборців «УДАР» Кличка (69%), далі йдуть такі мотиваційні чинники, як програма, пропозиції (29%) та орієнтація на цю партію як на менше зло (22%). Дещо переважає у мотивації орієнтація на лідера також у виборців «Батьківщини» (38%, у червні було 51%), хоча істотно виражені й інші дві мотивації: програма й пропозиції (32%) та вираження інтересів виборців (30%). Дещо змінилася мотивація виборців ГО «Свобода», у бік більшої орієнтації на програму (57%) і меншу, ніж раніше – на лідерів (40%). Найменше представлена лідерська мотивація у виборців Комуністичної партії: на лідерів орієнтується лише 16% цього електорату, а найбільше приваблює цих виборців програма (51%) та те, що ця партія виражає їхні інтереси (35%). Врівноважені орієнтації на лідерів (40%) і на програму (41%) у виборців партії Наталії Королевської «Україна – Вперед!». Відрізняється від решти мотивація виборців Партії регіонів, де співіснують різні мотиви: 34% підтримують програмні положення та пропозиції цієї партії (у червні – 43%), 26% вважають, що ця партія довела свою здатність ефективної діяльності, 21% орієнтуються на її лідерів (у червні – 32%), а 20% готові проголосувати за цю партію «за звичкою», тому що голосували за неї на попередніх виборах» (Вибори-2012: за кого і чому збираються голосувати виборці? Рейтинги, мотивація вибору, завдання громадськості (загальнонаціональне та експертне опитування), Фонд «Демократичні ініціативи», [електронний документ]; www.dif.org.ua/ua/polls/2012-year/vibori-2012-za-k.htm)

яння розвитку малому і середньому бізнесу» - 59,9%, «важко відповісти» - 12,1%¹⁵. Водночас, інше опитування показує, що твердження «люди повинні бути рівними в соціально-економічному, матеріальному становищі» обрали 26,2% громадян, твердження «люди повинні бути рівними перед законом, з рівними правами, а матеріальний рівень залежатиме від праці і здібностей» - 70,7%, «важко відповісти» - 3,1%¹⁶. Отже, на думку 28% громадян держава повинна підтримувати непрацевдатних і малозабезпечених громадян шляхом збільшення соціальної допомоги, виплат, субсидій, тощо; у контексті того, що «люди повинні бути рівними в соціально-економічному, матеріальному становищі» (26,2%). Разом із цим, на думку третини громадян, держава «повинна гарантувати всім громадянам пристойний рівень життя, нехай не дуже високий»¹⁷, що свідчить про схильність до лівих поглядів суттєвої частини електорату.

Отже, ще у 2006 році мінімум 28% громадян вважали пріоритетною підтримку непрацевдатних громадян за рахунок бюджетних витрат. Враховуючи, що 12,1% не відповіли на запитання, кількість потенційних виборців популістського уряду становила 40,1%. Якщо екстраполювати ці дані на «соціалістичні» цінності та таку рису політичної свідомості українського суспільства досліджуваного періоду, як патерналізм, можемо стверджувати про потенційну ефективність опортуністичної поведінки уряду, пов'язаної із обіцянками збільшення соціальних видатків та оподаткування.

Від 29,3 до 38,6% населення, за наведеними даними, могли виступити електоратом політичних суб'єктів, які використовували фіскальні способи впливу у вигляді бюджетних видатків на соціальну сферу. Водночас 60-70% потенційно могли не підтримувати популістський уряд, не здатний створювати можливості для підвищення рівня загального добробуту, який супроводжує економічне зростання. Отже, зважаючи на динаміку соціально-економічних показників; соціальні обіцянки та популістські рішення могли виступити способом отримання підтримки суттєвої частини виборців.

¹⁵ За даними опитування, проведеного у листопаді 2006 р. Центром Разумкова (Україна), [електронний документ]; www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=217; [last viewed: 30.09.2014].

¹⁶ За даними опитування проведеного у червні 2008 р. Центром Разумкова (Україна), [електронний документ]; www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=341; [last viewed: 30.09.2014].

¹⁷ Коли громадянам пропонували два твердження, 35,5% обрали «держава повинна гарантувати всім громадянам пристойний рівень життя, нехай не дуже високий», а 61,3% «держава повинна створити умови для того, щоб громадяни могли забезпечити собі гідний рівень життя», 3,1% не змогли відповісти. (За даними опитування проведеного у червні 2008 р. Центром Разумкова (Україна), [електронний документ]; www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=340 [last viewed: 30.09.2014]).

У цих умовах прояви соціальних деформацій, спричинені низьким рівнем оплати праці, необхідністю проведення соціальної, пенсійної, податкової реформ, спонукали політичні партії (орієнтовані на отримання виборчої підтримки) до включення у передвиборчі програми популістських гасел, які могли б зацікавити широкі верстви населення. Відповідно, критерієм вибору електорату виступав рівень доходів, і політичні партії пропонували переважно гасла, привабливі для виборців із невисоким рівнем добробуту. Отже, соціальна диференціація, низький рівень суспільного добробуту, прагнення швидкого покращення економічного становища, виступили економічними чинниками так званої «соціальної спрямованості» передвиборчих програм.

Розглянемо передвиборчі програми політичних партій, які отримали найбільшу підтримку суспільства за результатами виборів до Верховної Ради у 2006, 2007, 2012 рр., і у передвиборчих програмах переважної більшості з яких присутні соціальні гасла, обіцянки покращення матеріального становища незаможних верств населення шляхом збільшення соціальних виплат. Результати виборів до Верховної ради V-VII скликань такі. У 2006 р. за «Партію регіонів» проголосували 32,14% виборців, за «Блок Юлії Тимошенко» - 22,29%, за Блок «НАША УКРАЇНА» - 13,9%, за «Соціалістичну партію України» - 5,69%, за «Комуністичну партію України» - 3,66%. У 2007 р. «Партія регіонів» отримала 34,37% голосів виборців, «Блок Юлії Тимошенко» - 30,71%, Блок «НАША УКРАЇНА – НАРОДНА САМООБОРОНА» - 14,15%, «Комуністична партія України» - 5,39%, «Блок Литвина» - 3,96%. У 2012 р., за даними голосування у багатомандатному окрузі, підтримка «Партії регіонів» становила 30,00%, підтримка «Політичної партії Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»» - 25,54%, «Політичної партії «Український Демократичний Альянс за Реформи Віталія Кличка»» - 13,96%, «Комуністичної партії України» - 13,18%, «Політичної партії Всеукраїнське об'єднання «Свобода»» - 10,44%¹⁸.

Підвищення соціальних виплат малозабезпеченим верствам населення є найпоширенішою обіцянкою у передвиборчих програмах українських політичних партій. При цьому, як підтверджують економісти, «більшість пріоритетів сформульовано без чітких числових орієнтирів»¹⁹. У 2007 р. Програма Блоку Юлії Тимошенко (БЮТ) містила гасло «достроковими виборами ми примусимо владу зробити доплати

¹⁸ Дані Центральної виборчої комісії України, www.cvk.gov.ua, [last viewed: 30.09.2014]

¹⁹ О. Білінов, *Куди прориваємося? Аналіз виборчої програми БЮТ «Український прорив»*, «Економічна правда», 2007, 15 серпня, [електронний документ]; www.epravda.com.ua/publications/2007/08/15/146459/

до пенсій та зарплат»²⁰. Як коментують економісти, «Якщо раніше дострокові вибори було спрямовано на боротьбу зі «зрадою» чи на відтворення справедливого відтворення громадського волевиявлення у політичній системі, то тепер – це просто засіб давати громадянам гроші?»²¹. Отже, питання «доплат» чи підвищення заробітної плати, мінімальної або середньої, у такому контексті також виступило предметом уваги політичних партій.

У такій ситуації ліві політичні партії, не обіцяючи високих доходів населенню, пропонують властиві для їх ідеології механізми гарантування соціальних стандартів. Відповідні наміри збільшення соціальних виплат, реальних доходів та заробітної плати, пенсій, стипендій, наявні у передвиборчій програмі Соціалістичної партії України (СПУ) 2006 р. Того ж року, Комуністична партія України (КПУ), декларуючи прагнення проведення політики, спрямованої на «забезпечення суттєвого приросту реальних доходів населення»²² та підвищення платоспроможного попиту громадян, орієнтувалася на збільшення фонду оплати праці як фонду підвищення розміру виплат непрацюючим. У 2007 р. КПУ, як і раніше, обіцяла подвоєння до 2010 р. реальних доходів працюючих, не вказуючи втім спосіб досягнення цієї цілі. Обіцянка КПУ підвищити у 2008 р. мінімальну заробітну плату до 792 грн., та декларування наміру встановлення мінімальної пенсії на рівні не нижчому, ніж 70% реальної середньої зарплати, свідчить про популізм, оскільки пропонований рівень оплати праці у абсолютному вимірі є неналежним, водночас підвищення виплат, із орієнтацією на цей рівень, вимагає додаткових видатків із державного бюджету, перешкоджаючи розвитку економіки шляхом збільшення капітальних видатків, тощо, які сприяли б розвитку економіки, належному підвищенню рівня доходів населення. У такому контексті КПУ вже у 2012 р. планувала зростання доходів шляхом зростання частки оплати праці у собівартості продукції, паралельно обіцяючи підвищення заробітної плати працівників бюджетних підприємств. І водночас не пояснюючи, із використанням яких джерел має намір розширення соціальних пільг, враховуючи «конституційне гарантування першочергового фінан-

²⁰ *Передвиборна програма Блоку Юлії Тимошенко УКРАЇНСЬКИЙ ПРОРИВ*, Газета «Голос України», 2007, 14 вересня, № 164, с. 5.

²¹ О. Блінов, *Куди прориваємося? Аналіз виборчої програми БЮТ «Український прорив»*, «Економічна правда», 2007, 15 серпня, [електронний документ]; www.epravda.com.ua/publications/2007/08/15/146459/.

²² *Владу і власність - трудовому народу України! Передвиборна програма Комуністичної партії України*, Газета «Голос України», 2006, 18 березня.

сування соціальних видатків»²³. Подальший намір КПУ у 2012 р. також властивий для її ідеології, а саме посилення державного контролю над ціноутворенням, як і планування індексації доходів, повинен був переконати виборців у потенційному збільшенні споживчого попиту. Стосовно зростання споживчого попиту, у такому контексті, вважаємо, що варто навести присутню у передвиборчій програмі Соціалістичної партії України у 2006 р. та властиву для соціалістів обіцянку встановлення державою «суспільного контролю» над цінами на деякі товари, що повинно було б привабити виборців.

Політична партія «Український Демократичний Альянс за Реформи Віталія Кличка», яка як і більшість політичних партій, у 2012 р. обіцяла підвищити мінімальну заробітну плату та пенсії до належного рівня, забезпечити вищий рівень доходів громадян; водночас вважала, що необхідною є адресна соціальна допомога. Із тих політичних сил, які пройшли до парламенту, окрім цієї політичної сили ніхто не приділив цьому належної уваги. Натомість обіцянки інших політичних партій збільшення наявних соціальних виплат виступило б чинником підвищення темпів інфляції, та відповідно, не вплинуло б або вплинуло б негативно на реальні доходи населення.

При цьому, актуальне, за умов невисокого рівня доходів населення, питання сплати комунальних послуг, деякі політичні партії теж використовували для формулювання популістських гасел. Обмеження (за намірами СПУ у 2006 р.) суми комунальних платежів до 12% від доходу сім'ї, є популізмом, реалізацію яких партія, у разі приходу до влади, не могла здійснити. ВО «Батьківщина» у 2012 р. пішла далі та пропонувала заборонити стягувати пеню за заборгованість із комунальних платежів «поки істотно не підвищиться рівень життя», що призвело б до тотального нехтування оплати комунальних послуг населенням та колапсу житлово-комунальної сфери, відповідного зростання бюджетних видатків на цю статтю, і податкового навантаження на населення. Ця ідея є проявом опортуністичної поведінки політичної партії, як і інші, якими виступили збільшення мінімальної заробітної плати, та ідея перерахунку пенсій, без пояснення механізму фінансування видатків, а також критика пенсійної реформи.

²³ ПОВЕРНЕМО КРАЇНУ НАРОДУ! Передвиборна програма Комуністичної партії України 2012 р., [електронний документ]; www.kpu.ua/ru/41336/povernemo-krainu-narodu-peredviborna-programa-komunistichnoi-partii-ukraini.

В цілому, гасло підвищення розміру пенсій пропонувала переважна більшість політичних партій. Обіцянки стосувалися або 1) підвищення мінімальної пенсії до прожиткового мінімуму або вище²⁴ паралельно із скасуванням привілейованих пенсій²⁵, або 2) підвищення пенсій конкретних професійних груп²⁶. Загалом обіцянки підвищення пенсій у деяких програмах супроводжувалися описом відповідних способів зміни системи пенсійного забезпечення, та подекуди обіцянками провести пенсійну реформу. Зокрема «Наша Україна» перед парламентськими виборами у 2006 р. пропонувала під гаслом «Кожному – СПРАВЕДЛИВІСТЬ!» реформування системи надання соціальної допомоги, у тому числі орієнтуючись на пенсіонерів, молодь, людей із обмеженими можливостями. Позитивом виступило вказування у партійній програмі «Нашої України» намірів розвивати приватні пенсійні фонди, як такі, які сприятимуть вирішенню завдання підвищення пенсій до розмірів, які перевищують прожитковий мінімум, що є відносно «реалістичною» обіцянкою. Натомість пропонована БЮТ у 2006 р. нова пенсійна система, із покладанням на державу завдання захисту відкладених на пенсійні рахунки коштів від знецінення, залежала б від зовнішніх чинників, які у довготривалому періоді унеможливили б ефективне функціонування. У 2007 р. НУНС пояснював намір підвищити пенсії скасуванням «пільгових» пенсій депутатам і міністрам. Проте обіцяний рівень доходів був неналежним, із точки зору економічної оцінки, коли прожитковий мінімум не відповідав базовим потребам населення; як і пропоновані НУНС у 2007 р. темпи підвищення «мінімальної зарплати до 600 грн., а середньої - до 2100 грн., підвищення зарплат у бюджетних сферах на 58% після повного запровадження у 2008 році Єдиної тарифної сітки»²⁷.

Проте недостатню увагу, на нашу думку, у програмах приділено питанню підвищення прожиткового мінімуму до належного рівня. Це дозволяє нам вважати декларативні гасла про підвищення заробітної плати та пенсій до рівня, який перевищує прожитковий мінімум, тими, що не містять намірів сприяти створенню умов для підвищення рівня добробуту широких верств населення.

²⁴ Як у програмах «Нашої України» та СПУ у 2006 р., «Блоку Юлії Тимошенко» (БЮТ) та КПУ у 2007 р., Політичної партії «Український Демократичний Альянс за Реформи Віталія Кличка» та «Україна Вперед» у 2012 р.

²⁵ Зокрема «НАША УКРАЇНА – НАРОДНА САМООБОРОНА» (НУНС) у 2007 р. пропонував скасування «пільгових» пенсій депутатам і міністрам.

²⁶ Як і вказували програми Партії регіонів (ПР) у 2012 рр., прагнучи збільшення пенсій для працівників правоохоронних та військових структур.

²⁷ Передвиборна програма Блоку «НАША УКРАЇНА - НАРОДНА САМООБОРОНА»: «ДЛЯ ЛЮДЕЙ - А НЕ ПОЛІТИКІВ!», Газета «Голос України», 2007, 21 вересня, № 169, с. 5.

У такому контексті варто відзначити, що у 2012 р. «Український Демократичний Альянс за Реформи Віталія Кличка» пропонував не просто встановлення пенсій на належному рівні, а і єдиний принцип нарахування пенсій, що вказано доволі чітко, поступовий перехід до накопичувальної системи, що є конструктивним пунктом передвиборчої програми. Навіть праворадикальна Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Свобода» у 2012 р., хоч і використовувала небагато соціальних гасел у передвиборчій програмі, проте назвала необхідність скасування пенсійної реформи.

Іншою суспільною групою, яка привернула увагу політичних партій у прагненні збільшити підтримку, є молодь. При цьому орієнтовані на молодь гасла про підвищення стипендій, надання державою першого місця роботи та іпотек на пільгових умовах, також виступили популістськими, тими, реалізація яких у економічних умовах країни у досліджуваному періоді, призвела б до надмірних видатків.

У передвиборчій програмі БЮТ 2006 р., побудованій на гаслах справедливості, розділ «Справедлива соціальна політика» містив обіцянку, що буде встановлена «для усіх закладів освіти незалежно від форми власності [...] єдина вартість послуг по вихованню та освіті дітей»²⁸. Це, на нашу думку, призвело б або 1) до зниження освітнього рівня внаслідок відсутності стимулів до надання якісних послуг; або 2) до запровадження додаткової оплати за вищий рівень послуг, що сприяло б корупції та розвитку тіньового сектору економіки (у ситуації низької оплати); або 3) до додаткових державних видатків для навчання незаможних верств населення (у ситуації високої ціни), що є непередбаченим навантаженням на державний бюджет. У цій сфері КПУ у 2006 р. пропонувала «за рахунок державного фінансування створити мережу дошкільних закладів, дитячих санаторіїв, таборів відпочинку, позашкільних спортивних і мистецьких закладів»²⁹, не враховуючи можливості державного бюджету.

Традиційно політичні партії, орієнтуючись на молодь як потенційний електорат, декларують намір підвищення стипендій. Збільшення стипендій обіцяли програми БЮТ у 2006 р., ПР у 2007 та 2012 рр. КПУ у 2007 р. теж додала до програмних обіцянок підвищення стипендій.

Підвищення виплат при народженні дитини стало традиційною обіцянкою БЮТ. НУНС у 2007 році, аналогічно, пропонував «збільшення до-

²⁸ ПРОГРАМА Виборчого блоку політичних партій „Блок Юлії Тимошенко”, Газета «Голос України», 2006, 10 лютого.

²⁹ Владу і власність - трудовому народу України! Передвиборна програма Комуністичної партії України, Газета «Голос України», 2006, 18 березня.

помоги при народженні дитини, а також допомоги багатодітним сім'ям. Того ж року КПУ, за загальною тенденцією, запропонувала збільшення виплат при народженні дитини. ПР у програмі 2007 р., як і у 2012 р., намагалася використовувати відповідне популістське гасло та обіцяти додаткові виплати по 100 та 200 грн. на місяць, що не вплинуло б на рівень добробуту, проте суттєво збільшило б навантаження на державний бюджет.

Відверто популістськими є гасла «Нашої України» у 2006 р. про надання «гідної» фінансової підтримки сім'ям, які виховують чужих дітей (у партійній програмі не вказано ані джерела фінансування цієї ініціативи, ані механізми контролю, які убезпечують від протиправних дій об'єктів такого фінансування), та про встановлення із 2007 року державних стипендій для навчання молоді за кордоном, збільшення кредитів для молодіжного житлового будівництва (без вказування джерел фінансування ініціатив). У 2006 р. СПУ теж пропонувала «гарантії освіти, працевлаштування і повноцінне житлове кредитування»³⁰ для молоді.

Отже, проявом популістських гасел, орієнтованих на молодь, виступили не лише обіцянки підвищення стипендій, але і наміри знизити відсоток по кредиту на придбання житла, гарантування державою першого робочого місця. БЮТ у 2006 р. пропонував надання безвідсоткових іпотек, у 2007 р. обіцяв «довгострокові кредити для молодих сімей на 25–35 років під 2–4% річних для придбання житла»³¹. Стосовно дешевих кредитів на житло, економісти стверджують, що різницю доплачуватиме держава. При зниженні ставок за іпотекою від 15–20% річних до 10% із різницею між ринковою та пропонованою ставкою у 6–8%; у 2006 р. (коли обсяги виданих іпотечних кредитів становили 13,2 млрд. грн.) щорічні темпи зростання у 50% при виконанні такої передвиборчої обіцянки, призвели б до необхідності доплати державою до 2008 року 594 млн. грн.³² Обіцяне у передвиборчій програмі КПУ у 2006 р. «державне фінансування будівництва житла для незаможних і пільговиків, робітників та інтелігенції», створення системи «дотацій, субсидій і кредитів для будівництва індивідуального і кооперативного житла» на той час не було «під-

³⁰ *Передвиборна програма Соціалістичної партії України до виборів у Верховну Раду 2006 року «Збудуємо Європу в Україні»*, Газета «Голос України», 2006, 11 лютого.

³¹ *Передвиборна програма Блоку Юлії Тимошенко УКРАЇНСЬКИЙ ПРОРИВ*, Газета «Голос України», 2007, 14 вересня, № 164, с. 5.

³² «вже через п'ять років роботи цієї схеми держава сплачуватиме 7,8 млрд. грн. А кредити видають на 25–30 років! Тобто навіть у разі відмови від цього механізму 2012 року на бюджеті і надалі залишатимуться щорічні зобов'язання у 7,8 млрд. грн. Тобто наступні покоління і будуть оплачувати собі дешеві кредити». (О. Блінов, *Куди прориваємося? Аналіз виборчої програми БЮТ «Український прорив»*, «Економічна правда», 2007, 15 серпня, [електронний документ]; www.epravda.com.ua/publications/2007/08/15/146459/)

кріплене» можливостями державного бюджету. У програмі 2007 р. КПУ зберегла намір здійснювати «державне фінансування будівництва житла для незаможних громадян і пільговиків» та створення системи «дотацій, субсидій і кредитів для будівництва житла на доступних умовах»³³. До того ж, КПУ пропонувала будівництво соціального житла для користування на правах оренди. Наміри дешевих іпотек проголошувала у 2007 та 2012 рр. програма ПР. Аналогічно, Політична партія «Український Демократичний Альянс за Реформи Віталія Кличка» у 2012 р. висловлювала програмні наміри про доступність житла, не пояснюючи способи його реалізації.

У конкуренції за голоси молодих виборців, переважна більшість політичних партій пропонує надання гарантованого першого місця роботи для молодих фахівців. Обіцянка є популістською, оскільки працевлаштовувати їх на державні підприємства, означало б зниження професійного рівня працівників, внаслідок відсутності конкуренції, та низький рівень оплати праці, внаслідок обмеженості бюджетних коштів. Зокрема обіцянка першого робочого місця для молоді присутня у передвиборчих програмах КПУ 2006 р. та 2007 р. Перед наступними виборами робочі місця для молоді обіцяла ВО «Батьківщина». Про «квотування» робочих місць для молоді писав «Український Демократичний Альянс за Реформи Віталія Кличка», про гарантії першого робочого місця для молоді, у 2012 р. продовжувала писати КПУ.

Іншим способом приваблення виборців виступила обіцянка повернення вкладів «Ощадбанку» СРСР. У 2006 р. намір СПУ повернути заощадження громадян «через видатки бюджету та за рахунок спеціально створеного фонду»³⁴, та намір КПУ, як і у програмі 2007 р., повернути заощадження протягом 5 років, виступили популістським гаслом, реалізацію якого політичні партії, у разі приходу до влади, не могли здійснити. У 2008 р. спроби уряду Ю.Тимошенка розпочати виплати вкладникам «Ощадбанку», за рахунок надходжень від приватизації, негативно вплинули на виконання видаткової частини державного бюджету, суттєво зменшили необхідні для розвитку економіки капітальні видатки. А запровадження субвенції у розмірі 2 млрд. грн. для компенсації заощаджень в рахунок оплати житлово-комунальних послуг, було економічно

³³ *Владу і власність - трудовому народу України! Передвиборна програма Комуністичної партії України*, Газета «Голос України», 2006, 18 березня.

³⁴ *Передвиборна програма Соціалістичної партії України до виборів у Верховну Раду 2006 року «Збудуємо Європу в Україні»*, Газета «Голос України», 2006, 11 лютого.

недоцільним та сприяло непрозорості діяльності у відповідних сферах. Попри це, у декларативних обіцянках ПР у передвиборчій програмі 2012 р., присутня ідея виплати вкладів Ощадбанку СРСР у сумі до 5000 грн. КПУ у 2012 р. теж обіцяла «повернення трудових заощаджень»³⁵.

Потрібні у досліджуваному періоді економічні реформи, які політичні партії могли б пропонувати виборцям, стосувалися впровадження державної програми зайнятості, проведення податкової, соціальної та пенсійної реформ. Проте здійснення відповідних заходів лише частково представлено у програмах деяких політичних партій, що пояснюється, як небажанням та/або неспроможністю сформулювати відповідні положення, так і не приділенням суспільством достатньої уваги можливості вирішення питань у довгостроковій перспективі, на відміну від прагнення великої частини громадян швидкого покращення матеріального становища, навіть на низькому рівні. У такому контексті орієнтація політичних партій на максимально широкий електорат, у тому числі за віковим критерієм, спричинила подібність популістських обіцянок.

3. Виконання партійних програм та довіра до політичних партій: прояви та наслідки *ex post* опортунізму

У контексті розгляду опортуністичної поведінки політичних партій, пов'язаної із формуванням та реалізацією партійних програм, проявом *ex post* опортунізму є систематичне невиконання декларованих у передвиборчі періоди намірів, а також відхилення парламентом законопроекту про внесення змін до закону «Про політичні партії в Україні», у якому запропоновано запровадження щорічних звітів політичних партій про виконання передвиборчих програм. Натомість передвиборчі програми визнано засобами агітації³⁶. Тут варто вказати, що законопроект було подано ще 2008 року, друге читання відбулося 2011 року, і за результатами голосування він не отримав підтримки, ані більшості, ані опозиції. Пояснюють ситуацію дані про виконання політичними партіями, представленими у ВР VI скликання, передвиборчих програм (за даними фундації «Відкрите суспільство»).

³⁵ ПОВЕРНЕМО КРАЇНУ НАРОДУ! Передвиборна програма Комуністичної партії України, [електронний документ]; www.kpu.ua/ru/41336/povernemo-krainu-narodu-peredviborna-programa-komunistichnoi-partii-ukraini.

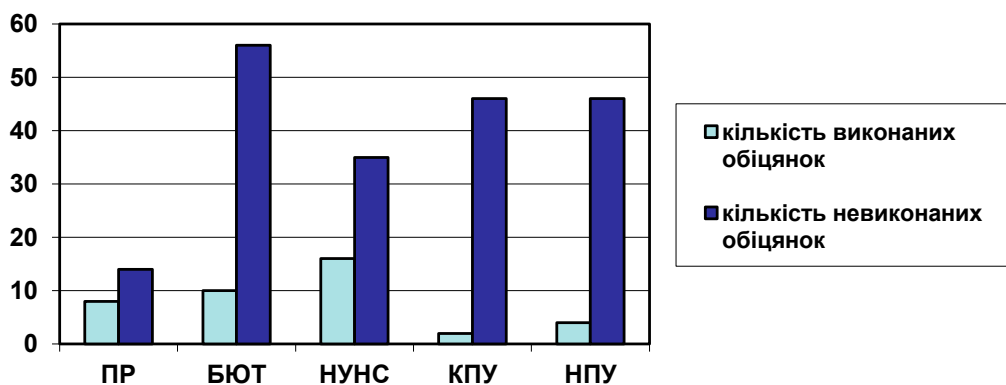
³⁶ Рішення Вищого адміністративного суду України від 21 липня 2011 року, Єдиний державний реєстр судових рішень, [електронний документ]; www.reyestr.court.gov.ua; [last viewed: 30.09.2014].

Таблиця 3. Виконання політичними партіями, представленими у ВР VI скликання, передвиборчих програм*.

Партія	Виконано (відсоток)	Не виконано (відсоток)
Партія регіонів	8 (29)	14 (50)
«Блок Юлії Тимошенко»	10 (11)	56 (59)
«НАША УКРАЇНА – НАРОДНА САМООБОРОНА»	16 (26)	35 (57)
Комуністична партія України	2 (3,5)	46 (79)
Народна партія України	4 (6)	46 (7 2)

*За даними: Передостанній залік: робота фракцій Верховної Ради України (листопад 2007 р. - грудень 2011 р.), “Як працює твій депутат: Інформаційно-аналітичний журнал”, 2012 № 1, с. 18.

Діаграма 1. Виконання політичними партіями, представленими у ВР VI скликання, передвиборчих програм, кількість.*

*За даними таблиці 3

Тут варто вказати і на рівень довіри до політичних партій, який на момент виборів не був високим. Як видно із табл. 2, відповідність діяльності політичної партії програмним положенням і заявам лідерів у 2008 р. важлива для понад 86% виборців. Це пояснює низькі показники довіри суспільства до політичних партій.

Таблиця 4. Рівень довіри громадян до політичних партій, 2005-2010 рр. [%*]

період	довіряю	не довіряю
Лютий 2005	24.1	62.4
Листопад 2005	16.1	67.7
Травень 2006	21.6	65.9
Грудень 2006	15.1	74.3
Березень 2007	18.5	73.3
Грудень 2007	22.5	67.7
Березень 2008	19.5	68.8
Грудень 2008	12.5	79.5
Березень 2009	8.4	80.0
Жовтень 2009	16.8	78.1
Травень 2010	23.9	65.9

*Таблицю складено за даними: Партійна система України: особливості становлення, проблеми функціонування, тенденції еволюції, “Національна безпека і оборона”, 2010 № 5, с. 27.

Бачимо, що після виборів 2007 року та формування коаліції, рівень довіри зріс, проте починаючи з 2008 року почав знижуватися, і досяг найменшого у досліджуваному періоді показника у березні 2009 року (що можемо частково пояснити економічною ситуацією та неспроможністю політичних партій її розв’язати).

Таблиця 5. Динаміка довіри громадян України до політичних інститутів, 2005-2011 рр. (дані за шкалою від 0 – «не довіряю» до 10 – «повністю довіряю»)*

Рік	Довіра до парламенту	Довіра до політиків	Довіра до політичних партій
2005	4,80	3,74	3,61
2007	2,32	2,04	2,31
2009	1,16	1,51	1,66
2011	1,99	1,85	1,99

*За даними зі статті: Україна пасе задніх за рівнем довіри до органів влади, “Українська правда”, 2013, 11 лютого, [електронний документ]; www.pravda.com.ua/news/2013/02/11/6983262/ [last viewed: 30.09.2014]

Непрозорість та низький рівень відповідальності (і пов'язана із цим агітаційна та парламентська діяльність), як і неналежне виконання представницької функції і політичних партій, і парламенту, є ще одним проявом політичного опортунізму. Відповідно, низький рівень довіри як до політичних партій, так і до політиків та парламенту в цілому, пояснюється низьким відсотком виконання партійних обіцянок. При цьому розгляд питання передвиборчих обіцянок політичних партій у соціальній сфері, їх виконання, та відповідний низький рівень довіри суспільства як наслідок опортуністичної поведінки політичних партій, зумовлює потребу врахування того, що суспільство, в цілому, розуміє мотивації суб'єктів прийняття політичних рішень.

На запитання «Як Ви вважаєте, чим керуються політики ухвалюючи важливі політичні рішення – власними інтересами чи інтересами держави?» надано такі відповіді: «винятково власними інтересами» (22.1%), «здебільшого власними інтересами» (49.0%), «здебільшого інтересами держави» (13.1%), «винятково інтересами держави» (2.5%), «важко сказати» (13.3%)³⁷. При цьому громадяни вважали, що у виборчій агітації політики «завжди брешуть» (22.1%), «здебільшого брешуть» (54.5%), «здебільшого кажуть правду» (8.8%), «завжди говорять правду» (0.4%)³⁸.

Напередодні парламентських виборів 2006 р. надано такі відповіді на запитання «Чому Уряд здійснив значне збільшення соціальних виплат?»: «таким чином були виконані передвиборні зобов'язання Президента України» - 10.0%, «для того, щоб покращити становище непрацевдатних і малозабезпечених громадян» - 21.1%, «щоб забезпечити підтримку провладних партій на парламентських виборах 2006 року» - 40.4%, 11.5% не змогли відповісти. Отже, близько 41% опитуваних вважали збільшення соціальних виплат наслідком передвиборчої конкуренції³⁹. Водночас близько 50% виборців не вважали соціально-економічну політику держави спрямованою на подолання соціальних диспропорцій, і лише 12,4% оцінювали дії влади як спрямованих на розвиток середнього класу: у відповідь на питання «На що насамперед спрямовано соціально-економічна політика влади?», громадяни вказали «формування і

³⁷ Громадська думка населення України — січень 2006 року, Фонд «Демократичні ініціативи», [електронний документ]; www.dif.org.ua/ua/polls/2006_polls/gromadska-dumsichen-2006-roku.htm; [last viewed: 30.09.2014].

³⁸ Відповідь «важко сказати» обрали 14.2%. Громадська думка населення України — січень 2006 року, Фонд «Демократичні ініціативи», [електронний документ]; www.dif.org.ua/ua/polls/2006_polls/gromadska-dumsichen-2006-roku.htm; [last viewed: 30.09.2014].

³⁹ Опитування проведено у квітні 2005 р. Центом Разумкова (Україна), [електронний документ]; www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=219; [last viewed: 30.09.2014].

підтримку середнього класу» - 12.4%, «підтримку бідних» - 18.4%, «підтримку великого капіталу» - 47.4%, «важко відповісти» - 21.9%⁴⁰.

Після парламентських виборів 2012 р. громадяни стверджували, що «у більшості сфер становище в Україні погіршилося». Найбільше погіршення відмітили у рівні цін та тарифів (погіршення зазначили 75% населення), в упевненості громадян у завтрашньому дні (54%), в економічному становищі України (52%), у рівні стабільності (51,5%), в охороні здоров'я (50%), в оплаті праці (50%), у ставленні влади до громадян (46%), у ставленні громадян до влади (51%),⁴¹ тощо. Незмінними були, на думку переважної більшості, рівень добробуту власної родини (50%), пенсійне забезпечення (44,5%), соціальний захист (39%)⁴², тощо. Громадяни не назвали сфери, де б переважали зміни на краще⁴³. Конкретніше можемо показати дані у таблиці 6.

Таблиця 6. На Вашу думку, яким чином протягом останнього року змінилося становище в Україні в таких сферах?*

	Змінилося на краще	Змінилося на гірше	Не змінилося	Важко відповісти
Економічне становище країни	9,9	51,9	35,1	3,0
Рівень добробуту Вашої родини	8,5	39,1	50,4	2,1
Рівень демократії	5,9	37,3	48,0	8,8
Охорона здоров'я	5,0	49,7	39,9	5,4
Освіта	8,0	36,4	46,6	9,0

⁴⁰ За даними опитування, проведеного у червні 2008 р. Центром Разумкова (Україна), [електронний документ]; www.ucerps.org/ukr/poll.php?poll_id=348; [last viewed: 30.09.2014].

⁴¹ 2012: політичні підсумки і прогнози - загальнонаціональне опитування, Фонд «Демократичні ініціативи», [електронний документ]; www.dif.org.ua/ua/polls/2012-year/hivhawirgjoawejgoaejhoj_1356706880.htm; [last viewed: 30.09.2014].

⁴² 2012: політичні підсумки і прогнози - загальнонаціональне опитування, Фонд «Демократичні ініціативи», [електронний документ]; www.dif.org.ua/ua/polls/2012-year/hivhawirgjoawejgoaejhoj_1356706880.htm; [last viewed: 30.09.2014].

⁴³ 2012: політичні підсумки і прогнози - загальнонаціональне опитування, Фонд «Демократичні ініціативи», [електронний документ]; www.dif.org.ua/ua/polls/2012-year/hivhawirgjoawejgoaejhoj_1356706880.htm; [last viewed: 30.09.2014].

Соціальний захист (соціальні виплати, допомоги, субсидії тощо)	13,1	39,2	39,5	8,2
Пенсійне забезпечення	12,4	34,4	44,5	8,8
Оплата праці	5,3	49,6	39,4	5,7
Рівень цін і тарифів	2,4	74,9	19,8	2,9
Упевненість громадян у завтрашньому дні	5,1	53,7	33,9	7,3
Рівень стабільності	7,0	51,5	36,1	5,4
Ситуація в країні в цілому	6,9	50,1	37,6	5,4

*Таблицю складено за даними: 2012: політичні підсумки і прогнози - загальнонаціональне опитування, Фонд «Демократичні ініціативи», [електронний документ]; www.dif.org.ua/ua/polls/2012-year/hivhawirgoawejgoaejhoj_1356706880.htm; [last viewed: 30.09.2014].

Проте, коли у післявиборчий період суспільство висловлює задоволення або незадоволення державною політикою, відбувається оцінка не стільки політичних партій, які формують орган законодавчої влади та представницькі органи місцевої влади, скільки уряду, профільних міністрів та/або президента як носіїв виконавчої влади. Відповідно, навіть в умовах низького рівня довіри до політичних партій, на парламентських виборах громадяни не завжди пов'язують дії влади із невиконаними передвиборчими обіцянками політиків, які йшли за партійними списками. Одним із пояснень може бути низький рівень обізнаності на партійних програмах, попри ствердження у опитуваннях про їх важливість для підтримки політичної партії. Отже, виборці можуть продовжувати голосувати за попередньо обрані політичні партії або демонструвати так зване «протестне» голосування, спричинене недовірою до наявних політичних інститутів.

4. Висновки

Із однієї сторони, наявність конкурентної партійної та виборчої системи є важливою для демократичності політичного режиму та підтримання належного рівня відповідальності політичної еліти, проте з іншої сторони, саме опортуністична поведінка суб'єктів прийняття політичних рішень сприяє негативним наслідкам такої конкуренції.

Одним із проявів опортуністичної поведінки у виборчому процесі виступає декларування невиконуваних передвиборчих програм політичних партій. Зокрема переважна більшість парламентських політичних партій, представлених у ВР України V-VII скликань, у своїх передвиборчих документах проголошувала наміри збільшення мінімальної заробітної плати, пенсій, соціальних виплат малозабезпеченим верствам, надання дешевих кредитів, першого робочого місця для молоді, подекуди обіцянки звільнити населення від сплати комунальних послуг на невизначений період, наміри повернення банківських вкладів. Замість декларування цілей проведення соціальної, пенсійної, податкової реформ, а також розвитку тих сфер економіки, які сприяли б економічному зростанню та, відповідно, зростанню добробуту населення, політичні партії обрали шлях популізму. Вони намагалися привабити виборців обіцянками швидкого зростання доходів, проте на рівні, який не гарантував належного матеріального забезпечення, та у спосіб, який міг спричинити підвищення темпів інфляції, збільшити навантаження на державний бюджет, спричинити зростання податкового навантаження на населення, негативно вплинути на розвиток малого та середнього підприємництва – сфер, у яких задіяна суттєва частина населення країни. При цьому варто сказати про подібність декларованих намірів у соціальній сфері (властивих здебільшого для лівих ідеологій), незалежно від ідеологічного спрямування політичних партій.

Відповідні прагнення політичних партій, «соціальна» орієнтація їх передвиборчих програм, зумовлені особливостями суспільного сприйняття, коли велика частина суспільства приділяла увагу цим програмам, та водночас прагнула збільшення обсягів соціальних виплат, матеріального зрівняння населення, в умовах суттєвого матеріального розшарування. Втім систематичне невиконання політичними партіями передвиборчих обіцянок та відсутність правових механізмів регламентації цієї сфери, коли законом передвиборчі програми визнано лише засобами агі-

тації, а політичні партії є невідповідними громадянам, спричиняє низький рівень довіри суспільства до політиків, політичних партій та парламенту як представницького органу. Таким чином, можемо стверджувати, що у досліджуваному періоді політичні партії не виконували, щонайменше, ідеологічну та репрезентативну функції, виступаючи, внаслідок цього, квазіінститутами.

Александра Матушенко,
Аспирантка Кафедры Политологии
Университета Марии Кюри-Склодовской в Люблине
omatushenko@gmail.com

Социальные практики политических элит в Украине (в разрезе теории практик Пьера Бурдьё)

Social Practices of Political Elites in Ukraine (with Regard to the Theory of Practice of Pierre Bourdieu)

Streszczenie:

W artykule rozpatruje się ukraińską elitę polityczną w świetle teorii praktyk, habitus, pola i kapitału, opracowanej przez francuskiego socjologa Pierre'a Bourdieu. W centrum uwagi znajdują się praktyki społeczne elit politycznych, które kształtują się pod wpływem wielu czynników, w tym instytucjonalne reguły, warunki gry, format walki politycznej, sposoby konkurencji, wartość różnych kapitałów w ukraińskim polu politycznym na różnych etapach rozwoju procesu politycznego w kraju. Oprócz tego, analizie poddano rzeczy mniej oczywiste i rzadko przyciągające uwagę badawczą, takie jak logika pola politycznego, habitus elit politycznych jako produkt poprzednich doświadczeń. Zwłaszcza, habitus ma tendencję do generowania dotychczasowych praktyk i jest odpornym na zmiany. Doświadczenia i realia świata społecznego, szczególnie w politycznych oraz biznesowych środowiskach wraz z praktykami, nasadzonymi przez poprzedni reżim, tworzą u aktorów politycznych specjalny tryb myślenia oraz percepcji (zarówno świadome jak i nieświadome) w odniesieniu do polityki i biznesu. Inaczej mówiąc, chodzi o obserwowane działania, zakorzenione w kulturze, które wytwarzają półautomatyczne, nie do końca uświadomione motywy i style zachowania. Zrozumienie tych mechanizmów i badania ich wpływu na praktyki społeczne elit politycznych prowadzi do głębszego zrozumienia procesu politycznego na Ukrainie.

Słowa kluczowe: elita polityczna, praktyki społeczne, teoria praktyk Pierre'a Bourdieu, habitus, pole polityki, kapitał

Summary:

The article analyzes political elites in Ukraine with regard to the theory of practices, habitus, field and capitals, developed by a French thinker Pierre Bourdieu. The author focuses on the social practices of political elites under the influence of such factors as institutional conditions, rules of the game, the scope of political struggles, the level and ways of maintaining competition, the value of different kinds of capitals in the field of Ukrainian politics at the different stages of the development of political process in the country. In addition, the article analyzes and takes into consideration such less evident and rarely noticeable issues as the logic of the Ukrainian field of politics, and habitus of political elites, which is the product of the social experiences of the past and is continuously generating previous practices and resistance to changes. Experience and realities the political actors face, particularly in the political and business environments, along with the practices generated by the previous regime, have planted certain settings and perceptions (both conscious and unconscious) concerning business and politics. One should not underestimate the influence of such settings, as they are constantly imposing impact on the practices. The understanding of the mechanisms and discovering the influence they have on social practices of political elites, leads to the deeper understanding of the peculiarities of political process in Ukraine in general.

Keywords: political elites, social practices, Pierre Bourdieu' theory of practice, habitus, the field of politics, capitals

1. Теоретические аспекты теории практик Пьера Бурдьё

Французский социолог и политический философ Пьер Бурдьё разработал концепцию социальных практик, которая тесно связана с концепцией габитуса, теорией полей и символического насилия в целом. Он безусловно относится к той школе, которая большое значение придает роли культуры и, следовательно, многое объясняет именно в ее плоскости. На наш взгляд, данная теоретическая модель вместе с моделями других ученых, занимающихся постсоветскими трансформациями, способна существенно помочь в анализе более глубоких и трудных для наблюдения и описания механизмов, присущих сферам власти.

Обращаясь к Бурдьё, мы оказываемся в теоретической плоскости конструктивизма и, частично, структурализма с акцентом на интерпретацию и конструирование так называемого поля, то есть определенной интересующей нас сферы общественной жизни. В противовес позитивизму, теория практики направлена на конструирование предметов познания по принципу структурированных и структурирующих диспозиций, формирующихся во время практик и постоянно направленных на практические функции. Речь идет о расположенности агентов [имеются ввиду акторы – А.М.] к тому или иному поведению и, соответственно, к принятию, исходя из предыдущего опыта, тех или иных решений, которые, в свою очередь, повлияют на дальнейшие действия. В этом смысле, Бурдьё помогает нам охватить некую преэминентность поведенческих стратегий, логики принятия решений и, что самое главное, заданного способа мышления, которое чаще всего не позволяет вырваться из замкнутого круга, перейдя на качественно новую ступень развития не только определенной группе агентов, но и обществу в целом¹.

Термин «агент» для обозначения субъекта действия был выбран Бурдьё не случайно, поскольку он содержательно демонстрирует неотделимость субъекта от структуры, в рамках которой он способен осуществлять лишь те стратегии, которые предполагает и задает данная система. Таким образом, даже не являясь управляемой структурой марионеткой, объем практик агента в рамках каждой структуры, тем не менее, является ограниченным даже бессознательно, поскольку структура руководствуется собственной логикой, что вызывает у действующих в ней

¹ П. Бурдьё, *Социальное пространство: поля и практики*, Санкт-Петербург 2007, с. 554 – 576.

агентах так называемое «практическое чувство», то есть интуитивное ощущения логики системы и рефлексивное осваивание негласных правил. Не зря, вопросом, с которого начались все размышления Бурдьё на тему габитуса и социальных практик, был вопрос о том, каким образом могло бы регулироваться поведение человека в обществе, если бы оно не являлось продуктом повиновения правилам². Иными словами, ученый ищет ответ в более тонких и менее заметных механизмах господства и повиновения, на которых несомненно зиждется каждое общество. Выражаясь современными категориями, речь в данном случае идет о синхронизации и взаимном согласовании между социальной структурой и индивидуальными агентами. Упрощая, можно сказать, что сознательно или нет, агенты социальной структуры, то есть члены общества вместе с прописанным и поэтому осязаемым кодексом законов, впитывают не всегда осознаваемые принципы и негласные правила поведения, которые в гораздо большей степени регулируют наше поведение, поскольку в них заложено само отношение, восприятие и впечатление от окружающего мира и отношений и в нем.

В похожем ключе, другой, не менее известный французский мыслитель Мишель Фуко, в попытках докопаться до сути власти, находит причину несостоятельности всех прежних концепций в том, что до сих пор феномен власти отождествляли и, по инерции, продолжают отождествлять с государственной властью и ее институтами, в то время как сущность и механизмы осуществления оной ускользают от исследователя. В особенности, власть осуществляется посредством институтов, которые на первый взгляд не имеют с ней ничего общего, как например школы, университеты, больницы и просто институт семьи. Как подчеркивает Фуко, власть проникает в жизнь общества намного глубже, чем люди это осознают. И, что самое интересное в данном контексте, государственная власть, наоборот, во многом опирается и проистекает из отношений власти в семье, на работе, между детьми и родителями, мужчинами и женщинами, соседями и чиновниками. Согласно Фуко, вокруг каждого индивида существует «целый пучок властных отношений»³. В продолжение этих рассуждений мы находим у Пьера Бурдьё тезис о том, что власть — этот своего рода «круг, центр которого находится повсюду и нигде, который никогда специально не скрывался, достигая этого иными способами, — нужно уметь обнаружить власть там, где она менее всего заметна,

² M. Grenfell, *Pierre Bourdieu Key Concepts*, Durham 2010, с. 50.

³ Р. И. Зекрист, *Концепция власти Мишеля Фуко*, «Философия политики и политология», 2012, с. 40 – 43.

где она совсем не узнана, следовательно — признана». Такую невидимую, почти незаметную власть ученый называет символической властью и добавляет, что она может осуществляться только при содействии тех, кто не хочет знать, что подвержен ей или даже сам ее осуществляет⁴.

2. Особенности постсоветских трансформаций в Украине

В контексте трансформаций на постсоветском пространстве стоит отметить, что на ранних этапах демократического транзита в Украине, решающее значение отыгрывали именно эндогенные факторы демократии и демократизации, то есть речь идет о выборе политическими агентами стратегий своих действий и выстраивании системы отношений между представителями политической элиты. Вместе с тем, доказано, что такой выбор, в свою очередь, предопределен политико-культурными традициями, историческим и социально-культурным контекстами, внешними и другими структурными обстоятельствами⁵. Политическая культура элитных групп отображает региональные, демографические и другие факторы, которые повлияли на формирование внешнеполитических ориентаций, ценностей, стиля поведения и т.д. В то же время, общими чертами политического класса является сакрализация и персонификация власти, сохранение и возобновление неопатримониальных связей, непрозрачность принятия решений, недостаток политической ответственности и общих ценностей, доминирование конфликтной риторики и поведения, а также негативное отношение к критике со стороны политических оппонентов и СМИ⁶.

В концепции Бурдьё важное значение играет роль так называемых диспозиций и предрасположенностей, как набора сформировавшихся отношений агента к определенному поведению и принятию решений, которое восходит из прошлого опыта и, в свою очередь, влияет на будущие практики. Это приводит нас к концепции габитуса, то есть системы устойчивых и переносимых диспозиций, которая порождает и структурирует практику агента и его представления. В свою очередь, габитус является продуктом истории, генерируя как индивидуальные, так и кол-

⁴ П. Бурдьё, *О символической власти*, в: *Социология социального пространства*, Москва 2007, с. 87 – 96.

⁵ О. Марчак, *Политическая трансформация стран СНГ и Центрально-Восточной Европы в контексте единого глобального процесса демократизации*, “Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї”, 2007 Вып. 9, с. 335-342.

⁶ Ю. Мацієвський, *Еліти в Україні до і після «помаранчевої революції»*, “Політичний менеджмент”, 2010 № 2(41), с. 40 – 41.

лективные практики в соответствии с порождаемыми историей схемами. Таким образом, через габитус наш прошлый опыт активно присутствует в теперешнем моменте, проявляя себя в схемах восприятия и способе мышления, что обеспечивает повторяемость и, следовательно, постоянство практик во времени гораздо более надежным образом, чем все формальные правила и прописанные нормы вместе взятые⁷. Неудивительно, что габитус склонен порождать общепринятые схемы поведения, которые имел ввиду мыслитель, задавая вышеупомянутый вопрос о регулировании человеческого поведения в обществе. Вместе с тем, не лишним в данном контексте будет привести тезис упоминаемого ранее Мишеля Фуко о том, что именно на подобные схемы, по восходящему принципу, опирается и государственная власть, хотя стоит отметить, что данный принцип одинаково работает в обе стороны, ведь за схемами поведения кроется огромная работа по образованию и воспитанию в процессе социализации индивида⁸.

Вследствие доминирующего в нашей культуре отношения к власти как к чему-то сверхценному, любая функциональная деятельность вызывает подозрения в скрытых претензиях на власть и господство. В целом, отношения господства и подчинения держатся на одном принципе – несимметричности субъектов подобного действия. Отношения зависимости глубоко укоренены и осмысленны для обеих сторон. Они воспроизводятся независимо от субъективных намерений участников⁹. В данном контексте также крайне важно отметить, что за размышлениями о роли рынка, свободе информации, представительских институтах демократии, часто остается без внимания тот факт, что сами эти структуры могут существовать лишь в определенном культурном поле. Любой социальный порядок объединяет разнообразные основания своего приятия и поддержки. Он защищается и обеспечивается миллионами миллионов ежедневных действий каждого из нас¹⁰.

Для изучения системы властных механизмов, лежащих в основе господства и подчинения в отношениях политических элит¹¹ в контексте постсоветских трансформаций, наиболее важное значение имеет такое

⁷ D. Swartz, *Culture and Power: the Sociology of Pierre Bourdieu*, London 1997, с. 95 – 116.

⁸ Р.И. Зекрист, *Концепция власти Мишеля Фуко*, “Философия политики и политология”, 2012, с. 40 – 43.

⁹ Л. Гудков, Б. Дубин, *Интеллигенция: Заметки о литературно-политических иллюзиях*, Санкт-Петербург 2009, с. 117.

¹⁰ Там же, с. 177.

¹¹ Под элитами, имеются ввиду те слои и группы, представители которых играют ключевую (позитивную или негативную) роль в выработке и реализации стратегических решений в ходе общественного функционирования, в том числе реформ и преобразований (В. Парето и Дж. Хигли).

свойство габитуса как его тяготение к постоянству, а также его сознательная и бессознательная, намеренная и непреднамеренная защита себя от каких-либо изменений. Уклонение от перемен происходит либо автоматически, либо в результате условий существования и среды. При этом, связь, которая устанавливается между определенным набором экономических и социальных условий в виде обладаемых агентами объемов и структур капиталов и характеристиками занимаемых ими должностей, а также стилей жизни – выстраивается в определенный тип габитуса и последующие социальные практики, которые поддаются анализу. Важно отметить, что сознательно совершаемые самими агентами стратегии и приспособления предполагают усвоение некоего общего кодекса и наличие попыток коллективной мобилизации, а последние не могут быть успешными без минимума согласия между габитусами мобилизующих массы агентов и диспозициями тех, кто узнает друг друга по практикам или дискурсам, а также без склонности группироваться, которую вызывает стихийное согласование диспозиций¹².

3. Поле украинской политики и его капиталы

В данном контексте должное внимание стоит уделить также вопросам поля и капиталов, поскольку именно последние, по терминологии Пьера Бурдьё, являются «валютой» в каждой отдельно взятой сфере общественной жизни, которые, в свою очередь, представляются как поля¹³. Под полем автор теории практик подразумевает относительно автономную систему отношений между позициями, которые занимают агенты в социальном пространстве, где ведется постоянная борьба агентов как за достижение доминирующих позиций, так и за контроль над теми ресурсами, которые преобладают в данной сфере. Следует отметить, что каждому полю соответствуют определенные социальные практики и связанные с ними диспозиции, а также подчеркнуть тот факт, что доминирующие позиции в полях обычно занимают обладатели наибольшего капитала либо капиталов, ценных в данном поле¹⁴. Кроме этого, стоит обратить внимание на так называемую логику поля, которая предполагает уже упоми-

¹² П. Бурдьё, *Структура, габитус, практика*, “Журнал социологии и социальной антропологии”, 1998, том I, выпуск 2.

¹³ P. Bourdieu, *The Forms of Capital*, в: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ред. J. Richardson, New York 1986, с. 24 – 58.

¹⁴ П. Рыкин, *От моделей к стратегиям: Пьер Бурдьё и его вклад в этнологическую теорию*, “Вопросы теории”, 2007, № 4, с. 4 – 15.

наемое ранее практическое чувство, возникающее в виде интуитивного ощущения негласных правил и рефлексивного инертного следования им.

Капиталы представляют собой тот ресурс, который агенты используют для максимально успешной реализации своих интересов внутри поля. Иными словами, капитал дает власть распоряжаться продуктом деятельности, в котором опредмечены прошлые практики. Поскольку капитал предоставляет возможность распоряжаться необходимыми условиями и предпосылками практик, он также является и силовой структурой – структурой господства и власти над другими агентами. Таким образом, тот или иной капитал агента является мерой власти, которой наделен агент, а также мерой влияния, которое оказывает на него самого эта сила. Важно отметить, что позиция каждого агента в социальном пространстве определяется объемом и структурой его капиталов¹⁵.

В советском обществе выработались определенные механизмы согласования интересов различных элитных групп. В 80-х годах, при общем доминировании отраслевых элит в распределении ресурсов, усиливается роль региональных элит. Позднее, с началом перестройки, в противовес отраслевым и, частично, региональным элитам, значительно возрастает роль идеологических элит, что вызывает между ними ожесточенную борьбу за влияние на протяжении последних лет существования СССР¹⁶. После его распада отраслевые министерства прекратили существование, и управление индустриальными активами перешло к региональным элитным сетям, что способствовало возникновению местных финансово-промышленных групп. Наиболее влиятельные ФПГ возникли в самых развитых в индустриальном отношении регионах - Днепропетровском и Донецком. В то же время, между кланами вышеупомянутых регионов часто имели место серьезные конфликты за ресурсы и политическое влияние, благодаря чему создавались относительно равные условия на распределение ресурсов между основными агентами. Таким образом, ни один из них не обладал монополией на капитал и не мог отыгрывать доминирующую роль. Более того, в контексте появления и укрепления ФПГ своего влияния в украинской политике, стоит обратить внимание на то, что их общей целью было получение бюджетных дотаций в нужный сегмент экономики. Следовательно, введение рыночных и демократических правил игры в экономике и политике не соответствовало их интересам¹⁷.

¹⁵ П. Бурдьё, *Социальное пространство: поля и практики*, Санкт-Петербург 2007, с. 558 – 559.

¹⁶ Е. Авраамова, И. Дискин, *Социальные трансформации и элиты*, “Общество и реформы”, 1994, с. 14 – 26.

¹⁷ A. Aslund, *The End of Rent-Seeking*, в: *When Is Transition Over?*, ред. A. N. Brown, Michigan 1999.

Важно также помнить, что лишь укорененная элита обладает необходимой сетью контактов, чтоб получать выгоду от промедления стабилизации. Новые правительства, не укорененные в старой системе – или укорененные лишь частично – не обладают необходимой для такой стратегии сетью. Этот тезис подтверждает анализ взаимосвязи между степенью непрерывности элиты и стабилизации экономики на постсоветском пространстве, что, в свою очередь подтверждает предположение о том, что именно у укорененной номенклатурной элиты была достаточная мотивация либо остановить реформы, либо получить выгоду от инфляции, пока она остается при власти. В большинстве стран бывшего Советского Союза старая элита, которая продолжала пребывать у власти в ново созданных государствах имела возможность использовать свое служебное положение для получения «ренты», а также благодаря приватизации репозиционировать себя как де-юре владельца активов, которыми она де-факто управляет¹⁸. Следует учесть, что основную помеху для реформ составляют не те, кто сразу оказался в проигрыше, а те, кто сначала получили выгоду и захотели законсервировать реформы во время фазы с высокой инфляцией и большими экономическими и социальными убытками. Те, кто сразу же оказались в выигрыше, начали консервировать экономику в состоянии частичного равновесия реформ с высокой инфляцией, что давало им возможность получать сверхвысокую ренту, в то время, как расплачивалось за это остальное общество¹⁹.

Бурдьё различает четыре вида капиталов: экономический (материальные ценности), культурный (образовательный и интеллектуальный уровень индивида), социальный (происхождение, текущий статус и групповая идентичность индивида) и символический (престиж, репутация, слава, харизма). Капитал выступает источником и одновременно условием достижения власти, поэтому агенты, как правило, ориентируют свои практические стратегии на максимизацию всех доступных им видов капитала²⁰. В данном контексте важно отметить, что агенты могут прибегать к нескольким стратегиям: как пытаться увеличить или сохранить свой капитал соответственно с существующими формальными и неформальными правилами игры, так и действовать в направлении ча-

¹⁸ О.Нооргард, *Економічні інституції та демократична реформа: порівняльний аналіз посткомуністичних країн*, Київ 2007, с. 234.

¹⁹ Ю. Мацівський, *Еліти в Україні до і після «помаранчевої революції»*, "Політичний менеджмент", 2010 № 2(41), с. 47.

²⁰ П. Рыкин, *От моделей к стратегиям: Пьер Бурдьё и его вклад в этнологическую теорию*, "Вопросы теории", 2007 № 4, с. 4 – 15.

стичного или полного изменения правил игры. Таким образом, они могут попытаться изменить ценность того или иного вида капитала благодаря стратегиям, направленным на дискредитацию тех капиталов, которыми в изобилии обладает противник и одновременно придать больший вес капиталов, которых больше всего у них самих. В поле власти происходит больше всего конфликтов именно такого типа, особенно когда речь идет о перехвате государственной власти, а именно о экономических и политических ресурсах, дающих государству власть над всеми играми и правилами таких игр²¹.

Показательно, что каждая из групп, выкристаллизовавшихся в независимой Украине, обладала разными видами капиталов, благодаря которым могла осуществлять определенный тип влияния. Так, днепропетровская группа, которая, как известно, длительный период времени являлась «кузницей кадров» на высшие руководящие посты Советского Союза²², обладала большим количеством влиятельных и внезапно обогатившихся - за счет конвертации своего политического влияния от занимаемой в прошлом должности в экономический капитал и обратно - кадров. Но самым главным капиталом днепропетровской элиты был капитал социальный, то есть принадлежность к определенной группе, включение в сеть влиятельных контактов, мощная поддержка со стороны группы и т.д. За счет индустриальной развитости, вместе с присущей донецкому региону специфической агрессивной манерой ведения бизнеса, он превратился в мощный центр, имеющий удельный вес на политической сцене на протяжении всего периода независимости. Консолидация политической и бизнес элит, которая имела место в 90-х годах в данном регионе превратила последний в сплоченный и мощный центр влияния на украинскую политику в виде получения финансовой поддержки из государственного бюджета и постепенно увеличивая количество кадров со своего региона в государственных кабинетах.

Обладая относительно большим экономическим и социальным капиталами, представителям донецкой элиты все же не хватало других, тоже ценных для поля политики капиталов, а именно, культурного и символического. Стоит обратить внимание на то, что сильной стороной донецкой элиты всегда являлась ее ощутимая региональность и так называемый

²¹ P. Bourdieu, L. Wacquant, *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, Warszawa 2001, s. 212 – 265.

²² Б. Ручкин, *Комсомольская элита в советский и постсоветский периоды развития страны*, «Знание, понимание, умение», www.zpu-journal.ru/e-zpu/2010/6/Ruchkin_Komsomol_Elite/, [просмотрено: 01.12.2014].

«региональный патриотизм», который, в отличие от населения центра и запада страны не ассоциируется с патриотизмом к государству в целом. Цитируя украинского историка Ярослава Грицака, «на Галичине, где галицкая идентичность очень сильная, одна из самых сильных, - она все же глубоко укоренена в украинскую идентичность, то есть на Галичине быть «галичанином» и «украинцем» - это практически одно и то же. В тоже время, на Донбассе быть донецким – не означает автоматической принадлежности ни к украинской, ни к российской, ни к советской или любой другой нации»²³.

4. Тактики и стратегии украинских политических элит

Украинское государство являет собой государство ситуативных и вынужденных компромиссов²⁴. С самого начала его существования летом – осенью 1991 года Донецк, Киев и Львов («который значительно отличается от Востока в этнодемографическом отношении, политической позицией и культурными приоритетами»²⁵) создали между собой негласный союз на том основании, что перспектива отделения от Москвы во имя общей безопасности и общего интереса показалась взаимовыгодной всем группам агентов. Но, как показывает дальнейшая история, одна из главных проблем политических элит Украины состоит в том, что между ее представителями из разных региональных и идеологических лагерей отсутствует стратегический компромисс в то время, как у каждой группы агентов сохраняется иллюзия, что приход к власти осуществляется раз и навсегда²⁶. Тем не менее, в рамках предлагаемого подхода социальных практик Пьера Бурдьё, подобная логика не является данностью, и, тем более, не проистекает, как это может показаться на первый взгляд, из сиюминутных потребностей и сложившихся в данный момент обстоятельств. Дело в том, что сама возможность мышления в категориях поиска стратегического в отличие от тактического компромисса предполагает отказ от стратегии игры с нулевой суммой, когда победитель получает все рычаги влияния в аппарате власти, а, получив их, пытается стремительно закрепить свои позиции авторитарными методами,

²³ Я. Грицак, *Дві України, в: Життя смерть та інші неприємності*, Київ 2010, с. 176.

²⁴ И. Медвидь, *Государство вынужденных компромиссов. История постсоветской Украины (1991 - 2013), в: Перед выбором: Будущее Украины в условиях системной дестабилизации*, ред. А. Гиля и Т. Стемпневски, Люблин-Львов-Киев 2013, с. 106.

²⁵ Р. Шпорлюк, *Політика «по-львівськи»: спроба коментаря, в: Формування модерних націй*, Київ 2013, с. 518.

²⁶ Я. Грицак, *Дві України, в: Життя смерть та інші неприємності*, Київ 2010, с. 180.

как было в случае Александра Лукашенко, Владимира Путина, Виктора Януковича и других лидеров в постсоветских обществах. Вся семидесятилетняя история СССР была построена и зиждилась на логике безусловного доминирования одной идеологии, одной партии, одного способа мышления, поэтому неудивительно, что после стольких лет деятельности в границах и под всеобъемлющим влиянием советской системы, политические лидеры ново созданных государств плохо представляли себе модель эффективного взаимодействия на одной политической арене сразу нескольких групп влияния с разными представлениями о дальнейшем развитии государства как в экономической, так и в политической плоскости. Это результат действия габитусов политических элит, которые по инерции воспринимают мир с точки зрения своего последнего опыта и даже на подсознательном уровне сопротивляются переменам, предпочитая использовать лишь знакомые и проверенные практики.

Важным моментом в данном контексте стал процесс введения в Украине института президентства, который начался весной 1991 года и стал одним из решающих факторов в процессе установления новой правящей политической элиты. В этом же году в Украине выкристаллизовывается такое понятие как партия власти, которая довольно быстро превращается в основной канал рекрутации политической элиты. Состояла она из представителей прагматически ориентированных и де-идеологизированных высших слоев старой номенклатуры, представителей государственного аппарата, средств массовой информации, руководителей традиционных секторов экономики и сельского хозяйства. Эта частично демократизированная номенклатура использовала лозунги бывшей оппозиции, декларируя таким образом свою переориентацию, в то время как последняя оказалась неспособной к тактической организованной политической борьбе. С другой стороны, централизованная институциональная структура государственной власти и управления, в первую декаду независимости, была не в состоянии эффективно привлечь в процессы реформ общественные силы и оппозиционные институты²⁷. Кроме этого, в самой оппозиции оказалось множество внутренних противоречий и расхождений, которые не способствовали усилению ее позиций в политической сфере²⁸. Важно и то, что оппозиция обладала

²⁷ Л. Бунецкий, *Деякі проблеми реформування інституційних основ системи політичних відносин та влади в державах транзитного характеру (на прикладі України)*, "Філософія. Політологія", 2007 (87-88), с. 60.

²⁸ Л. Мандзій, *Формування політичної еліти України (1991-1994 р.)*, в: *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, Запоріжжя, 2008 Вип. 24, с. 230 – 235.

преимущественно символическим и культурным капиталом, не имея в наличии ни мощной сети социальных связей, ни экономической подоплеки для эффективного сопротивления режиму. Стоит напомнить, что даже медиа в первую декаду независимости были практически всецело подконтрольны центральной власти, активизировавшись лишь ближе и во время оранжевой революции. В следствии глубокого экономического кризиса, переживаемого страной в 90-х годах, в поле украинской политики самыми ценными капиталами выступали экономический и социальный. Таким образом, те виды капиталов, которыми обладала украинская оппозиция в тот период, не представляли первоочередной ценности в поле политики и, кроме всего прочего, были частично переняты и употреблены в риторике правящей элиты, что на тот момент казалось достаточным для создания образа проукраинской власти. В начале второй декады, когда общественный запрос на культурный и символический капиталы становился все более ощутимым (вместе с возрастающей по ряду причин неудовлетворённостью президентом), Леонид Кучма, неустанно маневрирующий между донецким, днепропетровским и киевским кланами, издает книгу под неожиданным названием (и содержанием) «Украина – не Россия», что, по нашему мнению, было нацелено на получение культурного капитала путем убеждения украинцев в своем патриотизме и приверженности национальным ценностям: «считаю, что мысль про абсолютную важность национальной культуры должна быть донесена до каждого еще на школьной скамье, чтоб человек не должен был доходить до всего своим умом в сорок или пятьдесят лет»²⁹.

С другой стороны, важно отметить и то, что сценарий «победитель получает все» так и не был реализован в Украине ни Кучмой, ни тем более Ющенко³⁰. Фактически, наличие нескольких конкурирующих центров в лице, сначала, донецкого и днепропетровского, а позже и киевского регионов, не позволили представителю ни одного из этих центров полностью монополизировать принятие ключевых решений. Подтверждением этому тезису служит хотя бы неудачная попытка президента Леонида Кучмы усилить собственные, и без того обширные, президентские полномочия через получение дополнительных рычагов влияния на украинский парламент во время второго срока правления, а также последующая попытка превращения Украины из президентско-парламентской в

²⁹ Л. Кучма, *Україна – не Росія: повернення в історію*, Москва 2004, с. 110.

³⁰ В. Гельман, *Из огня да в полымя*, с. 15, csis.org/images/stories/Russia%20and%20Eurasia/061207_ruseura_acgelman.pdf, [просмотрено 25.11.2014].

парламентско-президентскую республику в надежде остаться сильным премьер-министров после окончания второго срока своего президентства. Ни то, ни другое не удалось, в том числе, из-за влияния донецкой и постепенно возрастающего влияния киевской региональной элиты, которые, очевидно, были настолько сильными, что с ними нельзя было не считаться.

Одной из примечательных тенденций начала 2000-х годов стала возрастающая роль Партии Регионов в парламенте и также кадровые изменения в кабинете министров и администрации президента. Вместе с этим, наличие мощного экономического и социального капиталов, которые, ко всему прочему, тесным образом связаны и переплетены между собой в результате срастания бизнеса и политической элиты в украинском государстве³¹, - оказалось недостаточно, чтоб власть перешла от одного регионального центра к другому. Благоприятными для этого факторами были возрастание влияния центра (имеется ввиду киевской группы) и, прежде всего, возрастание роли в обществе таких капиталов как культурный и символический, что, в свою очередь, было связано с возникновением и постепенным укреплением институтов гражданского общества, а также стабилизацией и последующим ускорением экономического развития. Сам факт оранжевой революции является доказательством того, что региональная донецкая элита, вместе с днепропетровской (а первая намеревалась перенять власть у последней), - недооценили роль тех капиталов – культурного и символического (речь идет о образованности, интеллигентности, духовности, харизматичности, идейности, патриотичности и демократичности) – которыми они не обладали, одновременно переоценив роль экономического и социального, которая по-прежнему оставалась важной, но не решающей. Вместе с тем, представители оппозиции к предыдущему режиму, которые, в отличие от вышеупомянутых политических агентов, в гораздо большей степени обладали культурным и символическим капиталом, - быстро потеряли полученные с помощью оранжевой революции позиции из-за недостатка именно социального и экономического капиталов.

После оранжевой революции имело место формирование кадрового потенциала и закрытости элиты для новых агентов в то время, как обновление группы происходило преимущественно за счет элитарных кадров в середине самой структуры, причем за критериями в духе времен совет-

³¹ W. Baluk, *Transformacja systemu politycznego Ukrainy, Mołdowy i Białorusi*, 6: Białoruś, Mołdawia i Ukraina wobec wyzwań współczesnego świata, ред. Т. Капуśniак, К. Федорович, М. Голос, Lublin 2009, с.17.

ского союза, а именно по принципу личной преданности и протектирования со стороны высшего руководства. Таким образом, предпочтение по-прежнему отдавалось не высоким моральным и профессиональным качествам, а наличием социального капитала, то есть можно говорить о формировании принципов «негативного отбора», что в конечном итоге приводит к второстепенному значению ценностей права в структуре сознания у представителей политической элиты. Практики, которые используются в арсенале политического класса и стиль деятельности элитных групп в Украине способствовал возвышению корпоративных норм и ценностей над общенациональными³².

5. Влияние габитуса украинских элит на поле украинской политики

Согласно Бурдьё, важно соблюдать следующую формулу: габитус, умноженный на капитал плюс поле равняется практике. Следовательно, социальные практики оказываются результатом взаимодействия предрасположенностей (габитуса) индивида и позиций, занимающих им (капиталом) в определенном социальном пространстве, которым является поле. Другими словами, социальные практики являются не просто результатом габитуса индивида или группы, а скорее отношением между габитусом и его текущими обстоятельствами³³.

Важно помнить, что габитус, то есть «практическое чувство», усваиваемое агентами в ходе социализации и, соответственно, позволяющее им производить оптимальные для той или иной ситуации практики, - всегда склонен опираться на изменения, которых требует логика данного поля. Продукт прошлого социального опыта склонен активизироваться в том случае, если нынешняя социальная ситуация аналогична тем условиям, в которых он когда-то сформировался. Агенты очень медленно меняют свои установки, пытаются законсервировать предшествующие поведенческие механизмы, тем более, что принцип габитуса основан на применении рефлексивных практических навыков, которые не являются ни полностью сознательными, ни всецело автоматическими, что, по словам Бурдьё, приводит к тому, что «агенты скорее натываются на собственную

³² О. Крюков, *Політико-управлінська еліта України: особливості становлення та розвитку в умовах суспільної трансформації*, Київ 2007, с. 400 – 420.

³³ M. Grenfell, *Pierre Bourdieu Key Concepts*, Durham 2010, с. 52.

практику, чем выбирают ее свободно»³⁴. В случае, когда механизмы все же меняются, восприятие и отношение к предмету остается прежним, что в любом случае оказывает влияние на качество принимаемых решений. Такой процесс «отставания за реальностью» [мои кавычки – А.М.] объясняется запаздыванием с адаптацией габитуса к изменениям в социальном мире.³⁵

Накладывая вышеупомянутое утверждение на практику внутри элитных отношений (охватывающих безусловно, как формальных, так и неформальных агентов и групп), мы наблюдаем силу и влияние габитуса старшего советского поколения чиновников, красных директоров, лидеров ФПП, а также их родственников, знакомых и партнеров по бизнесу, которые продолжают жить логикой поля политики конца 80-х и начала 90-х годов, когда надежным способом удержания власти представлялся всеобъемлющий контроль над всеми агентами и группами влияния. Кроме этого, немедленное обогащение за счет государственного бюджета и реализации коррупционных схем являлось само собой разумеющимся. Что интересно, мало кто из представителей правящей времен Януковича (как и времен Кучмы и Ющенко) команды скрывал свое богатство. Как видно, одна из важных причин общественной неэффективности политических элит состоит в том, что у последних нет необходимости принимать во внимание интересы общества и они не ощущают потребности отвечать за свои действия.³⁶

Как уже упоминалось, в отношениях украинских элит преобладают ситуативные компромиссы и временные договоренности, направленные на удовлетворение собственных потребностей в виде власти и богатства. Таким образом, если одна из элитных групп чувствует себя уязвленной, то она легко нарушает соглашения и ищет других союзников, чтоб в максимальной мере реализовать свои интересы и потребности. Часто такие попытки заканчиваются переходом в другую партию или фракцию в парламенте, что стало особенно популярно после прихода к власти Виктора Януковича в 2010 году и последующих парламентских выборов, на

³⁴ П. Рыкин, *От моделей к стратегиям: Пьер Бурдьё и его вклад в этнологическую теорию*, "Вопросы теории", 2007 № 4, с. 10.

³⁵ Anna Leander, *The 'Realpolitik of Reason': Thinking International Relations through Fields, Habitus and Practice, в: Qualitative Methods in International Relations, A Pluralist Guide*, ред. А. Klotz, D. Prakash, New York 2009, с. 3 – 15.

³⁶ Ю. Маціевський, *Еліти в Україні до і після «помаранчевої революції»*, "Політичний менеджмент", 2010 № 2(41), с. 40.

которых оппозиционные партии хоть и набрали почти 50% голосов³⁷ - не помешало многим парламентариям в скором времени переметнуться в другой политический лагерь. В украинских медиа народные депутаты, практикующие подобные стратегии, получили название «тушки», подразумевающая их продажность. Стимулом к значительному увеличению количества подобных практик послужило внесение изменений в Регламент Верховного Совета в 2010 году, который позволил не только фракциям присоединяться к коалициям в парламенте, а и отдельным депутатам. В следствии изменений, для создания коалиции уже не обязательно было искать компромисс с другими политическими партиями, а стоило лишь договориться с конкретными парламентариями о персональном присоединении последних к коалиции, что сделать было значительно легче.

Отмена Конституционной реформы президентом Виктором Януковичем повлекла за собой вторую волну подобных практик, что сначала вызвало большой резонанс в обществе, но со временем превратилось в некоторой степени обычную, распространенную практику. Бывший глава фракции «Батькивщина» Арсений Яценюк, делясь с общественностью подробностями закулисных баталий, отметил, что «политическая атака на депутатов происходит по двум направлениям – либо шантаж касается бизнеса (которым так или иначе занимаются многие парламентарии либо члены их семей – А.М.) нередко с помощью прокуратуры либо подкуп депутата посредством огромных сумм»³⁸. По словам Яценюка, за выход из возглавляемой им фракции депутатам предлагали 5 миллионов долларов, не считая 100 тысяч долларов ежемесячно на содержание.³⁹

Можно с уверенностью утверждать, что вопреки ожиданиям, институциональный компромисс, достигнутый после оранжевой революции, не стал «принципиальным демократическим моментом»⁴⁰ для Украины вследствие неожиданного пересмотра правил игры президентом Виктором Януковичем. Ломая предыдущее соглашение в виде ограничения президентских полномочий, он незаконным образом возвращает себе власть, не вызывая при этом существенного сопротивления со стороны остальных агентов, позиции которых заметно ослабели.

³⁷ Central Electoral Committee, Information about the vote count in national multi-constituency. Elections of people's deputies 2012.

³⁸ “Яценюк розповів, скільки коштують тушки”, 24.04. 013, www.pravda.com.ua/news/2013/04/24/6988898/ [просмотрено: 15.10.2014]

³⁹ Там же.

⁴⁰ Данный термин используется Владимиром Гельманом для описания ситуации, когда посредством институционального компромисса между акторами устанавливается взаимодействие в рамках установленных и утвержденных всеми сторонами правил игры, которые не нарушаются.

Таким образом, баланс сил, который, так или иначе, сохранялся на протяжении первых двух деkad независимости, заметным образом изменился в пользу представителей донецкой элиты и так называемой «семьи», объединенной вокруг сына Президента Александра Януковича, которая включала в себя представителей преимущественно (но не только) Донецкой, Луганской и Харьковской областей. Вышеупомянутые политики получили огромный экономический капитал посредством социального капитала, который состоял в приближенности к первым лицам государства и получении доступа к государственным ресурсам при помощи занимаемых должностей, а также привилегированного доступа к тендерам в рамках государственного заказа, подчинения налоговой службы и прокуратуры, что значительно упростило мгновенное обогащение ново созданной «семьи» и уже существующих олигархических кланов. Логика их деятельности полностью соответствовала уже упоминаемой старой схеме, заключающейся в максимально быстром подчинении себе как административного, так и экономического ресурсов с одновременно проводимой политикой устранения влиятельных оппозиционных агентов и подавления свободы слова. Одним из кульминационных моментов такой политики стало приобретение членом «семьи» одного из самых больших медиа-холдингов Украины - United Media Holding group, охватывающим самые популярные издания. Полгода ранее, тот же покупатель, - коим был двадцати восьмилетний, стремительно разбогатевший выходец из Харькова Сергей Курченко - приобрел Одесский нефтеперерабатывающий завод, обеспечив заводу возмещение из бюджета в сумме около 200 млн гривен многолетней задолженности по НДС. Это лишь один из многочисленных примеров того, какие практики и механизмы использовались для обогащения, удержания и, что немаловажно, усиления власти новой командой, а также того, как стремительно и слажено они распоряжались бюджетными средствами для осуществления бизнес-схем.

6. Заключение

Показательно, что несмотря на артикулированный оранжевой революцией запрос общества на изменение логики поля политики и важность других капиталов, а именно, символического и культурного, - логика политических агентов, оставалась прежней: они продолжали применять предыдущие поведенческие стратегии еще более рьяно. В частности, у «семьи» Виктора Януковича особенно ощущался подход «сейчас или никогда», что вылилось в беспрецедентные в истории независимой Украины суммы нанесенного бюджету ущерба. К сожалению, такой подход вполне соответствует тем установкам, с которыми приходили в украинскую политику десятки других политиков, начиная со времен независимости. Одним из самых показательных и скандальных примеров таких стратегий является бывший премьер-министр Павел Лазаренко⁴¹. Не принимая во внимание предыдущий опыт и второй раз недооценивая темпы развития гражданского общества, которые заметно ускорились после 2004 года, - команда Виктора Януковича руководствовалась логикой, вполне характерной для габитуса старого поколения советской управленческой элиты, предполагающей, пользуясь классификацией Владимира Гельмана, реализацию схемы, при которой «победитель получает все».⁴² Поскольку данную схему не удалось реализовать ни трем предыдущим президентам, ни четвертому, напрашивается следующий вывод: необходимы не только институциональные реформы и смена механизмов реализации власти, а, в первую очередь, самого подхода и установок, которыми руководствуются политические агенты в поле политики. Краткосрочные тактические расчеты должны уступить место долгосрочному стратегическому мышлению в рамках принципиально нерушимых правил игры ни одним агентом. Последним необходимо больше прислушиваться к логике поля политики, чтоб адекватно отвечать на новые вызовы и запросы общества.

В заключение следует отметить, что влияние глубоко заложенных и далее действенных механизмов, которые до сих пор дают о себе знать в поле украинской политики в большой степени способствует продолжительности во времени логики, унаследованной со времен перестройки и первой декады независимости страны. Практическое чувство, менталь-

⁴¹ С. Лещенко, *Американська сага Павла Лазаренка*, Львів 2013.

⁴² В. Гельман, *Из огня да в полымя*, csis.org/images/stories/Russia%20and%20Eurasia/061207_ruseura_acgelman.pdf, [просмотрено 25.11.2014].

ные установки, восприятие и интуиция, присущие украинским политическим элитам порождают практики, которые направлены скорее на консервирование расклада политических сил в определенный момент с целью закрепить и усилить преимущество той группы политических агентов, которая находится у власти в данный момент. Таким образом, украинская политика остается одномерным политическим пространством, где тактическое мышление многократно превышает стратегическое, не позволяя, таким образом, действовать в ракурсе долгосрочной перспективы, а также в рамках сотрудничества и консолидации. Инструменты, разработанные разными группами элит для максимально быстрого обогащения и усиления влияния в виде коррупционных схем и механизм укрепления центральной власти, - так глубоко укоренены в государственной системе, что существует слишком высокая вероятность перенимания практик предыдущих агентов новыми чиновниками и государственными деятелями на каждом уровне. Кроме этого, одним из самых труднопреодолимых результатов предыдущих социальных практик политических элит является их ментальная укорененность, преемственность и тенденция к повторяемости, в результате чего любые изменения, реформы и нововведения (особенно в сторону демократизации) неминуемо натываются на мощное сопротивление как на сознательном, так и рефлексивном уровнях. Таким образом, чем дольше полем политики руководит логика сиюминутных порывов и персонализированных тактических побед с акцентом на получении быстрых дивидендов от принимаемых на государственном уровне политических решений при игнорировании культурного и символического капиталов, - тем труднее становится задача привнести существенные изменения в функционирование данной системы.

Marlena Blicharz
Akademia Obrony Narodowej w Warszawie
marlena.blicharz@gmail.com

Przygotowania obronne państwa w systemie bezpieczeństwa narodowego RP

Security Preparations in the National Security System of the Republic of Poland

Streszczenie:

Artykuł traktuje o przygotowaniach obronnych państwa, ich przesłankach, okolicznościach oraz zasięgu. Celem usystematyzowania wiedzy, dokonano analizy pojęć stanowiących podstawę studiów nad bezpieczeństwem. Wyjaśniono różnice znaczeniowe terminów „bezpieczeństwo narodowe” i „bezpieczeństwo państwa”. Dokonano charakterystyki obowiązujących aktów doktrynalnych, uzupełniających lukę systemu prawnego w dziedzinie bezpieczeństwa narodowego. Przeprowadzona została całościowa analiza przygotowań obronnych państwa z uwzględnieniem ich umiejscowienia w systemie bezpieczeństwa narodowego i systemie obronnym państwa.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo narodowe, przygotowania obronne, system bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej Polskiej

Summary:

The article is devoted to the security preparations, their presumptions, circumstances and spheres. In order to systematize the knowledge the author analyzed basic terms which are basic for security studies. The author explains differences between such concepts as: “state security” and “national security”. The article presents the characteristic feature of doctrinal documents which fill the blank space concerning national security in Polish legal system.

Keywords: national security, security preparations, national security system of Republic of Poland

1. Pojęcie i zakres bezpieczeństwa narodowego

Bezpieczeństwo narodowe jest kategorią rozległą i wieloznaczną. Poznanie jego istoty, z uwagi na przenikanie do wielu sfer naszego życia, wymaga analizy pojęć podstawowych jakimi są bezpieczeństwo rozumiane w szerokim kontekście, oraz naród i państwo. Bezpieczeństwo jest definiowane jako poczucie pewności, przekonanie o jego posiadaniu oraz szansa na doskonalenie. Bezpieczeństwo jest jedną z podstawowych potrzeb człowieka, to sytuacja odznaczająca się brakiem ryzyka utraty czegoś co człowiek szczególnie ceni, wśród takich wartości wyliczyć należy zdrowie, pracę, szacunek, uczucia, dobra materialne¹. Coś jest bezpieczne, gdy niczym nie zagraża podmiotowi, chroni go przed niebezpieczeństwem, które jest odwrotnością bezpieczeństwa. „Jeśli jakaś osoba lub rzecz jest gdzieś bezpieczna to nic jej tam nie zagraża”². W powyższych definicjach bezpieczeństwa sprowadzają się do trzech form: „ (...) stan, proces oraz potrzeba i wartość człowieka”³.

W kontekście stanu, bezpieczeństwo jest subiektywnym poczuciem, którego nie można żadną miarą zmierzyć, nie jest możliwa weryfikacja rzeczywistości z wyobrazeniami podmiotu. Niebezpieczeństwo odczuwane przez daną jednostkę, może być odczuwane jako bezpieczeństwo i brak zagrożenia dla innego, nie jest możliwe przyznanie racji którejkolwiek ze stron. W kategorii stanu wyróżnione zostały cztery możliwe sytuacje: stan braku bezpieczeństwa – wówczas, gdy występuje rzeczywiste zagrożenie, a postrzeganie tego zagrożenia jest prawidłowe; stan obsesji występuje wtedy, gdy nieznaczące zagrożenie jest postrzegane jako duże; stan fałszywego bezpieczeństwa ma miejsce wówczas, gdy zagrożenie jest poważne, a postrzeganie bywa niewielkie; stan bezpieczeństwa, występujący gdy zagrożenie zewnętrzne jest nieznaczące, a jego postrzeganie prawidłowe⁴.

Należy pamiętać iż bezpieczeństwo podlega nieustannej ewolucji, nie jest czymś stałym, danym na zawsze, w związku z tym postrzeganie bezpieczeństwa w kategorii stanu nie jest jedynym właściwym podejściem, alternatywą jest bezpieczeństwo rozumiane jako proces. Proces to ciąg działań, które mają prowadzić do jakiegoś celu⁵. W tym ujęciu bezpieczeństwo podlega nieprzerwanym zmianom. Niemożliwym jest zapewnienie sobie bezpieczeństwa na zawsze, gdyż oznaczałoby to konieczność odizolowania podmiotu, od czynników zewnętrznych, uwarunkowań którym podlega, zaprzestania działalności wszystkich

¹ *Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego*, kier. J. Pawłowski, Warszawa 2002, s. 12.

² *Inny słownik języka polskiego T. 1*, red. M. Bańko, Warszawa 2000, s. 85.

³ J. Stańczyk, *Współczesne pojmowanie bezpieczeństwa*, Warszawa 1996, s. 17-18.

⁴ Tamże.

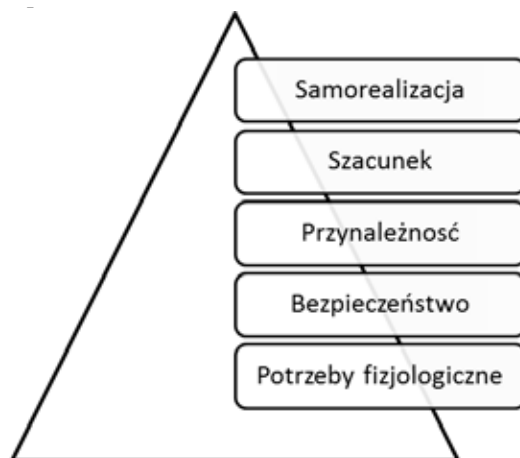
⁵ *Inny słownik języka polskiego T. 2*, red. M. Bańko, Warszawa 2000, s. 263- 264.

podmiotów na scenie lokalnej, przez regionalną do globalnej. Stworzyłoby to sytuację klatki, która odizolowałaby od niebezpieczeństw, ale na dłuższą metę doprowadziła do upadku podmiotu chronionego, gdyż funkcjonowanie w odosobnieniu, podczas stale postępującej globalizacji oznacza regresję.

Ostatnim ujęciem jest „bezpieczeństwo jako naczelna potrzeba i wartość człowieka i grup społecznych, a zarazem ich najważniejszy cel”⁶. Według Romana Kuźniara bezpieczeństwo to „(...) pierwotna i egzystencjalna potrzeba jednostek, grup społecznych oraz państw. Idzie przy tym nie tylko o przetrwanie integralności czy niezawisłości, lecz także o bezpieczeństwo rozwoju, który zapewnia ochronę i wzbogacenie tożsamości jednostki czy narodu”⁷.

Człowiek dąży do poczucia bezpieczeństwa od zarania dziejów. Ludzie pierwotni troszcząc się o byt swój i rodziny dążyli do zapewnienia bezpieczeństwa nawet jeśli nie byli tego świadomi. Pominięcie potrzeby niższego rzędu jaką według klasyfikacji Abrahama Maslowa jest bezpieczeństwo, szachuje kolejne zwane potrzebami wyższego rzędu, nie będąc bezpiecznym człowiek nie może w pełni cieszyć się życiem. Bez bezpieczeństwa i zaspokojenia innych potrzeb niższego rzędu, m.in. fizjologicznych, nie ma pełnego bytu jednostki ludzkiej. Zależność ta została przedstawiona na poniższym rysunku. Stwierdzenie byłego sekretarza stanu USA, Henry’ego Kissingera „Bezpieczeństwo jest fundamentem wszystkiego co czynimy” właściwie wpisuje się w hierarchię potrzeb Abrahama Maslowa i koncepcję bezpieczeństwa jako warunku szczęśliwej egzystencji.

Rysunek 1. Piramida potrzeb A. H. Maslowa.

Źródło: A. Maslow, *Motivation and Personality*, Nowy Jork, 1958.

⁶ J. Stańczyk, s. 18.

⁷ R. Kuźniar, *Po pierwsze bezpieczeństwo*, „Rzeczpospolita” z 9 stycznia 1996 r.

Uwzględnienie trójwymiarowości bezpieczeństwa, która została omówiona powyżej, umożliwia analizę bezpieczeństwa w kontekście narodu. Zasadniczym interesem bezpieczeństwa narodu jest jego byt: fundamentalną troską bezpieczeństwa narodowego państwa jest jego przetrwanie, w oryginale: „the state's primary national security concern is survival”⁸. Nie jest możliwe rozpatrywanie bezpieczeństwa narodowego państwa, bez jego istnienia, walka o przetrwanie jest pierwotnym instynktem, którego zaspokojenie konstytuuje daną zbiorowość. Przetrwanie jest możliwe dzięki sile, prowadzi do dalszego budowania potęgi państwa, ta jednak nie decyduje o bezpieczeństwie narodowym. Umacnianie bezpieczeństwa narodowego poprzez maksymalizację siły militarnej, prowadzi do „dylematu bezpieczeństwa” (z ang. *security dilemma*), prowokuje wyścig zbrojeń, który prowadzi do skutku odwrotnego niż zamierzony⁹. Zapobiegawcze rozbudowywanie potencjałów wojskowych, stymuluje adekwatne działania u państw ościennych, przywodzi na myśl wyścig zbrojeń. Nie oznacza to jednak, że jesteśmy całkowicie bezpieczni, a mechanizmy obrony stały się zbyt skuteczne; najwłaściwszym byłoby wypracowanie złotego środka, którym wydaje się być następująca definicja bezpieczeństwa narodowego: „stan uzyskany w wyniku odpowiednio zorganizowanej obrony i ochrony przed zagrożeniami zewnętrznymi i wewnętrznymi określany stosunkiem potencjału obronnego do skali zagrożeń”¹⁰.

Szeroko pojmowane bezpieczeństwo narodowe uwzględnia wszystkie aspekty życia państwowego, wyróżniane w ramach bezpieczeństwa narodowego są m.in. następujące rodzaje bezpieczeństwa: ekonomiczne, polityczne, militarne, społeczne, kulturowe, ekologiczne i wiele innych. Zaspokojenie powyższych jest niezbędne do odpowiednio zorganizowanej obrony i ochrony przed zagrożeniami, pominięcie chociażby jednej ze składowych przekreśla bezpieczeństwo narodowe w ogóle. Uzależnienie się od jednego dostawcy strategicznych surowców, co podważa bezpieczeństwo ekonomiczne, przekreśla bezpieczeństwo narodowe danej zbiorowości, bezpieczeństwo ekonomiczne czy energetyczne świadczy o potędze, siła polityczna i militarna jest od nich zależna.

Kwestią sporną jest utożsamianie bezpieczeństwa narodowego z bezpieczeństwem państwa. Naród stanowią „ludzie mieszkający na jakimś terytorium, mówiący przeważnie jednym językiem, związani wspólną historią i kulturą, mający wspólne interesy polityczne i gospodarcze”¹¹. Zgodnie z przytoczoną definicją, we wspólnocie narodu nie znajdują się obcokrajowcy

⁸ P. Robinson, *Dictionary of national security*, Cambridge 2008, s. 131.

⁹ Tamże.

¹⁰ *Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego...*, s. 14.

¹¹ *Inny słownik...* T. 1, s. 950.

mieszkający na terenie danego kraju, więc ich potrzeby nie są uwzględniane, ludzie ci nie mają zapewnianego bezpieczeństwa narodowego. W Polsce problem ten nie jest niepokojący, gdyż Polacy stanowią 98% populacji, jednak sytuacja wygląda inaczej np. w Federacji Rosyjskiej, gdzie Rosjanie stanowią niecałe 80%¹². Podobnie w Wielkiej Brytanii, która według prognoz, przed 2050 rokiem będzie w 30%¹³ zamieszкана przez mniejszości narodowe. Pojawia się pytanie czym jest bezpieczeństwo narodowe Rosji innych państw o bogatej mozaice narodowościowej. Posiłkować można się kategorią „bezpieczeństwo państwa”, w tradycyjnym ujęciu „bezpieczeństwo państwa dotyczy bezpieczeństwa instytucji politycznej, posiadającej suwerenną władzę, określone terytorium, a także ludność podlegającą ciału władczemu”¹⁴. W powyższej definicji nie ma konieczności stawiania znaku równości pomiędzy zbiorowością ludzi zamieszkujących terytorium danego państwa a narodem, wyznacznikiem jest „podleganie ciału władczemu”. Przebywanie w danym państwie jest równoznaczne z przestrzeganiem jego prawa i dostosowywaniem się do panujących reguł. Problem terminologiczny rozwiązał W. Kitler, przyjmując, że naród to ogół członków społeczeństwa – obywatele państwa¹⁵, pomijając kwestie kulturowe, historyczne i inne.

Kolejna rozbieżność pomiędzy bezpieczeństwem narodowym a bezpieczeństwem państwa to troska o obywateli. Bezpieczeństwo państwa to przede wszystkim utrzymanie porządku w zbiorowości państwowej oraz zapewnienie bezpieczeństwa wewnętrznego i zewnętrznego. Bezpieczeństwo narodowe ma na celu nie tylko ochronę i obronę państwa przed zagrożeniem, ale również, a raczej przede wszystkim zapewnienie dobrobytu, ochronę rozwoju, praw człowieka, tożsamości, jakości życia, kultury członków społeczeństwa, które to czynniki mają znaczenie również bez istnienia państwa. Błędem byłoby posługiwanie się terminem bezpieczeństwo narodowe w odniesieniu do wielu państw w stanie rozkładu, dyktatorskich, komunistycznych, faszystowskich¹⁶. Bezpieczeństwo narodowe w powyższych organizmach państwowych nie jest zapewniane obywatelom, władza co najwyżej dba o bezpieczeństwo instytucji. Przeprowadzona analiza ujawnia, iż terminy które bywają rozumiane jednoznacznie wymagają większej uwagi i dokładniejszej analizy. Znaczenie pojęć bezpieczeństwo narodowe i bezpieczeństwo państwa jest odmienne, a stosowanie zamienne niedopuszczalne.

¹² www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/rs.html, [dostęp: 06.03.2013].

¹³ rt.com/uk/157012-britain-ethnic-minorities/, [dostęp: 14.03.2015].

¹⁴ W. Kitler, *Bezpieczeństwo narodowe RP. Podstawowe kategorie. Uwarunkowania. System*, Warszawa 2011, s. 27.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Tamże.

2. Organizacja systemu bezpieczeństwa narodowego RP

W naszym kraju brakuje podstaw prawnych i organizacyjnych, które określałyby zasady funkcjonowania systemu bezpieczeństwa narodowego, jednak dokumenty doktrynalne stanowią istotne źródło wiedzy na ten temat. Aktualnie obowiązująca Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej nie będąca aktem prawnym, lecz doktrynalnym, została zatwierdzona przez Prezydenta RP Bronisława Komorowskiego 5 listopada 2014 roku, zastępując dotychczas obowiązującą strategię z 2007 roku. Nowy dokument określa kształt systemu bezpieczeństwa narodowego, w jego strukturze wyodrębniając następujące podsystemy:

- podsystem kierowania bezpieczeństwem narodowym, w ramach którego podejmowane będą działania integrujące na płaszczyźnie instytucjonalnej, infrastrukturalnej, proceduralnej oraz legislacyjnej;
- podsystem obronny, przygotowujący potencjał bezpieczeństwa narodowego w dziedzinie obronnej do zapewnienia bezpośredniego bezpieczeństwa narodu i obywateli wraz z terytorium i strukturami państwa; w ramach przygotowania potencjału obronnego następuje rozwój dyplomacji, Sił Zbrojnych RP, służb specjalnych, przemysłowego potencjału obronnego;
- podsystemy ochronne, których nadrzędnym celem jest dostosowany do strategii operacyjnej, rozwój służb, straży i innych instytucji odpowiedzialnych za ochronę ludności, porządek publiczny, zarządzanie kryzysowe oraz zapewnienie swobód i wolności obywatelskich;
- podsystemy społeczne, które zapewniają właściwą realizację zadań społecznych w przypadku wystąpienia zagrożenia i wojny, oraz doskonalenie zasad społecznego wsparcia;
- podsystemy gospodarcze, opracowujące i wdrażające strategię i programy zapewniające funkcjonowanie podmiotów gospodarczych państwa w czasie zagrożenia i wojny¹⁷.

Należy podkreślić, że każdy system składa się z mniejszych części. W systemie bezpieczeństwa narodowego poszczególne podsystemy są także zbiorami pewnych składowych. Strukturalno-funkcjonalny szkielet systemu bezpieczeństwa narodowego tworzą podmioty pogrupowane w następujące kategorie:

- przedmioty bezpieczeństwa, jako istniejące i hipotetyczne zagrożenia

¹⁷ Na podstawie: Strategia Bezpieczeństwa Narodowego 2014, s. 43-54.

i kryzysy;

- podmioty bezpieczeństwa, czyli ludzie i instytucje organizujące bezpieczeństwo;
- relacje i treści (procesy) bezpieczeństwa łączące przedmioty i podmioty bezpieczeństwa¹⁸.

W systemie bezpieczeństwa narodowego zasadniczą rolę odgrywają podmioty, które są zdolne podejmować działania, uwzględniać zagrożenia, kryzysy i wszelkie okoliczności, które pojawiają się w środowisku bezpieczeństwa. Poprzez właściwą diagnozę, mogą na pojawiające się wyzwania, we właściwy sposób reagować kreując za ich pomocą przyszłość. Od podmiotów zależy czy wyzwanie stanie się wykorzystaną szansą, która przyniesie korzyść, czy też przerodzi się w zagrożenie. Do tworzenia relacji z przedmiotami bezpieczeństwa narodowego a przez to do kreowania bezpieczeństwa zdolne są następujące typy podmiotów:

- instytucje państwowe uprawnione do stosowania siły: siły zbrojne, policje i straże porządkowe, żandarmerie, służby specjalne (wojska i cywile), straż graniczna, służby celne, formacje ochrony głowy państwa i rządu, formacje paramilitarne, siły obrony cywilnej;
- cywilne organy władzy i kontroli: prezydent i premier, organa doradcze i pomocnicze w sprawach bezpieczeństwa narodowego, parlament i jego komisje, Ministerstwa – Obrony Narodowej, Spraw Wewnętrznych i Spraw Zagranicznych, władze samorządowe, organy zarządzania finansami publicznymi, instytucje praw obywatelskich;
- organy ścigania i wymiaru sprawiedliwości: Ministerstwo Sprawiedliwości, prokuratura, sądownictwo, więziennictwo, instytucje resocjalizacyjne, itp.;
- niepaństwowe siły bezpieczeństwa: specjalistyczne uzbrojone formacje ochronne -wewnętrzne służby ochrony i przedsiębiorstwa świadczące usługi ochrony osób i mienia;
- pozarządowe, obywatelskie grupy społeczeństwa: grupy zawodowe, media, organizacje naukowe, organizacje patriotyczne i proobronne, związki wyznaniowe i religijne, organizacje pozarządowe, inne grupy społeczne¹⁹.

¹⁸ Z. Nowakowski, J. Rajchel, H. Szafran, R. Szafran, *Strategia bezpieczeństwa narodowego Polski na tle strategii bezpieczeństwa wybranych państw*, Warszawa 2012, s. 176-177.

¹⁹ H. Hänggi, *Making Sense of Security Governance*, w: H. Hänggi, T. H. Winkler, *Challenges of Security Sector Governance*, Geneva 2003, s. 10.

3. Miejsce przygotowań obronnych państwa w systemie bezpieczeństwa narodowego

Przygotowania obronne państwa to przedsięwzięcia realizowane w czasie pokoju, które mają zapewnić właściwe funkcjonowanie państwa w przypadku wystąpienia hipotetycznej sytuacji zagrożenia. Ich istotą jest zapobieganie wystąpieniu katastrofy do jakiej mogłoby dojść w przypadku nieprzewidzenia potencjalnych zagrożeń dla funkcjonowania państwa. Sentencja „Si vis pacem, para bellum”²⁰, w myśl której państw lub ludzi potężnych, gotowych na każdą ewentualność nikt nie zaatakuje z powodu obaw przed przegraną, w sposób właściwy oddaje istotę przygotowań obronnych. Zasadniczym celem prowadzenia przygotowań obronnych jest zapobieganie i przygotowanie się na możliwe scenariusze. Przygotowania obronne nie wykluczają wystąpienia zagrożeń, stanowią jednak środek niwelujący ich negatywne skutki.

W przypadku wybuchu konfliktu zbrojnego, funkcjonowanie społeczeństwa powinno zostać utrzymane na poziomie jak najbardziej zbliżonym do czasu pokoju, w związku z czym dziedziny przygotowań obronnych obejmują wszystkie sfery życia:

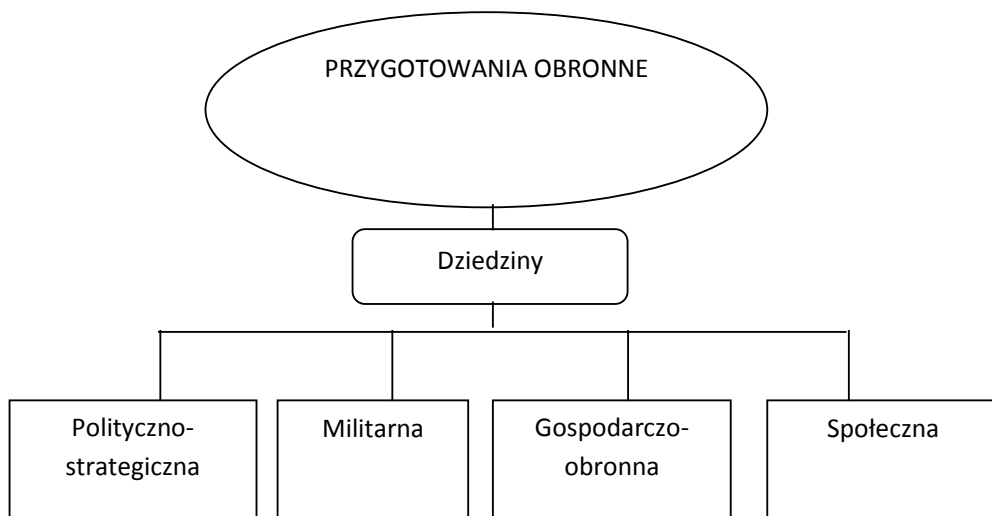
- 1) „Planowanie obronne w tym planowanie operacyjne oraz programowanie obronne;
- 2) Przygotowanie stanowisk kierowania;
- 3) Opracowanie programu mobilizacji gospodarki (PMG);
- 4) Utrzymanie mocy produkcyjnych i remontowych;
- 5) Tworzenie i utrzymanie rezerw państwowych;
- 6) Przygotowanie transportu i infrastruktury transportowej kraju;
- 7) Przygotowanie oraz wykorzystanie publicznej i niepublicznej służby zdrowia na potrzeby obronne państwa;
- 8) Przygotowanie i wykorzystanie systemów łączności na potrzeby obronne państwa;
- 9) Przygotowanie do militaryzacji jednostek organizacyjnych wykonujących zadania obronne;
- 10) Przygotowanie do prowadzenia szczególnej ochrony;
- 11) Organizowanie szkolenia obronnego;

²⁰ Dosł. „Jeśli chcesz pokoju, gotuj się do wojny” – przysłowie łacińskie.

12) Kontrola wykonywania zadań obronnych”²¹.

Powyższe wyliczenie można uprościć do schematu przedstawiającego dziedziny przygotowań obronnych.

Rysunek 2. Dziedziny przygotowań obronnych państwa.

Źródło: M. Kuliczkowski, *Przygotowania obronne państwa w systemie bezpieczeństwa narodowego – wybrane problemy*, w: *Administracja publiczna i przedsiębiorcy w obszarze pozamilitarnych przygotowań obronnych*, Warszawa 2011.

Przygotowania obronne nie są uregulowane ustawowo, w systemie aktów prawnych brak definicji wspomnianego obszaru wiedzy, jednakże literatura przedmiotu dostarcza mnogość terminów. Jeden z nich brzmi następująco: „przygotowania obronne państwa można określić jako proces realizowany przez wszystkie podmioty systemu obronnego państwa, obejmujący całość przedsięwzięć planistycznych, organizacyjnych i rzeczowo-finansowych, mających na celu przygotowanie sił i środków oraz sposobów (procedur) działania tych podmiotów do zapewnienia przetrwania państwa i obywateli w razie wystąpienia zewnętrznego zagrożenia bezpieczeństwa i w czasie wojny”²². Formuła autorstwa M. Kuliczkowskiego, w sposób całościowy obejmuje przygotowania obronne.

²¹ M. Kuliczkowski, *Przygotowania obronne państwa w systemie bezpieczeństwa narodowego – wybrane problemy*, w: *Administracja publiczna i przedsiębiorcy w obszarze pozamilitarnych przygotowań obronnych*, red. M. Kuliczkowski, M. Olszewski, S. Olearczyk Warszawa 2011, s. 38.

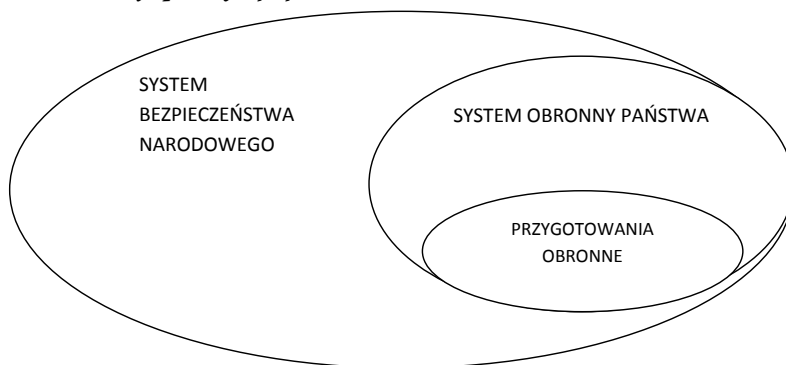
²² Tamże, s. 33-34.

Przygotowania obronne państwa, wpisują się w obszar Systemu Obronnego Państwa (SOP), który jest integralną częścią Systemu Bezpieczeństwa Narodowego. Zgodnie ze Strategia Obronności Rzeczypospolitej Polskiej z 2009, „System obronny państwa stanowi skoordynowany zbiór elementów kierowania i elementów wykonawczych, a także realizowanych przez nie funkcji i procesów oraz zachodzących między nimi relacji. SOP tworzą wszystkie siły i środki przeznaczone do realizacji zadań obronnych, odpowiednio do tych zadań zorganizowane, utrzymywane i przygotowywane”²³. System obronności składa się z następujących podsystemów:

1. Podsystemu kierowania obronnością państwa tworzonego przez organy władzy i administracji publicznej wraz z obsługującymi urządami i niezbędną infrastrukturą oraz organów dowodzenia Sił Zbrojnych RP;
2. Dwóch podsystemów wykonawczych:
 - a) militarnego, tworzonego przez Siły Zbrojne RP oraz
 - b) niemilitarnego, utworzonego ze struktur wykonawczych administracji publicznej, przedsiębiorców oraz innych jednostek organizacyjnych²⁴.

Przygotowania obronne państwa wpisują się w system obronny państwa, który jest integralną częścią systemu bezpieczeństwa narodowego. Możemy mówić o zjawisku inkluzji, czyli zawierania się zbiorów.

Rysunek 3. Relacje pomiędzy systemami.

Źródło: opracowanie własne na podstawie M. Kulickowski, *Przygotowania obronne państwa w systemie bezpieczeństwa narodowego – wybrane problemy* [w:] M. Kulickowski, M. Olszewski, S. Olearczyk (red.), *Administracja publiczna i przedsiębiorcy w obszarze pozamilitarnych przygotowań obronnych*, Akademia Obrony Narodowej, Warszawa 2011, s. 30.

²³ Strategia Obronności Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 2009, s. 12.

²⁴ Tamże.

Przygotowania obronne państwa występują zarówno w wykonawczym podsystemie militarnym, jak i niemilitarnym. Zakres obejmuje sferę koncepcyjną oraz realizacyjną. Z uwagi na zmianę charakteru bezpieczeństwa, ewolucję systemu międzynarodowego oraz krajowych, nastąpiło także przesunięcie akcentu przygotowań obronnych z kategorii militarnych na pozamilitarne. Zakres działań przygotowawczych uległ znacznemu poszerzeniu, ze szczególnym uwzględnieniem ekonomii, polityki, gospodarki, ekologii i kultury.

4. Wnioski

W niniejszym artykule autorka dokonała systematyki zasadniczych pojęć, wokół których toczą się studia nad bezpieczeństwem. Pomimo trwającej od kilku lat popularności tematyki, wciąż występują niejasności w interpretacji pojęć: bezpieczeństwo narodowe i bezpieczeństwo państwa, a także system bezpieczeństwa narodowego. Brak jest prawnych uregulowań w newralgicznym dla państwa obszarze, który decyduje o bycie narodu. Systematyki i próby ujednolicenia podejmowane przez badaczy należy uznać za właściwe, jednak bardziej zasadne wydaje się podjęcie prac legislacyjnych nad ustawą o bezpieczeństwie narodowym. Nadrzędny akt prawny stałby się przejrzystym źródłem wiedzy o kompetencjach poszczególnych podmiotów w obszarze bezpieczeństwa narodowego oraz struktury systemu. Ustawa winna określać strukturę, procedury działania, zasady podległości oraz mechanizmy nakładania zadań na podmioty.

Mimo istniejących luk w systemie prawnym, należy zaakcentować wysoką jakość dokumentów doktrynalnych: Strategii Bezpieczeństwa Narodowego z 2014 roku i skorelowanej z nią Strategii Obronności z 2009 roku, a także Strategii Rozwoju Systemu Bezpieczeństwa Narodowego 2022²⁵. Są one istotnym źródłem wiedzy, w precyzyjny sposób opisując zarówno System Bezpieczeństwa Narodowego oraz System Obronny Państwa. Wymienione dokumenty nie stanowią źródeł prawa powszechnie obowiązującego, jednak dają możliwość poznania przedmiotu badań. Należy podkreślić, że Strategia Bezpieczeństwa Narodowego z 2014 roku jest dokumentem nowoczesnym, będącym właściwą odpowiedzią na dynamiczne warunki międzynarodowe w jakich funkcjonuje nasze państwo. Należy zwrócić uwagę na bardzo korzystne dla interesu naszego państwa oraz jego struktur, organizacji, a także świadomości

²⁵ Została ona wprowadzona uchwałą nr 67 Rady Ministrów z dnia 9 kwietnia 2013 r. w sprawie przyjęcia Strategii rozwoju systemu bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej Polskiej 2022.

obywateli, przedsięwzięcie jakim w ostatnich dwóch latach były prace Komisji Strategicznego Przeglądu Bezpieczeństwa Narodowego. Zostały one zwieńczone opublikowaniem w maju 2013 roku pierwszej w historii naszego kraju Białej Księgi Bezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej. Jest to innowacyjny dokument podejmuje próbę prognozy zmian jakie mogą spotkać Polskę w ciągu najbliższych 20 lat.

Marcin Tarnawski
Uniwersytet Jagielloński
needlemt@wp.pl

Uwarunkowania stanowiska Federacji Rosyjskiej wobec kryzysu w Syrii

Determinants of the Russian Position towards the Syrian Crisis

Streszczenie:

W sprawie konfliktu syryjskiego Rosja od samego początku przyjmowała bardzo jednoznaczne stanowisko i wyraźnie akcentowała sprzeciw wobec posunięć Stanów Zjednoczonych i Europy. Rosyjskie stanowisko jest motywowane specyficzną wizją porządku światowego, w którym odrzuca się użycie siły bez zgody Rady Bezpieczeństwa ONZ oraz jakąkolwiek ingerencję zewnętrzną w sprawy suwerennych państw. Konflikt syryjski, przez rosyjskie władze, jest traktowany jako wydarzenie, które kształtuje nowy ład i porządek międzynarodowy. Ewentualne rozwiązanie problemu Syrii, które byłoby sprzeczne ze stanowiskiem Rosji wiązałoby się z utratą rosyjskich wpływów w tym regionie świata i powodowałoby spadek prestiżu Rosji na arenie międzynarodowej. Rosja postrzega również całość Arabskiej Wiosny jako rewolucję, która mogłaby być zdominowana przez siły ekstremistów, co zresztą budzi pewne obawy również na Zachodzie. Rosjanie obawiają się, że konflikt syryjski mógłby się jeszcze bardziej radykalizować i rozprzestrzenić na inne państwa regionu. Rosyjska polityka zagraniczna w trakcie wydarzeń z jesieni 2013 r. ewidentnie nie była nastawiona na jakiegokolwiek ustępstwa w sprawie ewentualnej interwencji w Syrii

Słowa kluczowe: Arabska Wiosna, Syria, Rosja, broń chemiczna, polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej

Summary:

In the Syrian conflict Russia from the beginning used to have a clear position and also clearly emphasized opposition to the moves of the United States and Europe. The Russian position is motivated by a specific vision of a world order in which the use of force without the approval of the UN Security Council is rejected as well as any outside interference in the affairs of sovereign states. Syrian conflict is treated by the Russian authorities as an event that shapes the new law and international order. Possible solution to the Syrian problem, which would be antagonistic to the Russian position, would lead to the loss of Russian influence in this region of the world and cause the decrease of Russia's prestige in the international arena. Russia perceives the Arab Spring as a revolution which could be dominated by extremist forces, which, moreover, also raises some concerns in the West. Russians fear that the Syrian conflict could become even more radical and spread to other countries in the region. Russian foreign policy during the events of the autumn of 2013 was clearly aimed at refusing any concessions concerning possible intervention in Syria

Keywords: The Arab Spring, Syria, Russia, chemical weapons, foreign policy of the Russian Federation

1. Wstęp

W sprawie konfliktu syryjskiego Rosja od samego początku przyjmowała bardzo jednoznaczne stanowisko i wyraźnie akcentowała sprzeciw wobec posunięć Stanów Zjednoczonych i Europy. Rosyjskie stanowisko jest motywowane specyficzną wizją porządku światowego, w którym odrzuca się użycie siły bez zgody Rady Bezpieczeństwa ONZ oraz jakąkolwiek ingerencję zewnętrzną w sprawy suwerennych państw. Oczywiście jest to tylko oficjalne stanowisko władz rosyjskich, które nie ma nic wspólnego z rzeczywistością¹. Wydarzenia związane z kryzysem na Ukrainie z przełomu lutego i marca 2014 r. (obalenie prezydenta W. Janukowycza oraz rosyjskie działania wobec Krymu) nakazują przyjąć zupełnie inną optykę na działania Rosji na arenie międzynarodowej. Konflikt syryjski, przez rosyjskie władze, jest traktowany jako wydarzenie, które kształtuje nowy ład i porządek międzynarodowy. Ewentualne rozwiązanie problemu Syrii, które byłoby sprzeczne ze stanowiskiem Rosji wiązałoby się z utratą rosyjskich wpływów w tym regionie świata i powodowałoby spadek prestiżu Rosji na arenie międzynarodowej². Rosja postrzega również całość Arabskiej Wiosny jako rewolucję, która mogłaby być zdominowana przez siły ekstremistów, co zresztą budzi pewne obawy również na Zachodzie. Rosjanie obawiają się, że konflikt syryjski mógłby się jeszcze bardziej zradyzalizować i rozprzestrzenić na inne państwa regionu. Rosyjska polityka zagraniczna w trakcie wydarzeń z jesieni 2013 r. ewidentnie nie była nastawiona na jakiekolwiek ustępstwa w sprawie ewentualnej interwencji w Syrii. Jednak wydarzenia te w znaczący sposób nie wpłynęły na stosunki Rosji z państwami zachodnimi, wręcz przeciwnie rosyjskie władze uznały, że zaproponowane przez nich rozwiązanie było sukcesem rosyjskiej dyplomacji.

Jednak na wydarzenia związane z wojną domową w Syrii należy spojrzeć zupełnie inaczej przez pryzmat konfliktu z Ukrainą o Krym. Wydaje się, że w tym drugim przypadku władze Rosji czują się na tyle silne i zdeterminowane, że nie używają już argumentów, które padały wcześniej (prawo międzynarodowe, zakaz interwencji zewnętrznej). Daje się zauważyć, że Rosji chodziło (Syria) i chodzi (Ukraina) o odzyskanie utraconej pozycji na arenie międzynarodowej, a w zależności od potrzeb stosuje pasujące do sytuacji argumenty: w Syrii było to prawo międzynarodowe, na Ukrainie ochrona własnych obywateli mieszkających poza granicami Rosji.

¹ Zob. szerz. wywiad prezydenta, *Russia's President Putin warns US over Syria action*, "BBC News", 4 September 2013, www.bbc.com/news/world-europe-23955655, [odczyt: 04.03.2014].

² D. Trenin, *Russia is defending its own interests with its stance on Syria*, "Financial Times", 2 October 2013, por. Także wypowiedzi rosyjskich polityków: *Russia's Stance on the Syrian Crisis*, "The Voice of Russia", 28 December 2013.

Celem niniejszego artykułu jest próba opracowania uwarunkowań rosyjskiego stanowiska wobec konfliktu syryjskiego. W kolejnych częściach pracy rozważane będą: po pierwsze, konflikt w Libii (interwencja sił zbrojnych za zgodą RB ONZ) i rosyjskie stanowisko wobec niego, z którego wynikać mogą posunięcia wobec Syrii. Po drugie, powody rosyjskiego zaangażowania w sprawę Syrii, czyli wspomniany już porządek międzynarodowy (wizja rosyjska), szerszy kontekst Arabskiej Wiosny oraz rosyjskie interesy w tym regionie świata. Rozdział trzeci opracowania poświęcony zostanie ocenie rosyjskiego zaangażowania dyplomatycznego w rozwiązanie konfliktu oraz próbie analizy stosunków Rosji z najważniejszymi państwami świata (w kontekście Syrii).

Autor niniejszego opracowania zdaje sobie sprawę z trudności analizy skomplikowanej sytuacji międzynarodowej, w szczególności, gdy przedmiotem rozważań jest polityka zagraniczna i bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej. Wydarzenia kryzysu rosyjsko – ukraińskiego z początku 2014 r. pokazały, z jaką ostrożnością należy podchodzić do utartych schematów stosowanych przy ocenach i prognozach dotyczących posunięć Rosji na arenie międzynarodowej. Dlatego też, tam gdzie będzie to niezbędne, znajdą się komentarze i uwagi odnoszące się do wydarzeń z początku 2014 r. Wydaje się, że jest to konieczne, ponieważ zupełnie inaczej oceniano posunięcia Rosji w trakcie sporów z Zachodem o interwencję w Syrii, a zupełnie inaczej na tamte wydarzenia należy spoglądać po obaleniu prezydenta W. Janukowycza.

2. Rosja wobec Arabskiej Wiosny w Libii

Stany Zjednoczone i Europa stają przed problemem wynikającym ze zmian porządku międzynarodowego, w którym Rosja nie jest i raczej nie będzie częścią szeroko rozumianego Zachodu, ale identyfikuje się, jako jedna z sił, które mają ambicję kształtować nowy ład międzynarodowy. Nawet, jeśli powyższe stwierdzenie jest trochę na wyrost i Rosja nie ma jeszcze możliwości ani potencjału (przede wszystkim gospodarczego), aby mogła aktywnie wpływać na zmiany procesów międzynarodowych, to jednak coraz więcej wskazuje na to, że zdanie takich aktorów jak Rosji, Chin, Indii czy Brazylii trzeba będzie coraz częściej brać pod uwagę przy rozwiązywaniu problemów bezpieczeństwa międzynarodowego³. Jeszcze kilka miesięcy temu (jesień 2013 r.) wydawało się, że Rosja i Stany Zjednoczone, wraz z najważniejszymi aktorami w regionie (Unia Europejska, Turcja, Izrael, Iran) powinny aktywnie uczestniczyć w szukaniu

³ F. Lukyanov, *Successes and Reflections*, "Russia in Global Affairs", 26 December 2013.

pokojuowego rozwiązania konfliktu w Syrii, a wszystko to powinno toczyć się pod auspicjami ONZ. Powyższe stwierdzenie jest jednak zbyt idealistyczne, władze Rosji dochodzą coraz częściej do wniosku, że mogą pozwolić sobie na wiele kroków na arenie międzynarodowej, które jeszcze kilkanaście lat temu uznane byłyby za nieodpowiednie, wykraczające poza możliwości państwa rosyjskiego. Przyczyn takiego stanowiska jest kilka: wzrastający potencjał gospodarczy Rosji (głównie surowce energetyczne), ogromna nadwyżka bilansu płatniczego i będące jej konsekwencją wzrastające rezerwy walutowe oraz majątek Funduszu Rezerwowego, pozycja państwowych przedsiębiorstw wydobywających surowce naturalne oraz bierne zachowanie państw Zachodu prowadzących politykę ustępstw i częściowo uzależnionych od dostaw rosyjskich surowców (ale także od wpływów z eksportu towarów do Rosji). Wszystko nie stwarza najlepszej atmosfery na arenie międzynarodowej i coraz częściej przypomina sytuację Zimnej Wojny⁴.

Powstanie syryjskie rozpoczęło się w marcu 2011 r. i przekształciło się w krwawą wojnę domową, w której już na początku 2013 r. zginęło ponad 60 tys. osób⁵, a w momencie największej eskalacji kryzysu we wrześniu 2013 r. mówiło się o ok. 100 tys. zabitych⁶. Podczas gdy Stany Zjednoczone, państwa europejskie, Turcja i państwa Zatoki Perskiej (Katar i Arabia Saudyjska) stały po stronie opozycji walczącej przeciwko B. al-Assadowi, Rosja i Chiny jednoznacznie sprzeciwiały się presji na władze w Damaszku, wykorzystując swoją pozycję w Radzie Bezpieczeństwa ONZ, która stała się zakładnikiem konfliktu między Rosją, a Stanami Zjednoczonymi. W rozwiązaniu konfliktu w Syrii bardzo dużo zależało od postawy Rosji, która ponad 20 lat po upadku Związku Radzieckiego nadal jest ważnym międzynarodowym graczem, a status ten wynika już nie tylko z pozycji zajmowanej w Radzie Bezpieczeństwa. Rosyjskie władze mają zupełnie inny pogląd na świat, który coraz bardziej odbiega od wizji zachodniej i w ostatnich latach podejmują coraz więcej kroków mających realizować tę wizję. Stanowisko rosyjskie jest tym bardziej ważne, że przez użycie weta w Radzie Bezpieczeństwa, każda akcja militarna staje się nielegalna w świetle prawa międzynarodowego. Stąd też tak ogromne znacze-

⁴ Por.: T. Bancroft-Hinchey, *International relations: Russia rises as world leader*, "Pravda", 3 November 2013, *Russia and the West. Cold climate*, "The Economist", 31 August 2013.

⁵ *By the numbers: Syria deaths*, "CNN News", 2 April 2013, www.cnn.com/2013/01/08/world/meast/syria-civil-war-compare/, [odczyt: 04.03.2014].

⁶ J. Warrick, *Even after 100,000 deaths in Syria, chemical weapons attack evoked visceral response*, "Washington Post", 1 September 2013.

nie stosunków rosyjsko-amerykańskich dla dalszego rozwoju sytuacji w Syrii⁷.

Stanowisko Rosji jest również ważne w kontekście zachowania Chin. Choć rola i znaczenie Państwa Środka na arenie międzynarodowej rośnie, to Chiny nie są skłonne przeciwstawiać się państwom Zachodu w sprawach, które bezpośrednio nie dotyczą ich interesów bezpieczeństwa. Chociaż należy zauważyć, że stosunek Chin do rozwiązania problemu syryjskiego był zbieżny ze stanowiskiem rosyjskim⁸. W rzeczywistości kontrowersje dotyczące Syrii stanowią wstęp do kształtowania się nowego porządku międzynarodowego, a państwa uczestniczące w sporze różni coraz więcej: kwestie suwerenności, praw człowieka, prawo do użycia siły, odpowiedzialność za użycie siły, etc. Syria staje się, więc kwintesencją nowego rodzaju sporu międzynarodowego, charakterystycznego dla początku XXI wieku, w którym państwa Zachodu nie są w stanie samodzielnie rozwiązać problemu, a nowe „potęgi” nie są jeszcze gotowe przejąć odpowiedzialności za rozwiązanie sytuacji kryzysowej. Oczywiście efektywna skuteczne zarządzanie i rozwiązywanie konfliktów wymaga współpracy międzynarodowej zarówno na poziomie regionalnym, jak i globalnym. Dlatego też warunkiem efektywnej współpracy jest konieczność poznania motywów i celów, jakie stoją za poszczególnymi stronami. Zrozumienie stanowiska Rosji, powinno pozwolić na odkrycie rzeczywistych zamiarów i intencji, jakie stoją za działaniami władz rosyjskich. Jest to tym bardziej interesujące, że Rosja nie poprzestała na zaangażowaniu w sprawy Syrii, ale staje się głównym aktorem w odniesieniu do państwa swojego sąsiada, czyli Ukrainy. Aby to zrozumieć, zasadne wydaje się krótkie przedstawienie stosunku Rosji do rozwiązywania konfliktu libijskiego.

Sytuacja związana z wojną domową w Syrii różni się zdecydowanie od wcześniejszych kryzysów, w które angażowała się Rosja (np. w 2008 r. w Gruzji), ponieważ wydarzenia te nie są tylko zwykłym umiędzynarodowionym konfliktem wewnętrznym, ale częścią szerszego procesu zmian, które zachodzą w państwach arabskich, zwanego Arabską Wiosną. W Libii powstanie przeciwko M. Kadafiemu rozpoczęło się w lutym 2011 r. i praktycznie od samego początku otrzymało silne wsparcie społeczności międzynarodowej. W marcu 2011 r., gdy siły libijskiego dyktatora przygotowywały się do zdławienia oporu w Bengazi, rada Bezpieczeństwa ONZ wydała dwie rezolucje (nr 1971 oraz nr

⁷ S. Sestanovich, *Syria & U.S.-Russian Relations: Three Things to Know*, CFR, 6 September 2013, <http://www.cfr.org/syria/syria-us-russian-relations-three-things-know/p31353>, [odczyt: 04.03.2014], por. także: G. Botelho, *War of words between Russia, U.S. on Syrian crisis heats up*, „CNN World”, 6 September 2013, <http://www.cnn.com/2013/09/05/world/russia-us-relations/>, [odczyt: 04.03.2014].

⁸ L. Lulko, *China trying on Syria's skin*, „Pravda”, 10 September 2013, P. Wintour, *Syria crisis: China joins Russia in opposing military strikes*, „The Guardian”, 5 September 2013.

1973), w których potępiono działania M. Kadafeiego i nałożono strefy zakazu lotów w celu ochrony ludności cywilnej⁹. Wysiłek społeczności międzynarodowej doprowadził do obalenia M. Kadafeiego w październiku 2011 r. Doświadczenia kryzysu w Libii wpłynęły na postrzeganie przez Rosję konfliktu w Syrii i ugruntowały rosyjskie stanowisko w sprawie zewnętrznych interwencji pod egidą ONZ. Rosyjskie władze de facto zgodziły się na użycie siły w rozwiązaniu konfliktu libijskiego, już na kilka miesięcy przed obaleniem M. Kadafeiego, rosyjski prezydent D. Miedwiediew nazwał go politycznym trupem, co zasadniczo nie różniło się od postrzegania dyktatora przez zachodnich polityków¹⁰. Takie podejście było pewną nowością w postępowaniu rosyjskich elit, ale nie było odosobnione, gdy rosyjska Rada Bezpieczeństwa Narodowego rozważała możliwe warianty rosyjskiej dyplomacji, dyskutowane były praktycznie dwie opcje: wstrzymać się od głosu lub poprzeć stanowisko państw zachodnich. Ostatecznie Rosja zdecydowała się na bardzo ostrożne stanowisko i wstrzymała się od głosu¹¹. W. Putin, ówczesny premier Rosji, był bardziej sceptyczny w tej sprawie, chociaż nie sprzeciwiał się oficjalnemu stanowisku w Radzie Bezpieczeństwa, jednakże już kilka dni po głosowaniu publicznie wyraził swoje wątpliwości nazywając państwa zachodnie „nowymi krzyżowcami”¹².

Wydaje się, że ten rosyjski dwugłos w sprawie Libii był całkowicie świadomy i zaplanowany, a celem była maksymalizacja zysków i minimalizacja strat. Rolą prezydenta D. Miedwiediew była chęć uzyskania wsparcia państw Zachodnich w celu modernizacji rosyjskiej gospodarki i osiągnięcie kompromisowego rozwiązania w sprawie tarczy antyrakietowej, natomiast premier W. Putin starał się chronić rosyjskie kontrakty gospodarcze, które warte były ok. 4 mld USD¹³. W miarę jak sytuacja w Libii ewoluowała, rosyjski sceptycyzm stawał się coraz bardziej wyraźny, zorganizowanie strefy zakazu lotów i coraz bardziej aktywne działania wojsk NATO, przywołały Rosjanom wspomnienia interwencji na Bałkanach w 1999 r¹⁴. Rosja była również zaskoczona szybką zmianą stanowiska amerykańskiego, sekretarz obrony USA R. Gates wyraził sceptycyzm wobec ustanowienia strefy zakazu lotów, która oznaczałaby mili-

⁹ Resolution 1970, 26 February 2011 oraz Resolution 1973, 17 March 2011, www.un.org/en/sc/documents/resolutions/2011.shtml, [odczyt: 05.03.2014].

¹⁰ T. Grove, "Corpse" Gaddafi should step down: Kremlin source, "Reuters", 1 March 2011, <http://www.reuters.com/article/2011/03/01/us-russia-libya-gaddafi-idUSTRE7204JY20110301>

¹¹ D. Trenin, The Mythical Alliance: Russia's Syria Policy, 12 February 2013.

¹² Putin likens U.N. Libya resolution to "Crusades", "CBS News", 21 March 2011, <http://www.cbsnews.com/news/putin-likens-un-libya-resolution-to-crusades/>, [odczyt: 05.03.2014].

¹³ Czego zresztą ostatecznie nie udało się utrzymać, por.: Russia loses \$4 billion in Libya because of Gaddafi, „Pravda”, 2 February 2012,

¹⁴ Russia and China Team Up Against NATO Libya Campaign, "Forbes", 17 June 2011, Ch. Keller, The End of the Responsibility to Protect?, "Foreign Policy Journal", 12 October 2011.

tarne zaangażowanie w kolejnym państwie muzułmańskim (po Iraku i Afganistanie). Natomiast kilka tygodni później prezydent B. Obama nakazał takie przygotowania siłom zbrojnym¹⁵.

Wydarzenia w Libii w 2011 r. pokazały, że Rosja nie zamierza automatycznie wspierać reżimów, które są w konflikcie z państwami zachodnimi. M. Kaddafi nigdy nie współpracował ściśle ze Związkiem Radzieckim, ani później z Rosją, chociaż Rosjanie prowadzili interesy z libijskim dyktatorem, to jednak powiązania gospodarcze Rosji z Libią nie były tak mocne jak państw europejskich. Konflikt w Libii miał być dla Rosji również demonstracją siły i powrotu do grona mocarstw światowych, W. Putin chciał pokazać, że Rosja jest zdolna do współpracy z Zachodem przy organizowaniu i prowadzeniu operacji wojskowych pod egidą ONZ. Wydaje się jednak, że rosyjskie władze nie były przygotowane na interwencje, które mają doprowadzić do zmiany władz w państwach trzecich. Argument ten jest powtarzany w każdym konflikcie, w który zaangażowana jest Rosja, oczywiście w miarę potrzeb i interesów rosyjskich. Jednak zmianą władzy w Libii Putin był wyraźnie zaskoczony, raczej nie spodziewał się, że wstrzymanie się od głosu w Radzie Bezpieczeństwa będzie miało aż tak dalekosiężne skutki. Należy również pamiętać o tym, że nowe władze libijskie nie odnowiły kontraktów z rosyjskimi firmami (koleje rosyjskie budowały linię kolejową Sirt-Bengazi, w wydobywaniu ropy i gazu zaangażowany był Gazprom, ponadto anulowane zostały kontrakty na dostawy broni). Wydaje się, że działania wojsk NATO *de facto* wykraczające poza ustaloną w rezolucji RB ONZ ochronę ludności cywilnej w połączeniu ze stratami rosyjskich firm spowodowały były bezpośrednią przyczyną rosyjskiego stanowiska w sprawie Syrii.

3. Powody rosyjskiego zaangażowania w Syrii

Kryzys syryjski rozwija się zupełnie w inny sposób niż libijski, głównie z powodu znaczących różnic między tymi państwami. Libia to głównie pustyнный kraj z gęsto zaludnionym wybrzeżem i rzadko zaludnionymi „wyspami” na pustyni, położony peryferyjnie w stosunku do reszt świata arabskiego. Natomiast Syria leży praktycznie w centrum Bliskiego Wschodu i miała kluczowe znaczenie dla rozwoju sytuacji w tym regionie świata. Ponadto armia B. al-Assada jest zdecydowanie lepiej wyposażona i wyszkolona niż siły zbrojne pod koniec panowania M. Kaddafiego. Ponadto syryjscy powstańcy nie są w sta-

¹⁵ Libya crisis: Gaddafi army 'not at breaking point', "BBC News", 31 March 2011.

nie uzyskać tak znaczącej przewagi militarnej jak opozycja w Libii, samo zaangażowanie sił zewnętrznych również ma inny wymiar: w Libii wojska NATO jednoznacznie opowiedziały się po stronie opozycji, natomiast zaangażowanie państw ościennych w Syrii jest rozłożone pomiędzy armię rządową i rebeliantów, co wyjątkowo sprzyja długiemu konfliktowi. Od lat 60. XX wieku władze w Moskwie utrzymują bliskie stosunki z reżimem syryjskim (od 1970 do 2000 r. Syrią rządził Hafez al-Assad, ojciec obecnego przywódcy), w 1980 r. Związek radziecki podpisał z Syrią traktat, na mocy którego państwa zobowiązały się do współpracy militarnej i konsultacji na wypadek zagrożenia dla pokoju (który jednak nie obligował Rosji do pomocy w razie zagranicznej interwencji w Syrii)¹⁶.

W II połowie XX wieku Syria była drugim po Egipcie, najważniejszym państwem zaangażowanym w konflikt z Izraelem (w którym straciła kontrolę nad Wzgórzami Golan), przez ten cały czas Związek radziecki wspierał Syrię politycznie, ekonomicznie i militarnie. Jednak trudno mówić o zupełnym podporządkowaniu władzom radzieckim, w tym czasie wojsk syryjskie zaatakowały Liban (1967 r.) oraz stłumiły powstanie w mieście Hama (w 1982 r. zginęło tam ok. 20 tys. cywilów)¹⁷. Gdy Egipt znalazł się po 1972 r. w amerykańskiej strefie wpływów, Syria stała się najważniejszym sojusznikiem Związku Radzieckiego w regionie. Przez Syrię przewinęło się ponad 6 tys. radzieckich doradców i techników wojskowych, personelu pomocniczego i cywilów, dziesiątki tysięcy syryjskich studentów skończyło radzieckie uniwersytety i akademie wojskowe¹⁸. Nawet po rozpadzie Związku Radzieckiego, liczba rosyjskich doradców wojskowych jest znaczna, natomiast syryjski port Tartus pozostaje jedynym ośrodkiem marynarki rosyjskiej marynarki wojennej poza państwami b. ZSRR. Warto również wspomnieć o darowaniu przez władze rosyjskie większości z ponad 13 mld syryjskiego zadłużenia wobec Rosji¹⁹. Jednak sytuacja geopolityczna w regionie, uległa zmianie po 1990 r., nowe władze w Moskwie (prezydent M. Gorbaczow i minister spraw zagranicznych E. Szewardnadze) odwróciły się od drugiego głównego sojusznika w regionie (Irak po aneksji Kuwejtu), a pod koniec 1991 r. Federacja Rosyjska przywróciła stosunki dyplomatyczne z Izraelem.

¹⁶ Russia Not Obligated to Fight on Side of Syria - FM Spokesman, "RiaNovosti", 2 March 2013.

¹⁷ H. Yeager, *For Syrians, Homs offensive brings back memories of 1982 Hama massacre*, "Washington Post", 1 March 2012, 1982: Syria's President Hafez al-Assad crushes rebellion in Hama, "The Guardian", 10 March 2012.

¹⁸ Szerzej: M. Sharnoff, *The Syria-Soviet Alliance*, "inFocus Quarterly", Spring 2009, The Jewish Policy Center, E. Aghayev, F. Katman, *Historical Background and the Present State of the Russian-Syrian Relations*, "European Researcher", 2012 vol. (35), no. 11-3.

¹⁹ D. Herszenhorn, *For Syria, Reliant on Russia for Weapons and Food, Old Bonds Run Deep*, "The New York Times", 19 February 2012, s. A13.

Pomijając wspomniane wyżej aspekty historyczne, pierwszym powodem rosyjskiego zaangażowania w rozwiązanie konfliktu syryjskiego jest rosyjska wizja ładu międzynarodowego. Rosyjscy politycy często odwołują się do zapisów Karty Narodów Zjednoczonych, w szczególności dotyczących suwerenności i integralności terytorialnej państw członków ONZ. W takiej wizji, Rada Bezpieczeństwa powinna zajmować się tylko sprawami związanymi z utrzymaniem pokoju i bezpieczeństwa międzynarodowego (stąd sprzeciw wobec interwencji w Syrii, która to interwencja byłaby pogwałceniem zasady suwerenności)²⁰. Jednak Rosja akceptuje stopniowe i konsensualne zmiany prawa międzynarodowego, formalnie uznaje odpowiedzialność społeczności międzynarodowej za ochronę lokalnej ludności w przypadku naruszania praw człowieka lub w interwencję w celach humanitarnych (zresztą władze w Moskwie powoływały się na te kwestie podczas interwencji w Gruzji w 2008 r., gdzie argumentem była ochrona ludności Osetii Południowej). Jednak, co istotne, nawet interwencje z powodów humanitarnych powinny ograniczać się do ochrony ludności cywilnej, nie powinny być pomocą zbrojną dla jakiegokolwiek strony konfliktu²¹.

Jednak z tym ostatnim Rosja miała problemy podczas wspomnianej interwencji w Gruzji, gdzie wojska rosyjskie maszerowały na Tbilisi. Tymczasem, w przypadku Syrii, Rosja stoi na stanowisku, że nie ma możliwości użycia siły zbrojnej (z ramienia koalicji międzynarodowej), chyba że Rada Bezpieczeństwa postanowiłaby inaczej, jednak tutaj Rosja posiada prawo weta. Brak takiej zgody stawia ewentualną interwencję jako nielegalną. Chociaż w opisywanym przykładzie bardzo łatwo można doszukać się pewnych nieścisłości – przecież w Osetii Południowej wojska rosyjskie działały bez międzynarodowego mandatu. Natomiast prawo weta w Radzie Bezpieczeństwa będzie realizowane przez Rosję w przypadkach konieczności ochrony swoich bezpośrednich interesów oraz zapewnienia sobie bardziej przewidywalnego środowiska międzynarodowego. Podsumowując, przypadek Syrii jest dla Rosji kolejnym przykładem, w którym Zachód próbuje siłą doprowadzić do zmiany reżimu, tak jak w Iraku (S. Husajn), Serbii (S. Miloszewicz) czy Libii (M. Kadafi). Rosja, mając na uwadze doświadczenia z „ochroną cywilów” podczas operacji w Libii oraz licząc się z ewentualną stratą ostatniego sojusznika w tej części świata, stoi na stanowisku sprzeciwiającym się jakiegokolwiek interwencji zewnętrznej. Paradoxem sytuacji w Syrii jest to, że w przypadku Krymu (wydarzenia z marca

²⁰ Zob. szerzej: J. Mankoff, *Russian Foreign Policy. The Return of Great Power Politics*, London 2012.

²¹ Por. wywiad ministra spraw zagranicznych S. Ławrowa: Lavrov: 'Either secure Syria's chemical weapons, or arm its rebels', "Russia Today", 22 December 2012.

2014 r.) już sam fakt zagrożenia praw mniejszości rosyjskiej jest wystarczającym powodem interwencji w sprawy wewnętrzne Ukrainy.

Od samego początku zmian w świecie arabskim rosyjscy politycy i obserwatorzy nie wypowiadali się tak optymistycznie, co do kierunku zmian, jak ich odpowiednicy na Zachodzie. Wyrażano obawy, że autorytarne świeckie reżimy zostaną obalone, a ich miejsce zajmą radykałowie islamscy. W rosyjskim społeczeństwie nie było objawów radości, po zwycięstwie rewolucji w Egipcie i Tunezji (to zresztą najpopularniejsze kierunki zagranicznych wycieczek Rosjan, do Egiptu corocznie podróżowało w celach turystycznych ponad 2,5 mln Rosjan). Obserwatorzy twierdzili, że wolność polityczna to jedno, natomiast dobrobyt gospodarczy to zupełnie inna sprawa i wkrótce nastąpi rozczarowanie nowymi władzami. Rosyjskie media przedstawiając obrazy rewolucji, obok głosów nadziei i aspiracji często umieszczały strach i rozpacz. Obrazy z Libii przedstawiały grabież broni pozostałej po wojskach M. Kadafigo, która następnie trafiała w ręce ekstremistów (np. w Mali)²². Wspomniany strach był wyraźnie widoczny w odniesieniu do Syrii gdzie wśród przeciwników B. al-Assada znajdowało się wiele grup radykalnych (część z nich była powiązana z Al-Kaidą), co zwiększało ryzyko konfliktu między szyitami, a sunitami, Arabami, a Kurdami czy muzułmanami, a chrześcijanami. Ponadto w arsenałach syryjskich znajdowała się broń masowego rażenia (broń chemiczna), która przejęta przez radykalne grupy, mogła zostać użyta poza granicami Syrii. Warto zwrócić uwagę również na względną bliskość granic rosyjskich, w szczególności Kaukaz (Czeczenia, Dagestan). W rosyjskich scenariuszach nawet jeśli zakładano obalenie B. al-Assada, nie oznaczało to końca wojny domowej, ale początek następnej fazy konfliktu, w której rząd i opozycja zamieniłyby się tylko miejscami. Tak niestabilna sytuacja polityczna w regionie położonym blisko rosyjskich granic, biorąc pod uwagę Sytuację na Kaukazie, nie wróżyła nic dobrego w kontekście Zimowych Igrzysk Olimpijskich w Soczi²³.

Trzeci powód rosyjskiego zaangażowania w konflikt w Syrii to materialne interesy Rosji w tym państwie. Na początku należy stwierdzić, że są one bardzo skromne, a sama Syria jest traktowana bardzo nisko w priorytetach polityki zagranicznej i bezpieczeństwa. Warto zwrócić uwagę na dwa aspekty: rosyjską bazę marynarki wojennej i rosyjskich obywateli zamieszkujących w Syrii. Port w tartus jest istotny dla rosyjskiej marynarki wojennej tylko ze względów prestiżowych, na stałe przebywa tam tylko ok. 50 pracowników i wojskowych, lecz jest to jedyna rosyjska baza morska poza Rosją (państwami byłego Związ-

²² A. Malashenko, *Russia and the Arab Spring*, October 2013, Carnegie Moscow Center, s. 9-14.

²³ M. Klein, *Russia and the Arab Spring*, February 2012, "SWP Comments", s. 5-6

ku Radzieckiego)²⁴. Sama aktywność rosyjskiej marynarki w tym regionie jest niewielka, w styczniu 2013 r. Rosjanie przeprowadzili największe manewry po upadku Związku Radzieckiego, a ich głównym celem było wysłanie komunikatu, że Rosja jest obecna w tym regionie i należy się z nią liczyć²⁵. W Syrii przebywało kilka tysięcy rosyjskich obywateli, głównie były to żony Syryjczyków, których kiedyś wielu studiowało w Związku Radzieckim. Ponad tysiąc osób zostało ewakuowanych w trakcie 2013 r., większość jednak pozostała na miejscu²⁶. W polityce zagranicznej Rosji zwraca się szczególną uwagę na ochronę obywateli rosyjskich za granicą, stąd należy przypuszczać, że czynnik ten będzie odgrywał jeszcze znaczącą rolę w konflikcie syryjskim (szczególnie w kontekście wydarzeń na Krymie).

Czwarty czynnik rosyjskiej polityki wobec Syrii, a szerzej, wobec całego Bliskiego Wschodu, to religia. Konserwatywna wersja rosyjskiego nacjonalizmu, coraz częściej pojawiająca się w polityce rosyjskiej, jest ściśle powiązana z prawosławiem. Religia staje się ważnym elementem tożsamości narodowej współczesnej Rosji. Wartości promowane przez rosyjskich polityków są oparte na „tysiącletniej tradycji, wspólnej dla wszystkich religii świata”²⁷. W odniesieniu do sytuacji w Syrii, Egipcie i Iraku rosyjskie władze wyrażały obawy o bezpieczeństwo i prawa mniejszości chrześcijańskich, które znalazły się w centrum islamskich rewolucji. Często pojawiała się także krytyka Zachodu, który rzekomo zdystansował się zbyt od swoich korzeni, pozostawiając zbyt wiele tolerancji i rezygnując z chrześcijańskiej tożsamości. Oczywiście te wszystkie słowa mają ewidentnie wymiar propagandowy i nie mają nic wspólnego z wartościami (chrześcijańskimi), jednak na potrzeby prowadzonej przez Rosję polityki zagranicznej i bezpieczeństwa są użyteczne i zbliżają Rosję do osiągnięcia założonych celów.

²⁴ Ch. Harmer, *Russian naval base Tartus*, “ISW Backgrounder”, 31 July 2012.

²⁵ F. Gardner, *How vital is Syria's Tartus port to Russia?*, “BBC News”, 27 June 2012.

²⁶ R. Oliphant, *Syria: Russia evacuates citizens ahead of military strikes in the 'next few days'*, “The Telegraph”, 27 August 2013, T. Grove, *Russia sending aircraft to evacuate its citizens from Syria*, “The Washington Post”, 22 January 2013.

²⁷ *Speech of the Minister of Foreign Affairs of Russia S. V. Lavrov on the Jubilee International Conference «Russia in the world of force of the XXI century» dedicated to the 20-th anniversary of the Council on Foreign and Defense Policy and the 10-th anniversary of the journal “Russia in Global Affairs”, Moscow, 1 December 2012*, www.mid.ru/bdcomp/brp_4.nsf/e78a48070f128a7b43256999005bcbb3/1eeac193a9c09f3d44257ad100377746!OpenDocument; [odczyt: 19.03.2014].

4. Kontekst międzynarodowy rosyjskiego zaangażowania

Rosyjskie stanowisko wobec Syrii jest również determinowane stosunkami z innymi państwami, w szczególności Iranem, Izraelem i państwami zachodnimi. Najistotniejszą rolę w regionie, abstrahując od pojawiającego się często dbania o los zwykłych mieszkańców regionu, odgrywa kwestia Iranu, najważniejszego sojusznika Syrii w regionie i najistotniejszego partnera Rosji. Ponadto ewentualne obalenie reżimu alawitów osłabi pozycję Iranu w kontekście grup Hezbollahu operujących z terytorium Libanu, które mają wsparcie zarówno z Syrii, jak i wspomnianego Iranu. Podobne motywacje pojawiają się po stronie wszystkich państw zaangażowanych w regionie: Stanów Zjednoczonych, Turcji, Arabii Saudyjskiej, Kataru czy Izraela, jednak w ich przypadku upadek al-Assada spowoduje wzrost presji i lepszą sytuację w odniesieniu do Iranu. Ponadto, według Rosji, rozmieszczenie rakiet *Patriot* na granicy turecko-syryjskiej jest ewidentnie wymierzone w Iran²⁸.

Zachowanie Izraela, który jednoznacznie opowiedział się po stronie anty-assadowskiej, Rosjanie tłumaczą rosnącym zaniepokojeniem z powodu irańskiego programu nuklearnego. Biorąc pod uwagę historię Zimnej Wojny, Rosja w pewnym sensie rozumie zachowanie rządu B. Netanjahu, do Izraela wyemigrowało kilkaset tysięcy osób, które mówią po rosyjsku, a oba państwa łączą podobne wyzwania (terroryzm) i problemy (islamscy ekstremiści). Prezydent Putin odwiedził Izrael, zaraz po inauguracji prezydentury, w czerwcu 2012 r., a większość opinii publicznej w obu państwach zasadniczo zgadza się, co do charakteru Arabskiej Wiosny (raczej islamistyczne, a nie demokratyczne przebudzenie).

Rosyjski obraz państw zaangażowanych w konflikt w Syrii różni się zdecydowanie. Wysiłki prezydenta Egiptu M. Morsiego mające na celu zaangażować w rozwiązanie konfliktu Turcję, Iran i Arabię Saudyjską zostały zauważone w Moskwie. Jednak należy pamiętać, że Bractwo Muzułmańskie znajduje się od 2006 r. na rosyjskiej liście organizacji terrorystycznych, głównie z powodu jego zaangażowania na Północnym Kaukazie²⁹. To właśnie w trakcie wojny czeczeńskiej władze rosyjskie zdały sobie sprawę z zagrożenia, jakie radykalny islam stanowi dla Azji Centralnej i Kaukazu. Również obecne władze Tunezji, Libii czy obalone w Egipcie (prezydent M. Morsi) postrzegane były, jako

²⁸ *Nato deploying Patriot missiles to Turkey-Syria border*, "BBC News Europe", 4 January 2013, M. Gray, G. Botelho, NATO: *Patriot missile battery operational on Syrian border*, "CNN", 28 January 2013, <http://www.cnn.com/2013/01/26/world/meast/syria-civil-war/>; [odczyt: 19.03.2014].

²⁹ R. Parsons, *Russia: Supreme Court Approves List Of 17 'Terrorist' Groups*, "RFE/RL", 28 June 2006.

ideologiczni zwolennicy opozycji syryjskiej. W podobny sposób Rosja traktuje konserwatywne reżimy państw Zatoki Perskiej. Jednak nawet wzrost nastrojów antyrosyjskich i powolna utrata resztek wpływów w dużej części świata arabskiego nie skłoniła władz w Moskwie do zmiany stanowiska. Symboliczne jest tutaj zachowanie rosyjskiego ministra spraw zagranicznych, który komentując zabójstwo w amerykańskiego ambasadora Ch. Stephensa 11 września 2012 r. stwierdził, że Amerykanie wykazują się zupełną naiwnością w odniesieniu do przewrotów w państwach arabskich i tak naprawdę nikt nie rozumie co się do końca dzieje na Bliskim Wschodzie³⁰.

Dość ciekawie wyglądały natomiast stosunki rosyjsko-tureckie. Rosja powstrzymywała się od krytyki tureckiego stanowiska wobec kryzysu syryjskiego i powstrzymywała się od komentarzy, gdy Turcja krytykowała postawę Rosji. Podczas wizyty W. Putina w Turcji w grudniu 2012 r. głównym tematem rozmów była współpraca gospodarcza, na której Rosji najbardziej zależało³¹.

Rosja wypadła bardzo negatywnie w odbiorze opinii publicznej na Zachodzie, gdzie postawiono rosyjskie władze, jako sojusznika i sprzymierzeńca reżimu w Damaszku, w efekcie stosunki na linii państwa zachodnie – Rosja znalazły się w najgorszym stanie od konfliktu rosyjsko-gruzińskiego z 2008 r.³² Jednak Stany Zjednoczone i Europa dokonały rozróżnienia pomiędzy polityki Rosji i Chin, chociaż oba państwa odrzuciły rezolucje Rady Bezpieczeństwa w sprawie Syrii. Jednak warto zauważyć różnice między stanowiskiem Rosji i Chin, podczas gdy Rosjanie argumentowali swój sprzeciw zmianami porządku światowego, polityka Chin kierował się partykularnymi interesami na Bliskim Wschodzie, głównie kwestiami dostaw energii. Ponadto władze Chin powstrzymywały się od publicznej debaty w sprawie Syrii, tak jak to robiły władze Rosji. Polityka prezydenta Putina wobec Syrii nie miała większych krytyków, chociaż w środowiskach liberalnych podniosły się głosy związane z pogorszeniem stosunków z największymi eksporterami ropy naftowej, czyli Arabią Saudyjską i Katar. Miało to związek z koniecznością modernizacji kraju i brakiem koordynacji w zakresie wydobycia surowców, a także stawianiem przez władze rosyjskie na przegranych (S. Hussajn, M. Kaddafi) przy ignorowaniu zwycięzców, którzy zapewne byłiby cennymi partnerami³³.

³⁰ D. Trenin, *The Mythical Alliance: Russia's Syria Policy*, 12 February 2013.

³¹ J. Earle, *In Istanbul, Putin Slams Missile Plan*, "The Moscow Times", 4 December 2012, L. Adilgizi, *Putin's visit to Turkey to keep bilateral relations strong*, "Sunday's Zaman", 9 December 2012.

³² *Syria's civil war. Foreign meddlers*, "The Economist", 4th September 2013, *Syria's conflict. Trying times for talks*, "The Economist", 29th October 2013, Jeszcze gorszy odbiór polityki prezydenta Putina miał miejsce po aneksji Krymu, zob.: Russia, Ukraine and the West, How will the West read Putin's playbook?, "The Economist", 2nd March 2014.

³³ Por.: V. Inozemtsev, *Dilettante's question: Why do we need Syria?*, "Vedomosti", 24 December 2012.

Wszystkie powyższe rozważania dotyczące rosyjskich motywacji, obaw związanych z ładem międzynarodowym, stanowiskami światowych aktorów wpłynęły na politykę władz rosyjskich wobec Syrii, ponadto należy zaznaczyć, że z czasem wyraźnie ta polityka ewoluowała. Na początku kryzysu (marzec 2011 r.) rząd rosyjski postrzegał problemy syryjskiego reżimu, jako niegroźną rewoltę, która powinna zostać szybko stłumiona przez władze. Władze rosyjskie zdawały sobie oczywiście sprawę, że w Syrii występuje wiele problemów społeczno-ekonomicznych, podobnych do tych z Libii czy Egiptu takich jak zbyt długie utrzymywanie się reżimu u władzy, korupcję, niewydolność gospodarek, ten ostatni problem szczególnie dotyczył społeczeństwo, które domagało się większej otwartości i demokracji. Oczywiście była to potencjalnie niebezpieczna sytuacja, ale Rosjanie wierzyli, że B. al-Assad zdoła bardzo długo powstrzymać opozycję, a jedynie zewnętrzna interwencja jest w stanie go odsunąć od władzy (co zresztą wydawało się wtedy niewyobrażalne). Pierwsze miesiące kryzysu syryjskiego toczyły się równocześnie z operacją NATO w Libii, a władze rosyjskie zajęte sprawami Libii, podejmowały pierwsze kroki, aby ten sam scenariusz nie powtórzył się w Syrii. Istniały obawy, że Amerykanie będą skłonni do jakiejś formy ataku na siły rządowe w Syrii. Minister S. Ławrow zauważył, że nie wyklucza takiej opcji³⁴.

Praktyka działań rosyjskiego rządu wskazuje, że preferuje on kontakty z rządami (nie tylko na Bliskim Wschodzie), które już działają i funkcjonują, do rzadkości należy poparcie dla opozycji. Syryjski rząd stosuje z pewnością brutalne metody, ale nie wyróżniał się niczym szczególnym wśród reżimów w tym regionie świata, poza tym Rosjanie cały czas podkreślali, że taka władza (świecka) jest lepszym rozwiązaniem niż rządy radykalnych islamistów. Zresztą rosyjscy przywódcy, m. in. w osobie ministra spraw zagranicznych S. Ławrowa, podkreślają, że za masakry cywilów w Syrii może odpowiadać też opozycja, a Zachód jest oskarżany o to, że nie potępia ataków na cele rządowe. Zdaniem S. Ławrowa nie można mówić o „dobrych terrorystach”³⁵.

Konflikt w Syrii wyróżnia zdecydowanie od innych użycie broni chemicznej przez reżim prezydenta A. al-Assada. Wielu rosyjskich komentatorów uważało, że użycie broni chemicznej może stanowić pretekst do interwencji militarnej (tak jak w 2003 r. w Iraku w czasie prezydentury G. Busha). Jednak Rosja uważała, że głównym zagrożeniem związanym z bronią chemiczną, jest

³⁴ *Foreign Minister Lavrov's interview to Kommersant FM*, 20 March 2012, www.mid.ru/bdomp/brp_4.nsf/f2fee282eb6df40e643256999005e6e8c/5dfa97af48053e5e442579c700638ae3!OpenDocument, [odczyt: 20.03.2014].

³⁵ *Lavrov: 'Either Secure Syria's Chemical Weapons, or Arm Its Rebels.'*, wywiad dla "Russia Today", 24 December 2012, <http://rt.com/op-edge/lavrov-interview-rt-syria-628/>, [odczyt: 21.03.2014].

nie sam fakt jej użycia przeciwko opozycji, ale możliwość przejęcia arsenału tej broni przez siły opozycyjne. Projekt rezolucji, który Rosja i Chiny złożyły jesienią 2011 r. w Radzie Bezpieczeństwa wzywał obie strony do zaprzestania walki i zaangażowania się w dialog (oczywiście było to nie do przyjęcia zarówno dla państw zachodnich, jak i dla syryjskiej opozycji). Zachodnie kontrpropozycje kładły większy ciężar na rząd syryjski i wzywały go do zaprzestania używania przemocy i wycofania się z zajętych pozycji. Zostało to oczywiście zawetowane przez Rosję i Chiny, co doprowadziło do paraliżu Rady Bezpieczeństwa i Organizacji Narodów Zjednoczonych w sprawie Syrii³⁶.

W styczniu 2012 r. władze rosyjskie powołały specjalnego przedstawiciela i wysłały Michaiła Bogdanowa do Syrii w celu przekonania obu stron konfliktu w Syrii do osiągnięcia porozumienia. Niestety misja M. Bogdanowa zakończyła się niepowodzeniem, gdyż żadna ze stron nie była zainteresowana porozumieniem: B. al-Assad nie potrzebował rad i nie był skłonny do jakichkolwiek ustępstw wobec opozycji, natomiast po stronie opozycji, bardzo zresztą rozdrobnionej, nie było chętnych do rozmawiania z rosyjskim pośrednikiem³⁷. Zasadniczym punktem spornym między Rosją, a państwami zachodnimi była sprawa zaangażowania państw zewnętrznych w rozwiązanie konfliktu w Syrii. W czerwcu 2012 r. w Genewie osiągnięto nawet wstępne porozumienie, którego głównymi aktorami byli: grupa stałych członków rady Bezpieczeństwa (P-5), przedstawiciele Turcji, ONZ, UE oraz Ligi państw Arabskich. Komunikat Genewski zakładał powołanie przejściowej władzy zarządzającej, która miała się składać z przedstawicieli rządu i opozycji. Organ ten miał przejąć władzę wykonawczą w Syrii i doprowadzić do pojednania narodowego³⁸. Niestety żadna ze stron zaangażowanych w konflikt nie była zainteresowana wdrożeniem planu w życie.

Warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden aspekt rosyjskiego zaangażowania w konflikt syryjski. Chodzi o fakt dostarczania przez Rosję uzbrojenia i sprzętu wojskowego w ramach zawartych z Syrią umów. Formalnie władze rosyjskie stały na stanowisku niezaangażowania w sprawy wewnętrzne Syrii i odmawiały użycia formalnych (przerwanie dostaw broni) i nieformalnych (gwarancje bezpieczeństwa dla przywódców strony rządowej) środków nacisku na prezydenta B. al-Assada. Minister spraw zagranicznych S. Ławrow przekony-

³⁶ *Russia, China veto UN resolution on Syria*, "RiaNovosti", 5 October 2011, <http://en.ria.ru/world/20111005/167391965.html>, [odczyt: 21.03.2014].

³⁷ *Mikhail Bogdanov Appointed Special Presidential Envoy for the Middle East*, 23 January 2012, <http://eng.kremlin.ru/acts/3352>, [odczyt: 30.03.2014].

³⁸ *Action Group for Syria. Final Communiqué*, 30 June 2012, <http://www.un.org/News/dh/infocus/Syria/Final-CommuniqueActionGroupforSyria.pdf>, [odczyt: 30.03.2014].

wał nawet, że dostarczane przez Rosję systemy obrony przeciwrakietowej czy śmigłowce mają służyć ewentualnemu odparciu interwencji zewnętrznej i nie są wykorzystywane w wojnie domowej przeciwko opozycji³⁹. Z drugiej strony Rosja krytykowała te państwa, które sprzyjały syryjskiej opozycji, w szczególności za niejawną pomoc militarną i dostawy uzbrojenia dla przeciwników prezydenta B. al-Assada⁴⁰.

Wydaje się, że władze rosyjskie nie miały i nie mają sprecyzowanych planów na tzw. „dzień po” w Syrii. Można odnieść wrażenie, że Rosja uważa, że jedyną alternatywą dla prezydenta B. al-Assada jest radykalna, islamska opozycja, która z definicji nie będzie partnerem dla Rosjan. Być może jednak, Rosjanie uznali, że scenariusz post-assadowski podważy pozycję samego prezydenta i przyczyni się do zwycięstwa opozycji.

5. Podsumowanie

Użycie broni chemicznej przez reżim syryjski w sierpniu 2013 r. całkowicie zmieniło postrzeganie wydarzeń w Syrii przez społeczność międzynarodową⁴¹. Wydawało się, że interwencja wojskowa państw zachodnich jest tylko kwestią czasu, jednak dalsze wydarzenia miały dość niespodziewany przebieg. Brak zdecydowania państw zachodnich został wykorzystany przez władze rosyjskie, które wystąpiły z propozycją niemilitarnego rozwiązania sporu i przekazania syryjskich zapasów broni chemicznej pod nadzór międzynarodowy⁴². W efekcie w styczniu 2014 r. odbyły się rozmowy w Genewie, które jednak toczyły się już w zupełnie innej atmosferze (kryzys na Ukrainie) i nie przyniosły żadnego konstruktywnego rozstrzygnięcia⁴³.

Wydaje się, że rozwiązanie konfliktu w Syrii leży daleko poza zasięgiem, chęciami i możliwościami rosyjskich władz. Stopień zaangażowania aktorów międzynarodowych w wydarzenia syryjskie jest tak duży, że trudno wyobrazić sobie pewne jednostronne działania, które doprowadziłyby do zaprzestania walk, tym bardziej, że świat zachodni jest obecnie zaangażowany w konflikt

³⁹ K. DeYoung, J. Warrick, *Russia sends arms to Syria as it tries to reassert its role in region*, "The Washington Post", 30 May 2013, T. Grove, *Insight: Syria pays for Russian weapons to boost ties with Moscow*, 29 August 2013, "Reuters", *No S-300 supplies planned, Russia finalizes standing Syrian weapons contracts - Lavrov*, "Russia Today", 10 May 2013.

⁴⁰ W. Englund, *Russia accuses West of jumping gun on Syria*, "The New York Times", 28 August 2013, *Saudi Arabia to supply Syrian rebels with anti-aircraft missiles - report*, "Russia Today", 15 February 2014.

⁴¹ J. Warrick, *More than 1,400 killed in Syrian chemical weapons attack*, "The Washington Post", 30 August 2013.

⁴² M. Gordon, *U.S. and Russia Reach Deal to Destroy Syria's Chemical Arms*, "The New York Times", 14 September 2013.

⁴³ A. Barnard, *2 Sides in Syria Peace Talks Agree to Meet in the Same Room, Averting a Breakdown*, "The New York Times", 24 January 2014.

rosyjsko-ukraiński i sprawy syryjskie zeszły na dalszy plan. Jednak powodów, dla których trudno o zakończenie kryzysu w Syrii jest więcej. Po pierwsze, konflikt pochłonął już tak dużo ofiar, że władza boi się czystki po ewentualnym zwycięstwie opozycji. Trudno w takim przypadku o jakiegokolwiek gwarancje bezpieczeństwa dla najwyższych władz syryjskich. Po drugie, opozycja (szczególnie ta zradykalizowana) nie chce słyszeć o jakimkolwiek kompromisie. Z powodów wspomnianych już wyżej, jedyną możliwą opcją jest ustąpienie prezydenta B. al-Assada bez jakichkolwiek warunków czy gwarancji dla jego bezpieczeństwa. Po trzecie, chociaż w Syryjskiej Koalicji Narodowej (przedstawiciel opozycji) siły umiarkowane dominują, to trudno mówić o ich przywództwie, a ewentualne rozstrzygnięcie wojny domowej nastąpi zapewne na ulicy, gdzie dominują siły radykalne (Islamskie Państwo Iraku i Lewantu). Czwarty powód jest chyba najważniejszy, to zaangażowanie wielu państw i organizacji w wojnę w Syrii. Państwa zachodnie, Rosja, Iran, Turcja czy Hezbollah, to tylko kilka przykładów, jednak bez osiągnięcia jakiegokolwiek porozumienia międzynarodowego trudno mówić o rozstrzygnięciu, toczącej się od początku 2011 r. wojny.

Aneta Romanowska
PWSZ w Zamościu
anetkar14@gmail.com

Współczesna polityka Federacji Rosyjskiej w obszarze „bliskiej zagranicy”

Contemporary Russian Federation Policy in the „Near Abroad”

Streszczenie:

Federacja Rosyjska postrzega przestrzeń poradziecką jako obszar „bliskiej zagranicy” i własną sferę wpływów. W sferze deklaratywnej i praktycznej dąży do zachowania dominującej roli politycznej i gospodarczej w państwach należących do tego obszaru. Dotyczy to zwłaszcza Ukrainy i Mołdawii oraz państw Kaukazu Południowego. Polityka Federacji Rosyjskiej jest determinowana historycznie i geopolitycznie. Państwa te stanowią również przedmiot potencjalnego zainteresowania Unii Europejskiej, co przyczynia się do wykreowania pola rywalizacji tych dwóch podmiotów stosunków międzynarodowych.

Słowa kluczowe: „bliska zagranica”, Federacja Rosyjska, Unia Europejska, Partnerstwo Wschodnie, Ukraina, Mołdawia, Kaukaz

Summary:

Russian Federation sees post-Soviet space as both an area “near abroad”, and its own sphere of influence. It strives to preserve the dominant political and economic role in countries belonging to the area. This applies especially to Ukraine, Moldova and South Caucasus countries. Russian Federation policy is determined historically and geopolitically. These countries are also the subject of potential interest of the European Union which contributes to the creation of a field of rivalry in international relations.

Keywords: “near abroad”, Russian Federation, European Union, Eastern Partnership, Ukraine, Moldova, Caucasus

1. Uwagi wstępne

Federacja Rosyjska, ze względu na swoje położenie, potencjał demograficzny, ekonomiczny i polityczny, jest państwem odgrywającym niezwykle ważną rolę na arenie międzynarodowej i aspirującym do roli mocarstwowej na kontynencie europejskim oraz na świecie¹. Ogromne znaczenie w realizacji powyższego założenia mają państwa z obszaru tzw. „bliskiej zagranicy”, z którymi Rosja powiązana jest zarówno historycznie, gospodarczo jak i kulturowo. Federacja Rosyjska, mając ulokowane swoje interesy w tym obszarze, stara się utrzymać w nim pozycję lidera oraz swoje wpływy niezmiennie od momentu rozpadu ZSRR. Dokonujące się przeobrażenia systemu międzynarodowego, jakie miały miejsce po rozpadzie Związku Radzieckiego, poskutkowały pojawieniem się nowych graczy w omawianym obszarze, co sprawiło, że Rosja stopniowo utraciła swoje wpływy w europejskiej części „bliskiej zagranicy” na rzecz państw zachodnich. Decydenci z Rosji, podobnie jak i rosyjskie społeczeństwo, mając w pamięci potęgę dawnego ZSRR, dążą do jej odbudowy, starając się doprowadzić do ponownej integracji państw tego obszaru. Zadanie to utrudnia obecność podmiotów zachodnich, starających się zapobiec odbudowie i rozprzestrzenianiu się rosyjskich wpływów, tym samym dążąc do zahamowania imperialnych ambicji Rosji. Fakt ten w dużej mierze wpływa na kształt rosyjskiej polityki i determinuje jej działania wobec poszczególnych państw omawianego obszaru. W geopolitycznej rywalizacji z Zachodem, stawką stała się własna strefa wpływów, która dla Rosji jest ważnym elementem mającym umożliwić jej powrót do dawnej potęgi.

2. Koncepcje i założenia polityki Federacji Rosyjskiej

Od rozpadu ZSRR w 1991 roku, Rosja prowadzi aktywną politykę wobec państw zajmujących swoje miejsce w rosyjskiej koncepcji „bliskiej zagranicy”. Termin ten określa obszar szczególnych interesów Rosji, obejmujący państwa wchodzące w przeszłości w skład Związku Radzieckiego, które po rozpadzie ZSRR, Rosja uznała za swoją strefę wpływów². W ramach „bliskiej zagranicy” Rosja nieoficjalnie zastrzega sobie prawo do wyznaczania kierunków polityki wewnętrznej i zagranicznej tych państw zgodnie ze swoją racją stanu oraz dąży do zachowania kontroli na tym obszarze jako siła dominująca. To jak ważne

¹ R. A. Smentek, *Podstawowe koncepcje polityki zagranicznej Rosji i jej priorytety*, www.stosunki.pl/?q=content/podstawowe-koncepcje-polityki-zagranicznej-rosji-i-jej-priorytety, [odczyt: 13.07.2014].

² www.politykaglobalna.pl/wiedza/bliska-zagranica/, [odczyt: 13.07.2014].

znaczenie mają dla Rosji tereny posowieckie, rosyjscy decydenci podkreślali niemalże zaraz po rozpadzie Związku Radzieckiego. Przykładem tego jest wystąpienie ówczesnego prezydenta Rosji, Borysa Jelcyna, który 28 lutego 1993 r. stwierdził, że Federacja Rosyjska posiada „żywotne interesy” w omawianym regionie i apelował do ONZ o przyznanie Rosji szczególnych uprawnień w obszarze „bliskiej zagranicy”, mających umożliwić Rosji realizację roli gwaranta pokoju i stabilności w regionie³. Także w pierwszych dokumentach państwowych, widnieją zapisy dotyczące roli byłych republik radzieckich w polityce Rosji.

W początkowym okresie istnienia Federacji Rosyjskiej, ówczesne władze państwowe postrzegały omawiany obszar jako część własnego państwa oraz wyrażały przekonanie o nieuchronności reintegracji obszaru poradzieckiego. Dowodzi tego cytat pochodzący z dokumentu „Strategia dla Rosji”, opracowanego przez Radę ds. Polityki Zagranicznej i Obronnej: *„Jest rzeczą oczywistą, że największe wyzwania dla bezpieczeństwa Rosji powstają wewnątrz kraju, tzn. na obszarach b. ZSRR”*⁴. Również w poszczególnych koncepcjach polityki zagranicznej Rosji, mimo iż na przestrzeni lat ulegały zmianom i aktualizacjom, pojawiał się wątek umacniania pozycji Rosji obszarze posowieckim, przy czym w każdej kolejnej był on coraz bardziej akcentowany. Najnowsza „Koncepcja polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej”, podpisana przez obecnego prezydenta Władimira Putina 12 lutego 2013 roku, także kładzie nacisk na budowanie strefy wpływów na obszarze poradzieckim oraz podkreśla priorytetowość relacji z krajami obszaru postsowieckiego. Rosja domaga się w niej również poszanowania rosyjskiej strefy wpływów na obszarze WNP. Dodatkowo w dokumencie mocniej podkreślona została konieczność regionalnej integracji, której istotnym elementem miało być utworzenie Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej (Unii Eurazjatyckiej), mającej odegrać kluczową rolę w zintegrowaniu byłych republik radzieckich, co przełożyłoby się na odbudowę i umocnienie pozycji Rosji w obszarze uważanym za swoją strefę wpływów⁵. W kontekście regionalnej integracji uwagę zwraca również fakt wyszczególnienia w tymże dokumencie jednego z państw „bliskiej zagranicy” – Ukrainy. Państwo zostało wyróżnione jako priorytetowy partner w tworzeniu struktur integracyjnych na obszarze posowieckim⁶.

³ K. Gołaś, *Ewolucja polityki Rosji wobec WNP*, geopolityka.net/ewolucja-polityki-rosji-wobec-wnp/, [odczyt: 13.07.2014].

⁴ Tamże.

⁵ W. Rodkiewicz, *Koncepcja polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, opublikowano: 20.02.2013, www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2013-02-20/koncepcja-polityki-zagranicznej-federacji-rosyjskiej, [odczyt: 13.07.2014].

⁶ Tamże.

Szczególne znaczenie obszaru poradzieckiego w polityce Federacji Rosyjskiej jest związane przede wszystkim z dążeniami Rosji do wzmacniania swojej pozycji w relacjach międzynarodowych⁷. Cel ten uznany jest przez Rosję za priorytetowy, a państwa „bliskiej zagranicy” odgrywają znaczącą rolę w jego realizacji. Silna obecność Federacji Rosyjskiej w przestrzeni poradzieckiej uznawana jest za jeden z kluczowych czynników umożliwiających Rosji utrzymanie statusu mocarstwa, dlatego Rosji tak bardzo zależy na odbudowie i umocnieniu swoich wpływów na tym obszarze. Jak zauważył Kamil Gołaś, istotny jest tu aspekt psychologiczny i rola tradycji Imperium Rosyjskiego, połączona z bliskością „dawnych kolonii” rosyjskich. Podkreśla również, że jest to sytuacja całkowicie odmienna od innych imperiów kolonialnych, gdzie występowała znaczna odległość geograficzna między metropolią a terytoriami zależnymi, dlatego też Rosji trudno jest się pogodzić z utratą dawnych terenów⁸. Również wizja zajmowania dominującej pozycji w światowej polityce energetycznej determinuje działania Rosji w państwach bliskiej zagranicy, przy czym w tej kwestii najważniejsze znaczenie dla Federacji Rosyjskiej mają państwa regionu kaukaskiego, kaspijskiego oraz środkowoazjatyckiego. Rosja chcąc stać się mocarstwem energetycznym musi zapewnić sobie kontrolę nad kaspijskimi zasobami ropy naftowej i gazu ziemnego lub przynajmniej nad ewentualnymi trasami ich przesyłu⁹.

Oprócz tego, państwa z obszaru poradzieckiego postrzegane są przez Federację Rosyjską przez pryzmat bezpieczeństwa na terytorium Rosji. Państwa te traktowane są przez Rosję jako strefa buforowa oddzielająca jej terytorium od niebezpiecznych zjawisk międzynarodowych, takich jak chociażby terrorizm. Dodatkowe, istotne znaczenie w kontekście bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej ma Kaukaz Południowy, który oprócz tego, że wraz z pozostałymi państwami „bliskiej zagranicy” tworzy strefę buforową, jest też bezpośrednio związany z utrzymaniem bezpieczeństwa w granicach samej Rosji - utrata wpływów na Kaukazie Południowym utrudni Rosji kontrolę nad Kaukazem Północnym, leżącym w jej granicach. Wszystkie wyżej wymienione elementy sprawiają, że państwa poradzieckie stanowią pierwszoplanowy kierunek w polityce rosyjskiej, co zostało potwierdzone w ostatnim dokumencie dotyczącym polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej. Rosja podejmuje więc przeróżne działania, aby umocnić swoją pozycję w tym kluczowym dla niej ob-

⁷ P. Kmieciak, *Wspólnota Niepodległych Państw jako instrument dominacji Rosji*, www.nowastrategia.org.pl/wspolnota-niepodleglych-panstw-instrument-dominacji-rosji/, [odczyt: 15.09.2014].

⁸ K. Gołaś, *Region Kaukazu w polityce Federacji Rosyjskiej. Wybrane aspekty*, geopolityka.net/region-kaukazu-w-polityce-federacji-rosyjskiej/, [odczyt: 14.09.2014].

⁹ K. Gołaś, *Ewolucja polityki Rosji wobec WNP*, geopolityka.net/ewolucja-polityki-rosji-wobec-wnp/, [odczyt: 14.09.2014].

szarze, jednak nie jest to łatwe zadanie. Przyczyną problemów stał się fakt, iż państwami należącymi do „bliskiej zagranicy” zaczął interesować się również świat zachodni. Przede wszystkim Unia Europejska zainteresowana jest nawiązaniem bliższej współpracy z państwami byłego Związku Radzieckiego, gdyż po rozszerzeniu z 2004 i 2007 roku państwa z obszaru „bliskiej zagranicy” były już nie tylko sąsiadami Federacji Rosyjskiej, ale również stały się najbliższymi sąsiadami UE, przez co Unia stara się mieć wpływ na sytuację w sąsiednich państwach. Z najnowszej koncepcji polityki zagranicznej Rosji wynika, że rosyjskie elity władzy uważają Zachód za istotne źródło rosnącej destabilizacji systemu międzynarodowego. Rosja jest przekonana, że Zachód przy pomocy nowych technologii politycznych – „miękkiej siły” – ingeruje w życie polityczne suwerennych państw i manipulując świadomością społeczną tak mas, jak i elit dąży do narzucenia im swojego modelu politycznego i społecznego, co ma skutkować „wyrwaniem” państw regionu spod wpływów rosyjskich¹⁰. Taka sytuacja poważnie zagraża interesom Rosji w tym obszarze i uniemożliwia jej realizację priorytetowych założeń, dlatego też rosyjska polityka prowadzona wobec tych państw jest przede wszystkim odpowiedzią na poczynania Zachodu w regionie i w pierwszej kolejności ma na celu wyparcie zachodnich graczy z przestrzeni poradzieckiej.

3. Polityka Federacji Rosyjskiej wobec Ukrainy i Mołdawii

Ukraina i Mołdawia są to państwa, których terytoria usytuowane są między dwoma potężnymi podmiotami – Unią Europejską i Federacją Rosyjską. Tworzą one obszar wspólnego sąsiedztwa tych dwóch podmiotów co sprawia, że nie tylko Rosja, ale również Unia Europejska ma zlokalizowane swoje interesy na tym obszarze, które stara się zrealizować. Konsekwencją tego jest wzrost aktywności UE w obszarze wspólnego sąsiedztwa, co utrudnia Rosji prowadzenie własnej polityki i realizację obranych celów. Z powodu wzmożonej unijnej aktywności w obszarze „bliskiej zagranicy”, poszczególne państwa zaczęły dążyć do zacieśnienia współpracy z unijnymi partnerami, odwracając się tym samym od Rosji i doprowadzając do częściowej utraty rosyjskich wpływów na wspomnianym obszarze. Dalsze osłabianie pozycji Federacji Rosyjskiej jest dla tego państwa nie do zaakceptowania, dlatego Rosja stara się odbudować swoją pozycję przy użyciu wszelkich dostępnych jej środków. Działania Federacji Rosyjskiej, podejmowane wobec państw „bliskiej zagranicy”, opierają się przede

¹⁰ W. Rodkiewicz, *Koncepcja polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2013-02-20/koncepcja-polityki-zagranicznej-federacji-rosyjskiej, [odczyt: 14.09.2014].

wszystkim na polityce siły. W ostatnim czasie agresywne działania ze strony Rosji skierowane zostały przede wszystkim do Ukrainy i Mołdawii. Dzieje się tak, ponieważ te państwa są najbardziej zorientowane na współpracę z Zachodem i prowadzą zaawansowane działania na rzecz zacieśniania i dalszego rozwijania tej kooperacji, co dla Rosji jest nie do przyjęcia. Aby zapobiec dalszemu rozwojowi niekorzystnej dla Federacji Rosyjskiej sytuacji, Rosja wobec Ukrainy i Mołdawii posługuje się przede wszystkim szantażem ekonomicznym, a w ostatnim okresie także środkami militarnymi. Instrumenty swojej polityki Rosja zaprezentowała w okresie poprzedzającym szczyt Partnerstwa Wschodniego w Wilnie w 2013 roku. Podczas wspomnianego szczytu miało dojść do parafowania umowy stowarzyszeniowej m. in. z Mołdawią i podpisania takiej umowy z Ukrainą. Gdyby do tego doszło, oznaczałoby to porażkę polityki zagranicznej Rosji prowadzonej w tym obszarze i zaprzepaszczenie szans na realizację priorytetowych celów, dlatego też Rosja starała się nie dopuścić do pogłębiania współpracy między UE a poszczególnymi państwami.

Ukraina jest państwem, które ze względu na swoją wielkość i potencjał demograficzny stanowi nieodłączny element w rosyjskich koncepcjach odbudowy mocarstwowej pozycji Rosji. Jednocześnie jest to państwo najbardziej zaawansowane w negocjacjach z Unią Europejską, dlatego też przed szczytem Partnerstwa stała się głównym celem ataków ze strony rosyjskiej. Pierwszym dotkliwym krokiem poczynionym ze strony Rosji w kierunku Ukrainy było wprowadzenie blokady ukraińskich towarów na rosyjskiej granicy, w dniach 14 – 20 sierpnia 2013 roku¹¹. Ukraińscy eksporterzy zostali wówczas zaliczeni do grupy ryzyka, co sprawiło, że na granicy rosyjsko - ukraińskiej towary wwożone z Ukrainy były poddawane pełnej kontroli, łącznie z wyładunkiem, sprawdzeniem oraz ponownym załadunkiem¹². Blokada miała zademonstrować jak zbliżenie Ukrainy z UE może odbić się na relacjach ukraińsko – rosyjskich. Rosja wysłała w ten sposób sygnał ostrzegawczy w kierunku Ukrainy, wskazujący, że podpisanie umowy z UE spowoduje znaczące ograniczenie dostępu ukraińskiej produkcji na rynek rosyjski¹³. Po zakończeniu blokady, Rosja zapowiedziała Ukrainie możliwość zerwania porozumienia dotyczącego strefy wolnego handlu w ramach WNP, jeśli zdecyduje się ona na podpisanie

¹¹ A. Wierzbowska – Miazga, *Rosyjska ofensywa przed wileńskim szczytem Partnerstwa Wschodniego*, www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2013-10-01/rosyjska-ofensywa-przed-wilenskim-szczytem-partnerstwa, [odczyt: 17.09.2014].

¹² www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/1037315,Media-Rosja-wprowadzila-blokade-handlowa-dla-Ukrainy-Wsparcie-dla-Janukowycza, [odczyt: 17.09.2014].

¹³ W. Konończuk, *Ukraina rezygnuje z podpisania umowy stowarzyszeniowej w Wilnie: przyczyny i implikacje*, www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2013-11-27/ukraina-rezygnuje-z-podpisania-umowy-stowarzyszeniowej-w-wilnie, [odczyt: 17.09.2014].

umowy stowarzyszeniowej¹⁴. Oprócz tego, Eurazjatycka Komisja Gospodarcza ogłosiła projekt dokumentu wprowadzającego zasady ochrony rynków Unii Celnej przed towarami z państw integrujących się z innymi obszarami gospodarczymi¹⁵. Rosjanie zagrozili również zerwaniem współpracy z ukraińskim przemysłem lotniczym przy produkcji samolotów transportowych An – 124 Ruslan, co byłoby kłopotliwe, gdyż na towary przemysłu maszynowego ciężko byłoby szybko znaleźć inny rynek zbytu¹⁶. Poruszona została też kwestia ceł pobieranych przez Ukrainę od dostaw z Rosji dla stacjonującej na ukraińskim terytorium rosyjskiej Floty Czarnomorskiej. Tu Federacja Rosyjska zasugerowała władzom ukraińskim, że niesłusznie jej zdaniem pobrane opłaty, uzna za dług państwowy Ukrainy¹⁷. Dodatkowo Rosjanie zaczęli blokować negocjacje w sprawie obniżek cen rosyjskiego gazu dla Ukrainy, a 10 września 2013 roku Rosja ogłosiła, że od roku 2014 rezygnuje z użytkowania ukraińskiego poligonu NITKA, za co w 2012 roku Ukraina dostała prawie 1,4 mln USD¹⁸.

Oprócz nakładania kolejnych sankcji, strona rosyjska roztaczała przed Ukrainą również perspektywę korzyści, jakie odniosłaby ona włączając się w proces proponowanej przez Rosję integracji euroazjatyckiej, która ma być sposobem na odbudowę rosyjskich wpływów w regionie „bliskiej zagranicy”. Federacja Rosyjska zapewniała, że w ramach struktur integracyjnych cena gazu dla Ukrainy kształtowałaby się na tym samym poziomie co cena gazu dla Białorusi, a więc byłaby nawet do trzech razy niższa niż obecnie¹⁹. Zapowiedziana została także możliwość zniesienia ceł eksportowych na ropę, co w połączeniu z obniżką cen gazu oraz preferencjami handlowymi wynikającymi z członkostwa w Unii Celnej miałyby przynieść Ukrainie 11–12 mld USD zysków rocznie²⁰. W konsekwencji zaostrzenia rosyjskiej polityki doszło do zapasów ukraińskiego eksportu, a sama Ukraina znalazła się w poważnych kłopotach finansowych i gospodarczych, co skłoniło ją do wstrzymania przygotowań stowarzyszeniowych z UE i zwrócenia się w kierunku Rosji. Reorientacja ukraińskiej polityki zagranicznej z kierunku prozachodniego na prorosyjski nie

¹⁴ Tamże.

¹⁵ A. Wierzbowska – Miazga, *Rosyjska ofensywa przed wileńskim szczytem Partnerstwa Wschodniego*, www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2013-10-01/rosyjska-ofensywa-przed-wilenskim-szczytem-partnerstwa, [odczyt: 17.09.2014].

¹⁶ T. Iwańczuk, A. Wierzbowska – Miazga, *Rosja przeciwdziała zbliżeniu Ukrainy z Unią Europejską*, www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2013-08-28/rosja-przeciwdziala-zblizeniu-ukrainy-z-unia-europejska, [odczyt: 17.09.2014].

¹⁷ A. Wierzbowska – Miazga, *Rosyjska ofensywa przed wileńskim szczytem Partnerstwa Wschodniego*, www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2013-10-01/rosyjska-ofensywa-przed-wilenskim-szczytem-partnerstwa, [odczyt: 17.09.2014].

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Tamże.

trwała jednak długo. Decyzja o wstrzymaniu przygotowań do stowarzyszenia z UE wywołała protesty obywateli, a następnie zamieszki w Kijowie oraz innych miastach, które zakończyły się obaleniem prezydentury Wiktora Janukowycza i powołaniem proeuropejskiego rządu Arsenija Jaceniuka, co skierowało Ukrainę ponownie w kierunku europejskim. Na taki zwrot wydarzeń Rosja zareagowała gwałtownie i bardzo agresywnie - na terytorium Ukrainy pojawiły się „zielone ludziki”²¹, niedługo potem doszło do zajęcia i aneksji Krymu, a we wschodnich regionach Ukrainy prorosyjscy separatyści wszczęli rebelię przeciwko władzom w Kijowie, które w niedługim czasie przybrały formę zbrojnego konfliktu między Ukrainą a Rosją. Dodatkowo i tak już napiętą sytuację w regionie komplikował fakt, że Rosja zaczęła udzielać wsparcia separatystom dążącym do opanowania wschodnich regionów Ukrainy, co prowadziło do dalszej eskalacji konfliktu, którego do dziś nie udało się zażegnać.

Również w przypadku Mołdawii, w celu pokrzyżowania jej planów zacieśniania relacji z Unią Europejską, Rosja wprowadziła dotkliwe sankcje. Zanim jednak Federacja Rosyjska poczyniła pierwsze kroki w tym kierunku, wice-premier oraz specjalny przedstawiciel ds. Naddniestrza ostrzegł wcześniej, że decyzja Mołdawii o podpisaniu umowy stowarzyszeniowej z UE doprowadzi do rewizji umów zawartych między tym krajem a Rosją, utrudni eksport mołdawskich towarów, może poskutkować problemami w dostawach gazu oraz ograniczeniami dla mołdawskich imigrantów zarobkowych, a także odbije się negatywnie na uregulowaniu problemu Naddniestrza²². Ostrzeżenia ze strony rosyjskiej nie przyniosły jednak zamierzonego rezultatu, dlatego Rosja zaczęła podejmować konkretne działania. Na początek, rosyjski urząd sanitarny wprowadził embargo na mołdawskie wyroby alkoholowe obowiązujące od 11 września 2013 roku²³. Z powodu zamknięcia rosyjskiego rynku, na który trafia około 30% produkcji wina, mołdawscy producenci ponieśli straty szacowane nawet na blisko 5 mln USD miesięcznie²⁴. Służby sanitarne Rosji zaczęły również zgłaszać zastrzeżenia do mołdawskich owoców, co poskutkowało rozszerzeniem embarga na większość owoców i warzyw pochodzących z tego kraju. Był to ogromny cios, o czym świadczy fakt, że 2013 roku z Mołdawii na rosyjski rynek trafiało od 70 do 90% owoców²⁵.

²¹ Wspecjalizowane oddziały rosyjskich żołnierzy w mundurach bez oznaczeń.

²² A. Wierzbowska – Miazga, *Rosyjska ofensywa przed wileńskim szczytem Partnerstwa Wschodniego*, www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2013-10-01/rosyjska-ofensywa-przed-wilenskim-szczytem-partnerstwa, [odczyt: 18.09.2014].

²³ Tamże.

²⁴ Tamże.

²⁵ M. Gąsior, *FAQ Mołdawia. 5 dowodów na to że na tym państwie zaciska się rosyjska pętla*, natemat.pl/117377-faq-moldawia-5-dowodow-ze-nad-tym-panstwem-zaciska-sie-rosyjska-petla, [odczyt: 18.09.2014].

Kolejnym rosyjskim instrumentem oddziaływania stały się dostawy gazu z Federacji Rosyjskiej. W tej kwestii Mołdawia ma poważny problem, gdyż państwo to w całości jest zależne od importu gazu z Rosji. Rosjanie od trzech lat zwlekają z podpisaniem długoterminowej umowy na dostawy gazu, co jest interpretowane przez ekspertów jako konsekwencja zacieśniania współpracy i podpisania umowy stowarzyszeniowej z Unią Europejską²⁶. Federacja Rosyjska wykorzystuje w swoich działaniach także kwestię Naddniestrza. Naddniestrze od dawna jest dla Mołdawii regionem problemowym, po krótkiej wojnie w 1992 roku oderwało się od Mołdawii ogłaszając autonomię. Istotny jest również fakt, że Naddniestrze już kilkakrotnie postulowało o włączenie do Rosji, co jednak spotykało się z rosyjską odmową, gdyż region ten jest traktowany jako wygodne narzędzie do wywierania wpływu na Mołdawię²⁷. Przed wspomnianym szczytem Partnerstwa, Rosja wzmocniła też swą obecność ekspercką i inwestycyjną w tym regionie, tworząc sobie dogodny grunt pod dalsze działania²⁸. Słychać było również wypowiedzi rosyjskich polityków sugerujące, że związanie się Mołdawii z Unią Europejską ostatecznie przekreśli szanse na ponowne przyłączenie Naddniestrza do Mołdawii²⁹. Należy też dodać, że a terenach stacjonują rosyjskie wojska, co samo w sobie stwarza klimat niepewności, a dodatkowo, po referendum na Krymie, parlament Naddniestrza oficjalnie poprosił posłów Dumy, by przy modyfikowaniu ustawodawstwa stworzyli możliwość aneksji republiki³⁰. Instrumentem nacisku na Mołdawię stał się też region Gagauzji. Można domniemywać, że to za sprawą działań Rosji, w Gagauzji, będącej autonomicznym regionem Mołdawii, sił nabrała inicjatywa przeprowadzenia referendum w sprawie odrębnego statusu Gagauzji oraz integracji z UE lub Unią Celną. Inicjatywa referendum od początku była popierana przez Rosję, natomiast przez władze Mołdawii od początku była uznawana za nielegalną. Wyniki referendum, które było nieuznawane przez władze Mołdawii, pokazały ogromne poparcie mieszkańców regionu zarówno dla integracji z Unią Celną i współpracy z Rosją, jak i dla Ustawy o odroczo-nym statusie Gagauzji, zakładającej utworzenie Republiki Gaguauskiej, gdyby Mołdawia utraciła swoją suwerenność³¹.

²⁶ Tamże.

²⁷ Tamże.

²⁸ Tamże.

²⁹ wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/klopoty-moldawii-na-drozdze-do-ue-z-powodu-polityki-rosji/m9n93, [odczyt: 18.09.2014].

³⁰ M. Gąsior, FAQ Mołdawia. 5 dowodów na to że na tym państwie zaciska się rosyjska pętla, natemat.pl/117377-faq-moldawia-5-dowodow-ze-nad-tym-panstwem-zaciska-sie-rosyjska-petla, [odczyt: 18.09.2014].

³¹ K. Całus, Gagauzja: rosnący separatyzm w Mołdawii?, www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2014-03-10/gagauzja-rosnacy-separatyzm-w-moldawii, [odczyt: 19.09.2014].

4. Polityka Federacji Rosyjskiej w regionie Kaukazu

Do obszaru „bliskiej zagranicy” zaliczają się także państwa kaukaskie – Gruzja, Armenia i Azerbejdżan. Podobnie jak Ukraina i Mołdawia, należą one do wspólnego sąsiedztwa Rosji i Unii Europejskiej, a oprócz tego tworzą one region o istotnym znaczeniu geostrategicznym związanym z transportem surowców energetycznych. Kaukaz Południowy jest niezwykle atrakcyjnym regionem, co przekłada się to na wzmożone zainteresowanie Zachodu tym obszarem. Rosja jest tym faktem poważnie zaniepokojona, dlatego stara się nie dopuścić do zacieśniania relacji państw regionu z Unią Europejską i doprowadzić do tego, aby państwa Kaukazu Południowego wyraźnie opowiedziały się za współpracą z Rosją. Rosyjska polityka w regionie Kaukazu, podobnie jak wobec Ukrainy i Mołdawii, oparta jest w większym stopniu na wywieraniu presji i nacisków niż na stosowaniu zachęt. Istotnym instrumentem rosyjskiej polityki w tym regionie są „zamrożone konflikty”. Do najważniejszych z nich można zaliczyć ormiańsko – azerski spór o Górski Karabach, abchasko – gruziński o status Abchazji oraz osetyjsko – gruziński konflikt o status Osetii Południowej. We wszystkich wymienionych sporach swoją obecność zaznacza Rosja, przy czym jej aktywność wyraża się przede wszystkim w prowadzeniu mediacji między stronami konfliktu, udziale wojsk rosyjskich w siłach pokojowych oraz oficjalnym bądź nieoficjalnym udzielaniu wsparcia jednej lub obu stronom konfliktu³². Działania Rosji nie są przypadkowe, jej aktywność w poszczególnych konfliktach związana jest nie tylko z zapewnieniem bezpieczeństwa wewnątrz rosyjskich granic, ale też ma zapewnić Federacji Rosyjskiej takie rozwiązanie konfliktów, dzięki któremu Rosja w każdej chwili będzie mogła odnieść się do nich i wykorzystać je do realizacji własnych celów. Taka polityka może budzić pewne kontrowersje, gdyż w zapewnieniu bezpieczeństwa Rosji na pewno pomogłaby stabilizacja regionu i rozwiązanie konfliktów, jednak mimo to Rosja nie dąży do ich rozwiązania, a tylko utrzymuje je w stanie „zamrożenia”, dzięki czemu są one wygodnymi instrumentami rosyjskiej polityki i jednocześnie środkami nacisku na poszczególne państwa.

W relacjach z Armenią, najważniejszym instrumentem polityki Rosji jest ormiańsko – azerski konflikt o Górski Karabach. Już od samego początku Federacja Rosyjska obecna była w tle tego konfliktu, początkowo rozdając broń obu stronom konfliktu, a potem udzielając wyraźnego poparcia Armenii. Uważa się, że to przede wszystkim dzięki rosyjskiemu wsparciu Ormianom udało

³² K. Gołaś, *Region Kaukazu w polityce Federacji Rosyjskiej. Wybrane aspekty*, geopolityka.net/region-kaukazu-w-polityce-federacji-rosyjskiej/, [odczyt: 19.09.2014].

się wyjść zwycięsko z omawianej konfrontacji, w rękach ormiańskich znalazło się w rezultacie ok. 20 % terytorium Azerbejdżanu³³.

Oprócz udzielania wsparcia, Federacja Rosyjska wypracowała również stanowisko, w którym nie opowiada się jednoznacznie za przynależnością enklawy do Azerbejdżanu, ani za przyznaniem Ormianom prawa do samostanowienia. To dodatkowo utrudnia rozwiązanie konfliktu, przez co jest on ciągle wygodnym instrumentem nacisku, po który Rosja w razie potrzeby może w każdej chwili sięgnąć. Konsekwencją tak prowadzonej polityki jest fakt, że kwestia statusu i przynależności Górskiego Karabachu pozostaje do dziś nierozstrzygnięta. Daje to Rosji możliwość wykorzystywania tego faktu zarówno w relacjach z Armenią jak i z Azerbejdżanem, w celu realizacji własnych interesów. Argument ten został ostatnio wykorzystany przez Rosję w stosunku do Armenii, przed szczytem Partnerstwa Wschodniego w Wilnie. Armenia, podobnie jak Ukraina, Mołdawia i Gruzja, na wspomnianym szczycie miała potwierdzić swój proeuropejski kurs. Federacja Rosyjska wykorzystując swoją pozycję faktycznego gwaranta bezpieczeństwa Armenii, będącej w konflikcie z Azerbejdżanem, wykorzystwała zaistniały konflikt, starając się wywrzeć nacisk w celu niedopuszczenia do parafowania umowy stowarzyszeniowej z Unią Europejską. Aby ten cel osiągnąć, Rosja zajmująca do tej pory stanowisko proarmieńskie w ormiańsko – azerskim konflikcie, zaczęła sugerować możliwość zmiany dotychczasowej polityki. Niepokojący dla Armenii stał się fakt, że prezydent Rosji, 13 sierpnia 2013 roku (po raz pierwszy od siedmiu lat) odwiedził Baku. Dodatkowo w tym samym czasie nagłośniona została sprawa realizowania rosyjskich kontraktów na sprzedaż uzbrojenia do Azerbejdżanu, na łączną kwotę około 4 mld USD, co tylko spotęgowało niepokój i obawy Armenii w sprawie zmiany rosyjskiego stanowiska we wspomnianym konflikcie³⁴.

Oprócz wspomnianego konfliktu, Federacja Rosyjska wykorzystuje również dominującą pozycję w strategicznych gałęziach armeńskiej gospodarki, w tym w sektorze energetycznym, transporcie czy telekomunikacji³⁵. W lipcu 2013 roku strona rosyjska zintensyfikowała presję gospodarczą wobec Armenii - Rosyjski Gazprom, kontrolujący armeńską spółkę gazową ArmRosGazprom, ogłosił podwyżkę cen gazu o 50% dla odbiorców indywidualnych w Armenii, co wzmogło niezadowolenie społeczne. Jednocześnie Rosja zaczęła sugerować możliwość powrotu do niższych cen gazu, ale tylko w przypadku przystąpienia

³³ Tamże.

³⁴ S. Ananicz, *Armenia odwraca się od UE*, www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2013-09-04/armenia-odwraca-sie-od-ue, [odczyt: 22.09.2014].

³⁵ Tamże.

nia Armenii do Unii Celnej, co wiązało się z rezygnacją ze stowarzyszenia z Unią Europejską³⁶.

Dużo większy problem Federacja Rosyjska ma z Gruzją, która od momentu rozpadu ZSRR konsekwentnie dąży do uniezależnienia się od Rosji i wyraża chęć integrowania się ze strukturami zachodnimi – Unią Europejską, a w jeszcze większym stopniu z NATO. Jednocześnie Gruzja spośród wszystkich państw Zakaukazia najbardziej kontestuje rosyjską politykę w regionie. Rosja nie może sobie na to pozwolić, dlatego od samego początku jej strategicznym planem jest utrzymanie Gruzji we własnej strefie wpływów, poprzez utrudnianie jakichkolwiek gruzińskich działań zmierzających do integracji z Zachodem. Tu najważniejszymi instrumentami, służącymi do wywierania presji na Gruzję są występujące w regionie separatyzmy i tzw. „zamrożone konflikty”. Ruchy separatystyczne zostały w przeszłości wykorzystane przez Rosję w celu uniemożliwienia przystąpienia Gruzji do NATO, czego konsekwencją była tzw. „wojna pięciodniowa”, która toczyła się między Gruzją a Rosją w dniach 7 – 12 sierpnia 2008 roku. Przed wybuchem konfliktu, państwa członkowskie NATO uzgodniły na szczycie w Bukareszcie, że w przyszłości Gruzja i Ukraina będą mogły wstąpić do organizacji i jednocześnie nadały im status państw kandydujących³⁷. Oznaczało to kolejną porażkę Rosji na arenie międzynarodowej (poprzednia związana była z uznaniem przez Zachód niepodległości Kosowa, mimo wyraźnego protestu Rosji). Dodatkowo Gruzja zaczęła dążyć do uporządkowania sytuacji w separatystycznym regionie Osetii Południowej, co byłoby mile widziane przy ewentualnym jej przystąpieniu do NATO oraz rozpoczęła ćwiczenia wojskowe we współpracy z USA, czego skutkiem była obecność amerykańskich żołnierzy w tym państwie. Wydarzenia te eksponowały słabnącą pozycję Rosji na arenie międzynarodowej, dlatego też Federacja Rosyjska zdecydowała się na nasilenie prowadzonych przez siebie działań. Wyrazem zaostrenia sytuacji było zestrzelenie gruzińskiego samolotu bezzałogowego nad Abchazją, dokonane przez rosyjskiego myśliwca w kwietniu 2008 roku³⁸.

Rosja odpowiedziała też na amerykańsko – gruzińskie ćwiczenia wojskowe, organizując na Północnym Kaukazie własne manewry „Kaukaz 2008”, w które zaangażowanych było osiem tysięcy żołnierzy i siedem-

³⁶ A. Wierzbowska – Miazga, *Rosyjska ofensywa przed wileńskim szczytem Partnerstwa Wschodniego*, www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2013-10-01/rosyjska-ofensywa-przed-wilenskim-szczytem-partnerstwa, [odczyt: 23.09.2014].

³⁷ D. Brązkiewicz, *Wojna rosyjsko – gruzińska*, geopolityka.org/analizy/438-wojna-rosyjsko-gruzinska?lang=pl, [odczyt: 23.09.2014].

³⁸ Tamże.

set pojazdów, a niewielka odległość do granicy z Gruzją umożliwiła przetrzucenie części wojsk do Osetii Północnej³⁹. Po licznych prowokacjach ze strony osetyjskiej, Gruzja zdecydowała się na uporządkowanie sytuacji w separatystycznej Osetii przy pomocy działań militarnych, które ostatecznie rozpoczęły konflikt. W odpowiedzi na gruziński atak Rosja skierowała swoje wojska do Osetii, które po wyparciu Gruzinów z parapaństwa, wkroczyły na teren „właściwej” Gruzji⁴⁰. Wybuch konfliktu umożliwił Rosji osiągnięcie założonego celu, którym było niedopuszczenie Gruzji do wstąpienia do NATO – po tym wydarzeniu, członkostwo Gruzji przez długi czas nawet nie było dyskutowane, a prezydent Saakaszwili, dzięki rosyjskiej propagandzie, został objęty ostracyzmem na arenie międzynarodowej⁴¹. Dodatkowo Rosja utrzymała separatystyczne regiony w swojej strefie wpływów oraz umocniła swoją pozycję na arenie międzynarodowej, a sam konflikt odbił się echem wśród pozostałych państw poradzieckich sprawiając, że żadne z nich nie miało odwagi podjąć się konfrontacji z Rosją⁴².

Również przykład konfliktu abchasko – gruzińskiego doskonale prezentuje w jaki sposób Rosja potrafi wykorzystać zaistniałe spory i występujące w regionie separatyzmy do realizacji własnych interesów. Już od samego początku zaistniałego sporu Rosja wspierała separatystów z Abchazji, m. in. przez przekazywanie im uzbrojenia i sprzętu czy dostarczanie informacji wywiadowczych, co miało zmusić Gruzję do ustępstw⁴³. Poprzez swoje działania, znacząco przyczyniła się do sukcesów Abchazji, doprowadzając do sytuacji w której ówczesny prezydent Gruzji E. Szewardnadze, zmuszony możliwością upadku państwa, wystosował do Rosji apel o pomoc w zaprowadzeniu porządku w państwie⁴⁴. Rosja zaprzestając udzielania pomocy separatystom doprowadziła do stabilizacji w państwie, oczekując w zamian przystąpienia Gruzji do WNP i wyrażenia zgody na obecność militarną na jej terytorium. Gruziski zwrot ku Rosji nie był jednak ostateczny, w późniejszym okresie doszło do reorientacji polityki zagranicznej Gruzji w kierunku zachodnim, dlatego też Rosja ponownie zaczęła wspierać abchaskich separatystów. Federacja Rosyjska zdaje sobie sprawę, że nieuregulowany status konfliktu osłabia władze w Tbilisi

³⁹ Tamże.

⁴⁰ W. Górecki, *Obrotowy przyczółek*, „Nowa Europa Wschodnia”, 2012 nr 2, s. 75, www.new.org.pl/downloadmagazine.php?f=new_2_2012_072_obrotowy_przyczolek.pdf, [odczyt: 23.09.2014].

⁴¹ Tamże, s. 76.

⁴² D. Brązkiewicz, *Wojna rosyjsko – gruzińska*, geopolityka.org/analizy/438-wojna-rosyjsko-gruzinska?lang=pl, [odczyt: 23.09.2014].

⁴³ I. Topolski, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec państw Zakaukazia*, w: *Region Kaukazu w stosunkach międzynarodowych*, red. K. Iwańczuk, T. Kapuśniak, Lublin 2008, s. 259.

⁴⁴ Tamże.

i utrudnia kontakty ze strukturami zachodnimi, na których Gruzji tak bardzo zależy, dlatego podobnie jak w przypadku Armenii, nie dąży do jego rozwiązania, a wręcz przeciwnie – w razie potrzeby wzmaga napięcie. Obecnie Rosja nadal wspiera finansowo oraz militarnie Abchazję oraz Osetię. Ponadto masowo przyznaje się obywatelstwo rosyjskie mieszkańcom zbuntowanych republik, a dodatkowo ich mieszkańcy nie potrzebują wiz na wjazd do Rosji.

Oprócz „szachowania” wspomnianym konfliktem, Federacja Rosyjska dąży również do tego, aby uzależnić Gruzję gospodarczo, przez co byłaby bardziej podatna na rosyjskie działania i „sugestie”. Poskutkowało to wprowadzeniem w 2006 roku embarga na import win i wody mineralnej z Gruzji, które tłumaczone było niespełnieniem standardów sanitarnych obowiązujących w Rosji⁴⁵. O tym, że była to decyzja czysto polityczna, świadczy fakt, że te same wina zostały dopuszczone do sprzedaży na rynkach europejskich, gdzie jakość produktów podlega bardziej rygorystycznej kontroli⁴⁶. Ten krok ze strony rosyjskiej nie był jednak postawiony w dobrą stronę. Mimo że embargo początkowo silnie uderzyło w gruzińskich producentów (przed jego wprowadzeniem do Rosji trafiało około 75% całego eksportu win z Gruzji), to w następnych latach weszli oni na nowe rynki i zaczęli odrabiać poniesione straty⁴⁷. Warto dodać, że po zmianie gruzińskiego rządu na nieco bardziej prorosyjski (rząd Bidziny Iwaniszwilego), Rosja zapowiedziała zniesienie nałożonego embarga, co faktycznie miało miejsce w 2013 roku. Istotny pozostaje jednak fakt, że obecnie gruzińskie wina trafiają do ponad 50 krajów, a Gruzini przez ten czas dodatkowo wzmocnili swoją pozycję na rynkach m. in. Ukrainy, Białorusi i Kazachstanu oraz zmienili strukturę eksportu wina (producenci, którzy wcześniej byli nastawieni na sprzedaż dużej ilości tańszych win do Rosji, obecnie sprzedają na rynku UE i USA wina droższe), w związku z czym eksperci szacują, że eksport do Rosji nie osiągnie już tak wysokiego poziomu jak przed nałożeniem embarga, co może mieć dla Rosji skutki uboczne w postaci wzrostu niezależności producentów z Gruzji od rosyjskiego rynku zbytu⁴⁸.

⁴⁵ www.niezalezna.pl/37030-moskwa-znosi-embargo-wobec-gruzji, [odczyt: 23.09.2014].

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ Tamże.

5. Uwagi końcowe

„Bliska zagranica” jest obszarem priorytetowym w polityce zagranicznej prowadzonej przez Federację Rosyjską, co jest regularnie podkreślane w poszczególnych dokumentach państwowych wypracowywanych na przestrzeni lat, a wraz z powstawaniem kolejnych coraz mocniej akcentowane. Rosja uważa, że odzyskanie dominującej roli w obszarze byłego Związku Radzieckiego jest niezbędne do odbudowy jej wielkomocarstwowej pozycji. Zadanie to jednak starają się utrudnić gracze zachodni, którzy po rozpadzie ZSRR zaczęli coraz mocniej zaznaczać swoją obecność w obszarze poradzieckim. Sprawilo to, że obszar ten stał się polem rywalizacji Federacji Rosyjskiej i Zachodu, w której to Rosja prezentuje się jako twardy i nieugięty gracz. Wynika to przede wszystkim z determinacji w obronie swoich „żywotnych interesów”, które w dłuższym okresie dominują nad interesami innych państw⁴⁹.

Polityka Federacji Rosyjskiej prowadzona w obszarze „bliskiej zagranicy” opiera się przede wszystkim na tradycyjnej polityce siły i nacisku. Rosja wykorzystuje swoją dominującą pozycję w regionie do wywierania presji wobec państw „bliskiej zagranicy”, a znając ich potrzeby i dostrzegając ich „słabe punkty”, może zastosować szeroki wachlarz instrumentów oddziaływania dobranych indywidualnie do sytuacji każdego z poszczególnych państw. Do najczęściej wykorzystywanych możliwości wywierania wpływu należą formy szantażu i nacisku, zarówno politycznego, jak i ekonomicznego, oraz występujące w regionie antagonizmy i ruchy separatystyczne będące źródłem „zamrożonych konfliktów”. Wykorzystywanie występujących zaszłości jest dowodem na to, że w rosyjskiej polityce zagranicznej wciąż żywa jest zasada „*divide et impera*”. Rosja ma świadomość tego, że państwa niestabilne są bardziej podatne na manipulacje i stara się to wykorzystać na swoją korzyść. Mimo tego, że Rosja w swojej polityce sięga po „ciężkie argumenty”, to jej działania nie zawsze przynoszą zamierzone efekty. O ile w przypadku Armenii udało się osiągnąć zamierzony cel – Armenia zrezygnowała z pogłębiania współpracy z UE i zdecydowała o wstąpieniu do Unii Celnej, o tyle w przypadku Ukrainy, Mołdawii i Gruzji nie udało się tego osiągnąć i państwa te, pomimo problemów które funduje im Rosja, podpisały umowy stowarzyszeniowe i nadal dążą do współpracy z Zachodem. Nie należy się jednak spodziewać, że Rosja łatwo zrezygnuje z „bliskiej zagranicy”, wręcz przeciwnie – można przypuszczać, że obecność Zachodu będzie dodatkowym

⁴⁹ www.skubi.net/bielen.html, [odczyt: 23.09.2014].

motorem napędowym Rosji do podejmowania działań będących alternatywą dla inicjatyw zachodnich i pozwalających Rosji na utrzymanie pozycji lidera w omawianym obszarze.

Miguel Naueje
UMCS Lublin
ango1975@wp.pl

Modern Bilateral Relations Between India and Pakistan – Difficult Neighbourhood

Współczesne stosunki bilateralne Indii i Pakistanu – trudne sąsiedztwo

Streszczenie: Celem artykułu jest analiza skomplikowanych relacji między Indiami i Pakistanem oraz głównych przyczyn trwającego konfliktu między tymi państwami na tle różnic religijnych, etnicznych, sporu o podział terytorialny i polityczny. Napięte stosunki wynikające także z rywalizacji o wpływ w regionie w sferze militarnej, gospodarczej, technologicznej, nuklearnej doprowadzają do wzrostu zagrożenia bezpieczeństwa w regionie Azji Południowej.

Słowa kluczowe: Indie i Pakistan, konflikt międzynarodowy, bezpieczeństwo państw Azji Południowej, Indii, Pakistanu

Summary:

The aim of the article is to analyse the complicated relations between India and Pakistan, and the main causes of the ongoing conflict between the two countries on grounds of religious and ethnic differences, territorial dispute and political division. Strained relations resulting also from competition for military, economic, technological and nuclear influence in the region lead to an increase in security threats in the region of South Asia.

Keywords: India and Pakistan, the international conflict, the security of states, the region of South Asia, India, Pakistan

1. Introduction

India and Pakistan are two countries very active politically in the South Asian region, different in many respects, including political, cultural, linguistic, ethnical, social and religious. They are two sovereign legal entities competing with each other for political influence in the region. They also differ in terms of military force potential, economy and technology.

Relations between India and Pakistan are very strained on many levels. There is a lack of trust in the bilateral relations between the two countries. This problem relates primarily to the territorial division of those countries and political rivalry for influence in the region¹. An equally important reason for the instability is terrorism. The tension in relations between India and Pakistan is also caused by problems associated with illegal immigration, the risks associated with the proliferation of weapons of mass destruction, social problems, corruption, instability in the functioning of state institutions, organised crime and poverty².

International relations in the South Asian region are changing very rapidly, and the direct relations between the countries of the region are turbulent and may result in armed conflict³. The interest of the international community in the situation in the region is mainly focused on the relations between India and Pakistan, their military, economic, nuclear and religious rivalry, for all of these problems may threaten international security, especially the security of other countries located in South Asia⁴.

The aim of the article is to analyse the complex relations between India and Pakistan and the main causes of the ongoing conflict.

2. The Origins and the Nature of Conflict

In 1600, Queen Elizabeth I of England founded the English East India Company, which had a monopoly on trade with eastern India, including Mumbai, Madras and Calcutta. In addition to the economic dimension, the Company had also a political function, as it held not only political, but also administrative powers. Only in the nineteenth century were the English able to completely conquer India.

¹ K. Rasler, W. Thompson, *Strategic Rivalries In World Politics. Position, Space and conflict Escalation*, New York 2007, p. 21-25.

² S. Tokarski, S. Bhutani, *Nowoczesne Indie. Wyzwania rozwoju*, Warszawa 2007, p. 68-69.

³ P. Diehl, G. Goertz, *War and Peace In International Rivalry*, Detroit 2000, p. 143-220.

⁴ K. Sathasivam, *Uneasy Neighbors: India, Pakistan, and U.S. Foreign Policy*, Burlington 2005, p. 10-15.

At the beginning of the nineteenth century, the national consciousness of Indian society began to grow; the people began to think seriously about independence and creation of their own state. Before gaining independence, Muslims and Hindus led a fierce fight against each other to gain influence in the colonial administration. From the very beginning Pakistanis could not accept the colonisers; they regarded them as occupiers and they did not want to learn either British culture or the English language. The Muslim society thought that it had its own culture and did not need to accept the British culture which was perceived by them as foreign. Pakistanis were distrustful not only of the colonial authorities, but also of Hindus involved in the colonial administration. The economic situation of Muslims in India was worse than that of Hindus. In India, Muslims were considered a second-class society without the right to social advancement, and, therefore, they could not practice certain professions. They had also no access to education. The situation of the Indian society was much better. In addition, the Hindus adapted quickly to the British culture, were better educated and had a better command of English, which made it easier for them to find work in the colonial administration. The Indian society has always considered the Muslim community as more backward, confrontational and hostile. The conflict between India and Pakistan is fuelled by a lack of trust between the two countries.

Another reason for the partition into two states was the lack of understanding between the Muslim League, representing the interests of the Muslim minority and striving for the division of India into two countries, and the National Congress, representing the interests of Indian society and opposing the division of the state.

Despite bans and repression by the colonisers, the Hindus did not lose enthusiasm; they created more and more new civic movements acting against the colonial authorities. Members of these movements were representatives of different backgrounds, from intellectuals by workers and farmers to physicians, who were discontent at the fact that the colonisers sought to create their own state in India. In order to resist the British, the National Congress was established which forced the colonial authorities to hold talks with civic movements, to improve the financial and living situation of the citizens of India, and to recognise that state as independent. To alleviate the situation, the British authorities began to make internal changes in the colony, giving the Hindus a chance to become independent of the colonial administration and the local people a chance to participate in the public life of the country. Then started the

investments of public funds in the economy, industry, railway, construction and agriculture. These efforts, however, did not stop the aspirations of the Hindus to create their own independent state. The conflict was bloody and claimed many lives. Based on the decision made by the British Government in 1946, British troops were withdrawn from India. The interim Viceroy of British India was Louis Mountbatten, who was to carry out the partition of India into two states. The plan failed and Pakistan has been independent since 1947. However, this did not resolve all the problems. On the contrary, it caused subsequent conflicts between India and Pakistan. Under the act of independence, India was partitioned into two states – India and Pakistan. Due to religious conflict and other internal conflicts, after the British colonisers declared India an independent country, Pakistan separated and became a sovereign state. Even during the colonial period the financial situation of the Indian society was better than that of the Muslim society. The Hindus held administrative positions; unlike the Muslims, they did not see the colonisers as occupiers and enemies.

The main reason for the conflict between India and Pakistan is dissatisfaction with the boundaries established when these countries gained independence. In addition, the tension is caused by differences in mentality of the societies of both countries and by problems connected with relations of Pakistani fundamentalists both among Pakistani Muslims and Hindus in India⁵. The main accusation of India towards Pakistan is ineffectiveness in the fight against terrorism. In many cases, the Pakistani authorities do not react properly, turning a blind eye to the activities of terrorist groups linked to al-Qaeda and of other separatist and fundamentalist groups operating as part of international terrorism structure in Pakistan⁶.

The state of Pakistan in the South Asian region was to provide shelter to the Muslim society, the protection of rights and interests of Muslims in the region – it was one of the main reasons for its creation⁷. Pakistan is one of the largest Muslim countries and Islam is not only the foundation of law and the moral code, but also a fundamental element defining the culture and identity of every Muslim. The importance of Pakistan on the international arena is evaluated differently⁸. After the terrorist attack of al-Qaeda on the United States in 2001, the government of Pakistan offered to help the US government in the fight against international terrorism. Of particular importance is the involvement of

⁵ S. Percival, *India, Pakistan and the West*, London 1949, p. 190-198.

⁶ B. Metcalf, *A Consise History of Modern India*, Cambridge 2006, p. 136-140.

⁷ M. Alagppa, *Asian Security Practice: Material and Ideational Influence*, Stanford 1998, p. 25-30.

⁸ A. Jalal, S. Bose, *Modern South Asia: History, Culture, Political Economy*, New Delhi 2004, p. 131.

Pakistani authorities in the fight against terrorism in Afghanistan, which consisted in providing the territory of the country for logistics purposes, as well as for the deployment of US troops and the coalition of military forces of NATO countries⁹. Despite that, Pakistan is described as an unpredictable country that has no control over the internal political situation. It is also hard not to notice the lenient treatment of terrorist groups by the Pakistani authorities. The Indian authorities are strong opponents of terrorism and are not willing to similar compromises, moreover, they firmly demand from the Pakistani authorities that the persons guilty of the assassination carried out in Mumbai in 2008 be punished. India feels threatened by Pakistani terrorists who often choose their victims from among Hindus¹⁰.

The conflict of India and Pakistan, lasting until today, has also a historical background. The point of contention is the desire to have influence in a region particularly important economically both for China, India and for Pakistan – the region of Jammu and Kashmir. This region is strategic for internal interests and economy of the aforementioned countries¹¹. Brits' dream of creating a common state that existed before the partition of the colony into two countries proved impossible to fulfil because of a sharp conflict arising from cultural, religious and ethnic differences between Muslims and Hindus¹². Reconciling these differences was impossible; India and Pakistan could not exist as one coherent state¹³. The analysis conducted by Indian historians is different – it is stated there that it was the United Kingdom that was the main party responsible for and guilty of the partition of British India¹⁴. The political project of dividing India into two sovereign states had a big impact on the course of rivalry between India and Pakistan. Already at the very beginning India received much more favourable conditions than Pakistan, which determined a better internal and international situation of the former¹⁵. As the undisputed economic leader in the South Asia region, India has a huge advantage over Pakistan, its competitor. Pakistan is a state that is weaker than India in every respect, which does not mean, however, that it should be ignored¹⁶. Pakistan forms various coalitions

⁹ T. Paul, *The India-Pakistan Conflicts: An Enduring Rivalry*, New York 2005, p. 3-4.

¹⁰ P. Lyon, *Conflict Between India and Pakistan: an Encyclopedia*, Santa Barbara 2008, p. 140.

¹¹ S. Cohen, *The Idea of Pakistan*, Washington 2004, p. 22-25.

¹² E. Sridharan, *International Relations Theory and the India - Pakistan Conflict*, New Delhi 2005, p.103-124.

¹³ P. Calvocoressi, *Polityka międzynarodowa po 1945 roku*, Warszawa 1998, p. 485-487.

¹⁴ A. Misra, *India-Pakistan coming to terms*, New York 2010, p. 25-30.

¹⁵ J. Modrzejewska-Leśniewska, *Konflikty indyjsko-pakistańskie 1947-2004*, w: *Konflikty kolonialne i postkolonialne w Afryce i Azji 1969-2006*, red. P. Ostaszewski, Warszawa 2006, p. 391-392.

¹⁶ S. Cohen, *India Emerging Power*, Washington 2001, p. 37.

aimed at reducing the dominance of India in the region¹⁷. According to one of the prominent Pakistani politicians commenting on the country's nuclear programme, the possession of nuclear weapon is an opportunity for Pakistan to reduce the advantage of India in terms of population and economy¹⁸. The rivalry of these countries often leads to downright dangerous behaviours, e.g. several Pakistani politicians stated that the nation can be dying of hunger for a few years but Pakistan must possess nuclear weapons anyway¹⁹.

India has internal problems with ensuring security in the region. It is also struggling with economic problems, differentiated social structure and high rates of poverty, as well as the problem of bureaucracy in state administration²⁰. According to Agnieszka Kuszewska, India is a country with population of over 1 billion 200 million inhabitants, growing in economic strength which guarantees the power in the South Asian region²¹. India is also the leader in terms of international aspirations – the country actively participates in global politics and strives to become a permanent member of the United Nations Security Council. The federal model of the state guarantees the participation of different ethnic, cultural, linguistic and religious groups in the political life of India. As a country, India is diversified but as a nation it is united²².

3. Terrorism in the Region of South Asia

There is no doubt that terrorism poses a serious threat to the internal and external security of the state. The fight against terrorism is not a problem of individual countries, as more and more terrorist groups operate in a more organised manner, have many divisions, including international ones, and are not bound to one place as legal entities. In South Asia, for the past several years there has been a political battle between India and Pakistan related to counteracting terrorism in the region and reducing the tendency of separatist groups to be established in the region of Kashmir, as well as limiting the actions of Islamic fundamentalists related to terrorists groups²³. The fight against terrorism in South Asia is one of the priorities of the security policy of India and

¹⁷ A. Z. Hilali, *US-Pakistan Relationship: Soviet Invasion of Afghanistan*, Burlington 2005, p. 31-35.

¹⁸ T. Paul, *The India-Pakistan Conflicts: An Enduring Rivalry*, New York 2005, p. 3-4.

¹⁹ R. Włoch, *Nuklearny wymiar stosunków indyjsko-pakistańskich*, w: *Konflikty współczesnego świata*, red. G. Ciechanowski, J. Sielski, Toruń 2006, p. 35-36.

²⁰ D. Brązkiewicz, Z. Śliwa, *Współczesne uwarunkowania bezpieczeństwa Azji*, Warszawa 2011, p. 45.

²¹ A. Kuszewska, *Indie i Pakistan w stosunkach międzynarodowych. Konflikty, strategie, bezpieczeństwo*, Warszawa 2013.

²² H. Bhattacharyya, *Federalism and Competing Nations in India*, w: *Multinational Federalism*, red. M. Burgess, J. Pinder, New York 2007, p. 57.

²³ R. Khan, *Afghanistan and Pakistan. Conflict Extremism, and Resistance to Modernity*, New York 2011, p. 54-55.

Pakistan. After the attack in Mumbai, the Pakistani authorities declared their willingness to cooperate with India in the fight. Looking for the ones responsible for the terrorist attack with the intention of punishing them, the Indian authorities suspected Pakistan as a country that supports terrorist groups²⁴.

Terrorism in South Asia poses a serious threat to the internal security of all the countries in the region. This results in huge waves of migration, development of organised crime and drug trafficking. India sees terrorism as one of the threats to the internal security of the state that could lead to the destabilisation of the political situation²⁵. Another factor posing a threat in the region is the lack of control over weapons of mass destruction which may become available to terrorists. India's security policy envisages carrying out a fierce war in the region with terrorist organisations. This resulted in the establishment of international coalitions and a close cooperation with the USA, China and other countries. India has a modern army that is able to fight against the terrorists and defend the territorial integrity of the state and its sovereignty in the event of an external aggression.

In addition to terrorism, there are also other problems that cause instability of the political situation in the countries of South Asia. The destabilisation results from the internal problems that have already been mentioned in this article. The war in Afghanistan against the Taliban terrorist groups also has a large impact on the situation in the region. Religious conflicts between Muslims and Hindus also threaten the internal security of India. The aim of the terrorist attacks are government facilities, shopping centres, public areas and buildings visited by many citizens and tourists. These attacks are intended to force the authorities to make concessions on the war against the terrorists and to exclude the countries involved in the war from the coalition²⁶.

India is a democratic country that observes the basic universal values associated with the Charter of the United Nations, pursues a peaceful policy towards its neighbours and seeks to resolve the existing problems in a peaceful manner. India is in various disputes in the region, concerning, inter alia, the ongoing conflict with Pakistan on state borders, as well as ethnic and religious conflict with the Pakistani people. The failure to resolve these problems enhances all kinds of terrorist activities, resulting in attacks by fundamentalist groups operating in Pakistan. The terrorist attack on the Indian Parliament in 2002 was condemned by Indian authorities and by the international com-

²⁴ A. Kuszewska, p. 123-124.

²⁵ M. Zaki, p. 47-48.

²⁶ T. Naftali, *George W. Bush and the War on Terror*, Princeton 2010, p. 64.

munity as an act of crime against the authorities in India, and caused a strong response and greater involvement in the fight against international terrorism. The primary aim of India's security policy is to guarantee the sovereignty, territorial integrity and internal security of the state. The fight against terrorist groups based on religious fundamentalism is equally important²⁷. As one of the largest countries in the South Asian region, with an enormous territorial area and a large population, India has a very diverse society in cultural, ethnic and religious terms. As the country is diversified culturally, it is not free from internal problems. Hindus form the majority of the population – 80%, while Islam is the religion of 11.2% of the population. India is in the vast majority resided by Hindus but the social structure includes also the Telugu people, Bengalis, Marathas, Tamils, Gujaratis and Kannada people, Malayali, Sikhs and others²⁸. Such a wide diversity of society results in numerous languages being spoken in India. The official languages are Hindi and English. Apart from these, there are also the so-called “auxiliary languages”. It is estimated that in India there are 800 auxiliary languages that have the official status and as much as 1,700 dialects with the status of regional languages²⁹.

Currently, the economic development of India does not go hand in hand with the development of the social life. Unfair distribution of tangible goods in the country result in social and economic disparities³⁰. Therefore, most people in India still live in extreme and bad conditions that result in hazards that threaten the security of India's citizens. They lack access to basic health care, education and clean water. The disparity between the rich and the poor, high illiteracy rate, the increase in organised crime, and drug trafficking are major social problems in India. Uncontrolled urbanisation results in the creation of all sorts of slums.

All the abovementioned social problems directly affect the life of the inhabitants. The problem of poverty, which applies to the majority of society, and child malnutrition is escalating. India's social problems inhibit social development. The disparity in social development threatens internal security and poses a threat of destabilising the political situation in the country. One of India's major problems is the huge number of people, which is a challenge for the state in terms of providing security³¹. Another major problem is the high rate of poverty that affects the life of most people in the region. Unfair distribution of

²⁷ V. Aghai, *Terrorism. An Unconventional Crime*, Washington 2011, p. 67.

²⁸ *Indie w XXI wieku. Wybrane problemy*, red. A. Potyrała, M. Skobrtal, Poznań 2009, p. 6-9.

²⁹ S. Wielgus, *Encyklopedia Katolicka*, t. VII, Lublin, 1997, p. 117-118.

³⁰ J. A. Dhormann, S. Thorat, *Right to Food: Food Security and Discrimination in the Indian*, New Delhi 2007, p. 9-10.

³¹ A. Rudra, *Poverty and Inequality in India*, New Delhi 2008, p. 20-25.

income and social disparities occurring between the rich and the poor cause frustration and social conflicts, which are generally used by religious fundamentalist groups. The above proves the weakness of the state that fails to care about the development of the society and the interests of its own citizens.

Life expectancy is another major social problem. Social research shows that it is one of the shortest in the region. Poor quality of life and the high rate of poverty block the society's access to good healthcare. Another factor hampering social development in India is a high rate of child mortality. The middle class in India is still developing. Lack of access to education and a high illiteracy rate also hinder the economic development³².

According to the report on the implementation of the program of the United Nations Development Commission and the Asian Development Bank, the biggest social problems in India are as follows: firstly, poverty affecting the entire society, in which as much as 34.4% of citizens live on USD 1 a day, secondly, child malnutrition which reaches 46%, and thirdly, the mortality rate among children. Other problems affecting the Indian society mentioned in the report are the risks associated with persons with HIV and drug trafficking³³.

The Indian government is not indifferent to the social problems and does everything to reduce these problems and improve the quality of life of its citizens. The above is confirmed by the cooperation between the government of India and various international organisations. Cooperation in terms of counteracting poverty and aimed at social development of India is institutionalised and is established between the Indian government and international organisations that play a huge role in the world. Among them we can name: the European Union, the United Nations Organisation, the International Monetary Fund, the Asian Development Bank, the government of the USA, China, Russia, and other partners in the region. The Indian government does everything within the local policy to reduce poverty rates, solve the problem of social illiteracy (small towns and villages have no access to education), provide access to healthcare and clean water to all citizens, provide the possibility to use different sources of energy, ensure access to decent housing and working conditions, and social development. There is no doubt that India is a huge country with a great potential, and the human potential is capable, out of good will, of changing this unfavourable social and economic situation.

Pakistan is one of the largest Muslim countries in the South Asian region. The population of Pakistan is large but also very diverse. The structure of the

³² R. Radhakrishna, S. Ray, *Poverty In India*, New Delhi 2005, p.10-15.

³³ J. Zajączkowski, p. 136-137.

society is diversified socially, culturally, linguistically and ethnically. The differences apply also to economy.

A numerous and heterogeneous society is a real challenge for the government of Pakistan, especially in the field of social development and ensuring the general unity of the nation. As a country with very large social disparities, Pakistan is exposed to numerous internal problems. One of them, the most harmful to the institutions of the state, is that the fundamentalist organisations show the weaknesses of the state which is not able to perform its basic functions with regard to ensuring the safety of the citizens, social development, the rule of law, observance of law and respect for human rights³⁴.

The Pakistani society is also diverse in terms of religion. Muslims constitute 96% of the total population, Hindus – 1.5%, Christians – 2.3%, with others being followers of other religions. The ethnic structure is also diversified. Punjabis are the largest group (about 45%), and other largest ethnic groups are: Pashtuns, Sindhi people, Muhajir people, Baluchi and Baloch people. Each group has people who represent their interests in the local authorities. This is of particular importance for the society because it is often that belonging to a particular ethnic group determines the political advancement and improvement of social position³⁵.

The Pakistani society is clearly divided into the rich and the poor. Lack of fair distribution of tangible assets causes social frustration and tensions between the social groups, which can threaten the political stability and internal security of the country for a long time. The majority of population in Pakistan lives in extreme poverty. The following issues are the main social risks for the state: poverty, illiteracy, lack of access to elementary education, lack of universal access to healthcare, lack of access to clean water, lack of basic sanitation and lack of access to energy sources³⁶. The problem of illiteracy is particularly difficult to solve, moreover, it has a significant impact on the social development of Pakistan because it leads to the inhibition of its development. According to estimates, 50.1% Pakistanis are illiterate. Pakistan is capable of improving the situation, provided there is good political will within the country to make the necessary changes.

³⁴ P. Lyon, *Conflict between Indian and Pakistan*, Oxford 2008, p. 145.

³⁵ M. Zia, *Present and Future of Pakistan*, New Delhi 2008, p.30-35.

³⁶ A. Misra, *India- Pakistan*, New York 2010, p.201.

4. The Kashmir dispute

The origins of the conflict over Kashmir between India and Pakistan dates back to the partition of British India into two states in 1947. Muslim and Indian societies have always been conflicted. They did not trust each other and were hostile to each other, which resulted in four wars between India and Pakistan. However, they have brought big material and social losses³⁷.

The conflict between India and Pakistan over the region of Jammu and Kashmir is one of the longest armed conflicts in history and it continues until today. Even mediation conducted by the international community did not lead to its termination³⁸. The conflict over Kashmir is important for the internal situation of both parties. Gaining control of the region is a matter of prestige and is important for both India and Pakistan. Neither party wants to make concessions that would end this dispute³⁹.

The Kashmir region is located within the territorial boundaries of three neighbouring countries: India, Pakistan and China, each of which has jurisdiction in certain parts of the region. Kashmir has long been a flashpoint for neighbouring countries because of its location, climatic conditions, natural resources, growing economy and tourism. This region is known for producing many types of fabrics and cashmere products are an important source of income⁴⁰.

Kashmir's territorial area is 222.2 thousand sq. km. The largest part of it belongs to India, i.e. 101.3338 thousand sq. km, covering the eastern region of Jammu, Kashmir Valley, Ladakh, Siachen. Another large area belongs to Pakistan, i.e. 85.846 thousand sq. km. The Pakistan-controlled area includes the western region of Azad, free Kashmir and the northern part of Jammu, as well as the so-called Northern Areas, which until 1947 were a part of Kashmir⁴¹. China, in turn, has jurisdiction on 37.555 thousand sq. km. The area controlled by China includes the north-eastern region of Ladakh and Shaksgam Valley⁴².

The region of Kashmir is a region of strategic importance for internal and economic interests of China, India and Pakistan. The fight between the countries for political influence has already resulted in significant economic, material and social losses that cannot be made up for⁴³.

³⁷ T. Tan, G. Kudaisya, *The Aftermath of the Partition in South Asia*, New York 2000, p. 13-15.

³⁸ S. Ganguly, *The Crisis in Kashmir. Portents of War, Hopes of Peace*, Cambridge 1998, p. 9-15.

³⁹ H. Zaheer, *The times of trial. The Rawalpindi Conspiracy 1951. The first Coup Attempt in Pakistan*, Lahore 2007, p. 62-74

⁴⁰ A. P. Thakur, S. Padney, *21st Century India : View and Vision*, New Delhi 2009, p. 112-114.

⁴¹ E. Margolis, *War at the Top of the World. The Struggle of Afghanistan, Kashmir and Tibet*, New York 2000, p. 121-122.

⁴² J. Hewitt, *A Crisis-Density formulation for Enduring Rivalries*, New Delhi 2005, p. 183.

⁴³ T. Ataov, *Kashmir and Neighbors. Tele, Terror, Truce*, Aldershot 2001, p. 56-57.

5. The situation of India and Pakistan in the region of the South Asia

In the region, India is a country with a huge territorial area and a large population, as well as with a large economic, military, technological, social and cultural potential. India is one of the oldest cultural civilisations in South Asia, with big ambitions to play a particular role in regional politics and in the international arena. As one of the largest economies in South Asia, it has the capacity and power to act in the region as a stabiliser and guarantor of national and international security⁴⁴.

India is growing in strength in terms of regional and global economy. As a country, it is developing in the field of technological innovation, computer services, computer software, telephone services, communications and tourism services. It is also a model democratic country in the South Asian region and the example to be followed by other states in terms of development, as owing to investments in economic development and its own human capital, India is making a big leap forward in civilisation⁴⁵. Improving working conditions and attractiveness of remuneration, transparency in labour law, clear tax procedure, ease of starting a business, political stability⁴⁶ – all these factors are the strengths of India which make the country attractive for foreign investors, and cause and accelerate the development of the economy, thus improving quality of life of the citizens. The economic position of India in the region is unquestionable; the country aspires to be a permanent member of the United Nations Security Council and, thus, a significant partner in creating global policy and ensuring regional and international security⁴⁷. India takes care both to defend its sovereignty, territorial integrity, inviolability of borders, and of access to drinking water and marine waters. As part of military cooperation, India co-operates with the USA, Russia, China and the European Union Member States. In the South Asian region Pakistan is considered one of the most important Islamic countries with nuclear weapons and a large human potential. Pakistan is among the developing countries in South Asia. Its neighbours consider it as an unpredictable, militarised state which constantly competes with Hindus for political influence in the region⁴⁸. Apart from that, it is seen as a state conflicted with Hindus because of an unresolved dispute between the countries over the

⁴⁴ A. Kunda, *India's National Security: Strong at Home Engaged Abroad*, New Delhi 2004, p. 32.

⁴⁵ G. Perkovich, *Is India a Major Power*, Washington D.C. 2004, p. 139-140.

⁴⁶ S. Tokarski, S. Bhutani, p. 116-117.

⁴⁷ C. R. Mohan, *India and the balance of Power*, New Delhi 2004, p. 10-15.

⁴⁸ P. Brass, *The Production of Hindu-Muslim Violence in Contemporary India*, Seattle 2003, p. 231.

territorial division, and also because of the dispute over Kashmir and rivalry of a religious nature between the Hindus in India and the Muslims in Pakistan⁴⁹.

In the region, Pakistan is politically active, while economically it is weak and dependent on external aid. As part of the development policy of international institutions and aid provided in this respect, Pakistan is catching up with development and civilisation, which allows for the use of its economic power and to compete with other countries in the region. Despite the great effort that Pakistan makes in order to improve the economic situation and the quality of life of its citizens, the country is still regarded by the international community as an unpredictable country. In addition, the international community is concerned about the lack of stability and security in Pakistan, which can contribute to an open military confrontation with other countries in the region⁵⁰.

In the context of global politics, Pakistan participates actively in the Global Coalition against International Terrorism, in the activities against Al-Qaeda's terrorist groups and Taliban terrorist groups in Afghanistan⁵¹. As part of international cooperation against terrorism as the main threat to international peace and security, the Pakistani government has provided assistance to the US government, giving permission for American troops to be stationed in Pakistan and to carry out a military logistics campaign in this country. The significant role of Pakistan in this matter is unquestionable⁵². Pakistani authorities continue to cooperate with the US government, despite the discrepancy on how to get involved in the fight against international terrorism on the territory of Pakistan and in Afghanistan⁵³.

Pakistan is currently in a coalition of Western countries in the international mission led by NATO concerning the fight against international terrorism. In the region, Pakistan is trying to find its right place that will give it the opportunity to act and gain trust in the region as a credible partner, capable of maintaining its commitment and observing the rules of international law⁵⁴. The role of Pakistan in the region can change if on the part of political leaders of Pakistan there is political will to cooperate with Western countries. This situation can be an opportunity for Pakistan to improve its political position in the region and to be provided with economic aid allowing for improving the quality of life, development and security of the citizens.

⁴⁹ S. Kerr, M. Nikitan, *Pakistan's Nuclear Weapons. Proliferation and Security Issues*, Washington 2011, p. 4-10.

⁵⁰ D. Brażkiewicz, Z. Śliwa, p. 62-63.

⁵¹ M. Chaudhri, *Pakistan and the Regional Pacts*, Karachi 2008, p. 121-122.

⁵² S. Nawaz, *Pakistan, it's army and the wars within*, Karachi 2008, p. 93-95.

⁵³ L. Goodson, *Afghanistan's Endless War. State Failure, Regional Politics and the Rise of Taliban*, Washington D.C. 2001, p. 31-34.

⁵⁴ H. Synnott, *Transforming Pakistan. Ways out of Instability*, London 2009, p. 103-105.

6. The chances for a stable situation in the region of South Asia

A great chance to stabilise the situation in South Asia was seen in the general elections in Pakistan held in 2013. Changes to the positions of the chief commander of the army and of a judge of the Supreme Court also provided a chance for positive change and development of the budding Pakistani democracy⁵⁵. Pakistan plays a special role in the region due to the fact that on its territory is resided by groups fighting with the new Afghan authorities and coalition forces. In view of completing the mission in Afghanistan and withdrawing NATO's International Security Assistance Force, it was necessary to carry out peace talks and to try to establish good governance in the region. In 2012 the outgoing government of Pakistan rebuilt the strained relations with Afghanistan, there were political and military high-level visits, a few dozen middle-ranking Taliban fighters were released from prison⁵⁶. Nonetheless, it did not bring total peace or stability, incidents still occur, like the exchange of fire at the border areas⁵⁷. Then, the concerns were also related to future actions actually taken by the authorities and the citizens of the two countries towards each other. The changes in the structures of the army were hoped to end a long fight between the Pakistanis and the Afghans. The internal situation in Pakistan in 2012 was very difficult and fragile. The economy was experiencing a deep crisis and there was an increased wave of violence – the Pakistani Taliban carried out a number of attacks, there was an uprising in Baluchistan, and there was increased violence against the Christian and Shiite minorities throughout the country⁵⁸. Therefore, the parliamentary elections were so much waited for – they could change a lot in the situation of not only Pakistan, but also of its neighbours. The Taliban, however, took care to ensure that carrying out a fair election campaign was not possible; they caused terrorist threat and ultimately co-determined the results of the elections⁵⁹. The Pakistan Muslim League Nawaz (PML-N), of the former Prime Minister Nawaz Sharif, won the election.

The current situation in Pakistan is still unstable – the Pakistani Taliban regularly carry out terrorist attacks which are aimed primarily at the Pakistani security forces, and the government of Nawaz Sharif holds peace talks with

⁵⁵ P. Kugiel, *Wybory w Pakistanie i ich międzynarodowe konsekwencje*, „Biuletyn PISM”, No. 45(1021) of 7 May 2013.

⁵⁶ J. Healy, A. Rubin, *Afghanistan Favors India and Denigrates Pakistan*, New York 2011, p. 24-30.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ “In 2012, in Pakistan, there were more than 3,000 civilian victims of terrorist and political violence – the largest number since the commencement of the “war against terrorism” – and approx. 1,000 civilians were killed only in the first three months of 2013”. Ibidem.

⁵⁹ Ł. Wójcik, *Triumf demokracji, triumf terrorystów*, „Polityka”, www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1542741,1,wybory-w-pakistanie.read, [accessed: 04.06.2014].

them which are intended to stabilise the situation in the country and end the escalation of violence⁶⁰.

The chances of the situation being improved or even stabilised in South Asia are slight. The internal instability of the countries in the region and the problems which they must deal with in order to improve the living conditions of the citizens are not conducive to peace. Moreover, the strategies aimed at forcing terrorists to cease their actions are based on negotiations, so it is hard to predict the outcome of the problem⁶¹.

The origin of the problem of security threats in the South Asian region, posed by the conflict between India and Pakistan, should be traced back to the time of the partition of British India into two states in 1947. The decision taken by the colonial administration in British India was based on the Indian Independence Act passed by the British Parliament⁶².

Geopolitically, South Asia is a region that develops very dynamically and is rich in natural resources but where there is a constant fight for political power between India, Pakistan and China. As the largest countries in this region, they have large areas, large populations, economic resources and military capabilities to react in case of security threats in the region⁶³. Those countries operate independently in the region and seek to create their own security system which would give them the possibility of survival, development and would ensure safety⁶⁴ in the region. Until now, in South Asia, one of the longest conflicts has not been resolved: the conflict over the establishment of territorial boundaries between India, Pakistan and China⁶⁵.

The dispute over the territory is a major problem causing tension and hindering bilateral relations between those countries. The conflict is also fuelled by rivalry for influence in the economic, military, technological and energy sphere in this region. In the South Asian region there are other serious problems that may pose a threat to lives of the citizens and safety of the countries located within that region⁶⁶. The biggest threats in the region include the proliferation of weapons of mass destruction, international terrorism, the threat of cybercrime, hacking, whose aim is to destroy the country's communications infrastructure, banking system, transmission networks, power networks, as well as mili-

⁶⁰ A. Kuszewska, *Czy w Pakistanie armia przejmie władzę?*, www.polska-azja.pl/2014/02/14/a-kuszewska-czy-w-pakistanie-armia-przejmie-wladze/, [accessed: 04.06.2014].

⁶¹ R. Trivedi, *India's Relations With Her Neighbours*, New Delhi 2008, p. 80-81.

⁶² P. Kreisberg, D. Kux, *India-Pakistan. The first fifty year*, Cambridge 1999, p.158-159.

⁶³ W. Wallbank, *A short story*, New Delhi 2007, p.238-239.

⁶⁴ A. Varma, *Challenge of Change : Industrual Relations in Indian Industry*, New Delhi 1998, p. 69.

⁶⁵ C. Jean, *Geopolityka*, Wrocław 2003, p. 312-313.

⁶⁶ U. Bajpai, *India and its Neighborhood*, Delhi 1986, p. 27-34.

tary and economic information systems⁶⁷. Other threats are of religious, ethnic and separatist nature, are closely related to Islamic fundamentalism and operations of international criminal groups involved in drug trafficking⁶⁸. Actions of terrorists and Islamic fundamentalists are aimed against the authorities, entrepreneurs, representatives of temporary and permanent diplomatic missions, and are based on public intimidation⁶⁹. One of the elements of the strategy of intimidation is kidnapping of diplomats by terrorists. In the region there are also military, nuclear, epidemiological risks, the risk of war, environmental pollution, natural disasters, fraud, poverty and destitution. All these factors posing a threat are accompanied by the conflict over the territorial division of the countries and a poorly functioning institution of a state in the region⁷⁰.

In the South Asian region, India is a modern state growing in strength in the economic field, with its own innovative technology and human resources. As a country with the oldest democracy in the history of the South Asian region, for many years India pursued its policy based on the principle of non-alignment and was striving for peace in international politics and bilateral relations with its neighbours⁷¹. India has a huge advantage over the other countries in the region in various areas: social, economic, technological, military and economic. The country aspires to the status of a permanent member of the UN Security Council and has a special role to play in international politics⁷². In the region its role is that of a guarantor of order and national and international security. As a nuclear state within the policy of national and international security, India has used a lot of financial resources to strengthen its security in the region, has made a lot of investments in the armament, consisting in modernisation of the army by providing it with new generation equipment. The country has one of the largest professional armies in the region, able to respond to and deter opponents, as well as to ensure the safety of citizens, sovereignty and territorial integrity. Military, political and economic forces of India in the South Asian region are recognised by other countries. As a country striving for peace, building security and cooperation with other countries in the region in international fora, India in the UN is involved in various missions aimed at stabilisation: peacebuilding, peacemaking and restoring security. As an active global player in international fora, India fights against international terrorism

⁶⁷ V. Menon, *The Story of the Integration of the Indian States*, New York 1956, p.39-45.

⁶⁸ B. D Metcalf, *A Consise History of Modern India*, Combridge 2006, p.136.

⁶⁹ V. Prakash, *Terrorism in India's North- East: A Gathering Storm*, New Delhi 2008, p.388-389.

⁷⁰ D. Rothermund, p. 148-149.

⁷¹ J. Dixit, *India and Regional Developments*, New Delhi 2004, p.39-47.

⁷² M. Sondhi, *Reshaping India 's Agenda in the U.N. System in the Post-Cold War Era*, New Delhi 2008, p. 3-10.

which is a serious threat to the lives of citizens, peace and national and international security⁷³.

The problem of security in the South Asian region causes tension in the relations between India and Pakistan. The dispute between the two countries results mainly from the lack of trust and means to build security, as well as from historical, cultural, linguistic and customary events and influences. As a consequence, these countries are in constant conflict which directly affects the security in the region⁷⁴.

7. Final remarks

The relations of India and Pakistan are complicated since the creation of the two countries. When India was partitioned into two countries, the region experienced great migrations – the Muslims living in India moved to Pakistan, and the Pakistani Hindus settled in India. These migrations have not, however, caused the religious and social structure in India and Pakistan to become completely uniform. These countries, diversified in many respects, have been fighting for the borders, the leadership in the region of South Asia and for the international position for nearly 70 years. Dialogue is hampered by the internal situation of the two countries, especially due to historical events and well-developed terrorism in the region.

⁷³ J. Bagchi, *India's Soft Power*, New Delhi 2006, p.40-45.

⁷⁴ S. Cohen, *India. Emerging Power*, New Delhi 2002, p.5-10.

Ihor H. Plevako

Uniwersytet Narodowy "Akademia Ostrogska"

ihor.plevako@oa.edu.ua

Współpraca handlowa i gospodarcza państw Ameryki Łacińskiej i WNP na początku XXI wieku

Latin American and CIS Countries' Cooperation in Trade and Economy at the Beginning of the XXI Century

Streszczenie:

Artykuł przedstawia ogólną charakterystykę handlu między państwami regionów Wspólnoty Niepodległych Państw a państwami Ameryki Łacińskiej i jego wpływ na wzmocnienie pozycji geopolitycznych obu regionów. Analiza danych pozwala stwierdzić, iż w latach 2001-2012 zauważalne są wyraźne tendencje wzrostowe w handlu między państwami Ameryki Łacińskiej oraz Ukrainą, Białorusią i Rosją.

Słowa kluczowe: stosunki międzynarodowe, stosunki międzyregionalne, Ameryka Łacińska, kraje Wspólnoty Niepodległych Państw, dynamika handlu, import, export

Summary:

The main goal of the research is the analysis of trade and economic relations between CIS and Latin American countries. The author studied trade activities of Ukraine, Russia, and Belarus in the markets of Latin American countries, concluding that in the first decade of the 21st century there was an obvious tendency of increase in trade between Latin American and aforementioned CIS countries.

The development of economic cooperation of the USSR with Latin America was unstable and insignificant in scale. The collapse of the Soviet Union and aggravation of economic situation on its territories weakened the established trade ties between the post-soviet countries and LA even further. However, due to transformation processes in the economic and political spheres, new opportunities of deeper cooperation emerged. Thus, Belarus, Ukraine and Russia intensified their trade and economic contacts with Latin American countries relatively late – only at the beginning of the 21st century, making economic cooperation with them an important dimension of their foreign policy.

Keywords: foreign policy, international trade and economic relations, CIS countries: (Ukraine, Belarus, Russian Federation), Latin American countries, economic partnership

1. Uwagi wstępne

Najistotniejszą kwestią, jeżeli chodzi o współpracę Ameryki Łacińskiej (dalej – AŁ) i Wspólnoty Niepodległych Państw (dalej – WNP), jest polityka handlowa. Poszczególne subregiony mają specyficzne uwarunkowania geopolityczne i międzynarodowe powiązania gospodarcze. Kraje AŁ i WNP zapoczątkowały procesy dywersyfikacji handlu i stosunków gospodarczych m.in. poprzez nawiązywanie kontaktów z nowymi eksporterami i importerami spoza swoich regionów. Istotne dla państw AŁ było wprowadzenie nowej strategii gospodarczej, która zapewniałaby globalną redukcję taryf protekcyjnych, kompleksową promocję eksportu, liberalizację finansową, przyciągnięcie inwestorów zagranicznych – bez nakładania szczególnych ograniczeń, dotyczących przepływów kapitałowych i transferu zysków. Rynki AŁ charakteryzują się obecnie wysoką dynamiką handlu zagranicznego. Region dąży do poszerzenia swoich zagranicznych stosunków gospodarczych, rozwoju współpracy technicznej i technologicznej.

Jednym z partnerów handlowych i gospodarczych dla AŁ jest WNP, aczkolwiek udział poszczególnych państw WNP w handlu z Ameryką Łacińską jest zróżnicowany. Głównymi krajami WNP, które są już obecnie ważnymi partnerami handlowymi tego ugrupowania są Rosja, Ukraina, Białoruś (z innych państw WNP – Kazachstan oraz do pewnego stopnia Azerbejdżan). Czołową pozycję wśród krajów WNP w stosunkach gospodarczych z Ameryką Łacińską zajmuje Rosja (12 miejsce wśród partnerów AŁ), a następnie – Ukraina i Białoruś (odpowiednio miejsca 48 i 49).

Przedmiotem niniejszych rozważań jest zbadanie stanu współdziałań handlowych i gospodarczych między regionami i poszczególnymi państwami oraz przeprowadzenie analizy problemów i perspektyw w stosunkach handlowych i gospodarczych państw WNP i AŁ.

Praca wymagała odniesienia się do bieżących informacji. Sporo przypisów w tekście to odniesienia do źródeł medialnych i analitycznych: prasy, stron internetowych czy dokumentów ośrodków analitycznych etc. Dla zilustrowania prowadzonych rozważań wykorzystano artykuły naukowe¹ oraz dane sta-

¹ V. Lazhnik, M. Podzeruk, *External Trade of Goods Between Ukraine and the Countries of Latin America*, "Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки", 2008, № 6, с. 80-88; K. Andrievsky, *Trade Relations of the Republic of Belarus with Latin America*, www.elib.bsu.by/bitstream/123456789/17439/1/2010_2_JILIR_andrievsky.pdf [odczyt: 5.06.2013]; A. Челябинский, *Белоруссия открывает окно в Латинскую Америку*, "Латинская Америка", 2008 № 4, с. 55-64; П. Яковлев, *Российский бизнес в Латинской Америке: практика информационной деятельности*, www.ilaran.ru/?n=478, [odczyt: 5.03.2013], www.mesoamerica.narod.ru/Latin/latamerica_history_str23.html, [odczyt: 5.06.2013].

tystyczne głównych państwowych urzędów statystycznych z Ukrainy, Białorusi i Rosji².

Od czasów istnienia Związku Radzieckiego (dalej – ZSRR), współpraca z Ameryką Łacińską była pod każdym względem bardzo skromna. Wartość dwustronnej wymiany handlowej w roku 1985 (wyjątkiem była Kuba) wynosiła 2,2 mld rub (3,102 mld dol.), przy czym 75% tej sumy przypadało na Argentynę i Brazylię. Daje się zauważyć, że wzrost ten był głównie wynikiem zwiększania przez państwa AŁ eksportu żywności do ZSRR. Eksport ZSRR pozostawał na bardzo niskim poziomie, podobnie jak współpraca gospodarcza i naukowo-techniczna tych krajów.

W 1991 r. 22 kraje Ameryki Łacińskiej utrzymywały stosunki dyplomatyczne z ZSRR. W 16 państwach istniały placówki dyplomatyczne na zasadzie wzajemności na szczeblu ambasad. Jednak po rozpadzie ZSRR i pogorszeniu sytuacji na terytorium utworzonej przez niektóre kraje byłego ZSRR Wspólnoty Niepodległych Państw, wzajemna aktywność dyplomatyczna utrzymywała się na niskim poziomie³.

Nie ulega wątpliwości, że w tym czasie nowopowstałe państwa – Republika Białoruś, Ukraina i Federacja Rosyjska – wybrały kraje Europy Zachodniej i WNP jako priorytetowe kierunki dla współpracy. Kraje, które były w geograficznym oddaleniu, pozostały na uboczu współpracy handlowej i gospodarczej. Trzeba tu zaznaczyć, że od początku XXI wieku, ze względu na procesy transformacji w sferze gospodarczej i politycznej na obszarze WNP powstały możliwości pogłębienia kooperacji z AŁ. W krajach WNP nastąpiła stabilizacja rozwoju gospodarczego i rozpoczął się proces rozwoju rynków eksportowo-importowych z AŁ. Ważną cechą procesu transformacji były: po pierwsze, ustalenie ram prawnych w AŁ dla rozwoju stosunków handlowych i gospodarczych z wybranymi krajami WNP; po drugie, wzrost wzajemnej wymiany handlowej, a po trzecie, zwiększenie eksportu krajów WNP do rynków Ameryki Łacińskiej, wskazujący na wewnętrzny rozwój gospodarczy państw postkomunistycznych⁴.

² www.ukrstat.gov.ua [odczyt: 5.09.2013]; www.mfa.gov.by/bilateral/america/, [odczyt: 5.05.2013].

³ www.mesoamerica.narod.ru/Latin/latamerica_history_str23.html, [odczyt: 5.06.2012].

⁴ І. Плевако, *Передумови та перспективи торгово-економічної співпраці Співдружності Незалежних Держав та країн Латинської Америки. Розвиток зовнішньоекономічної діяльності в умовах інтеграційних та глобалізаційних процесів*, Донецьк 2009, с. 211.

2. Rozwój stosunków gospodarczych Białorusi z państwami Ameryki Łacińskiej

Wiadomo, że rozwój Białorusi skutkował dialogiem z krajami Ameryki Łacińskiej. Fakt ten przyczynił się do rozwoju i wzmacniania więzi handlowych i gospodarczych między państwami i stworzył podstawy dla wzajemnie korzystnych projektów. Dywersyfikacja białoruskiej polityki zagranicznej zaowocowała współpracą, która wymaga tworzenia spójnej strategii państw, zorientowanej na rozwój eksportu oraz importu.

W przypadku Białorusi intensyfikacja kontaktów nastąpiła dopiero na początku XXI wieku. Dzięki politycznym i ekonomicznym procesom transformacji na Białorusi nastąpiło zbliżenie Białorusi z regionem Ameryki Łacińskiej. Wiązało się to także z tym, że niektóre państwa Ameryki Łacińskiej weszły na drogę ideologicznej konfrontacji z liberalną koncepcją, liderem której są USA. Po drugie, konwergencja była podyktowana dążeniem do zapewnienia dostaw ropy na Białoruś.

Obecnie współpraca z krajami AŁ stała się jednym z głównych kierunków dywersyfikacji białoruskiej polityki zagranicznej. Potwierdzenie tego można znaleźć w przemówieniu ministra spraw zagranicznych Białorusi Siargieja Martynowa, który stwierdził, że państwo praktycznie jest zorientowane na strategię dywersyfikacji eksportu i importu. Po wizycie ministra Martynowa w październiku-listopadzie 2004 r. w Brazylii powstało wiele firm-ośrodków, mających na celu dwustronny rozwój gospodarczy. Wskutek tego handlowa wymiana Białorusi w 2010 z państwami regionu Ameryki Łacińskiej wzrosła do 2,815 mld dolarów, podczas gdy eksport wyniósł 1,19 miliarda, a import wyniósł 1,625 miliarda. Podstawą białoruskiego eksportu pozostały produkty techniczne (ciężarówki, traktory i autokary specjalne)⁵.

W każdym regionie świata Białoruś wyszukiwała odpowiednie miejsca, w których różne kraje zaczynały budować duże obiekty. W AŁ były to głównie Wenezuela, Brazylia, Argentyna i, w mniejszym stopniu, Chile, Kolumbia, Ekwador⁶.

Z Białorusi zwiększono eksport nawozów azotowych, lnu, włókien szklanych. Dobre perspektywy zaistniały dla eksportu na rynek brazylijski ciągników MAZ, produktów fabryki BielAZ, rowerów i motocykli firmy „Motoveló”, również produktów firmy „Bielnieftiechim”: potasu, nawozów azotowych, opon, włókien syntetycznych i przędzy⁷.

⁵ www.mfa.gov.by/bilateral/america/, [odczyt: 05.12.2012].

⁶ www.mfa.gov.by/ru/foreign-policy/bilateral/americas/ba5607f276537a5d.html, [odczyt: 05.06.2012].

⁷ www.mfa.gov.by/ru/press/news, [odczyt: 15.06.2013].

W strukturze białoruskiego eksportu produkty high-tech nie były obecne. Ze względu na brak bezpośrednich połączeń z brazylijskimi firmami, warto podkreślić potężną rolę pośredników w handlu dwustronnym. W 2002 r. eksport z Białorusi wzrósł od 113,4 milionów do 1 mld 74 mln. Pozytywne saldo dla Białorusi w dwustronnej wymianie handlowej odnotowano w 2008 r. i wyniosło 918,6 mln. Jednak w roku 2004 saldo raptownie się zmniejszyło do 265,3 milionów. Od 2005 r. do białoruskiego eksportu dodano nowoczesne towary⁸.

W 2004 roku Brazylia znalazła się na pierwszym miejscu, jeżeli chodzi o wielkość wymiany handlowej z Białorusią. Ponadto, Brazylia zajęła dziewiąte miejsce jako eksporter wśród partnerów handlowych Białorusi spoza WNP.

W handlu Białorusi z Ameryką Łacińską udział Brazylii w 2008 r. osiągnął ponad 71%. Światowy kryzys gospodarczy pociągnął za sobą realne konsekwencje. W 2009 r. obroty spadły do 605 milionów dol., głównie z powodu zmniejszenia o 60% sprzedaży nawozów potasowych na rynku brazylijskim.

W marcu 2010 roku miała miejsce pierwsza w historii oficjalna podróż prezydenta Białorusi Aleksandra Łukaszenki do Stanów Zjednoczonych Brazylii. Pod koniec 2010 roku otwarto ambasady w Brasili i w Mińsku. W 2011 roku, po odbyciu obustronnych wizyt, kontynuowano zawarte wcześniej porozumienia, a więc Brazylia stała się czołowym partnerem handlowym Białorusi w Ameryce Łacińskiej⁹.

Stosunki handlowe i gospodarcze Białorusi i Argentyny w latach 2000 – 2012 charakteryzowały się rosnącą tendencją. Mocne zainteresowanie białoruskich eksporterów nakierowane było na ewentualny pojemny rynek argentyński. Czynnikiem dla rozwoju handlu i współpracy gospodarczej była komplementarność w gospodarkach obu krajów. Wiadomo, że w Argentynie jest bardzo rozwinięta produkcja rolna. Dlatego zainteresowano się tam maszynami rolniczymi z Białorusi, która zaproponowała również swoje produkty chemiczne na rynki Argentyny¹⁰.

Trzeba tu zaznaczyć, że jeszcze pod koniec lat 90. XX w., w niektórych krajach istniało szereg negatywnych czynników ograniczających wymianę handlową. Warunki do prawdziwej współpracy w dziedzinie gospodarczej pomiędzy obu państwami zostały stworzone po wizycie ministra Martynowa jesienią 2004 r. do Argentyny, podczas której przekazano informacje o białoruskich przedsiębiorstwach i eksporcie¹¹.

⁸ K. Andrievsky, s.52-54.

⁹ www.mfa.gov.by/press/news_mfa/d6726d4a3a8ea89d.htm, [odczyt: 05.05.2013].

¹⁰ K. Andrievsky, p. 51.

¹¹ Tamże.

Ważnym krokiem w nawiązywaniu kontaktów stało się podpisanie w 2005 r. porozumienie o współpracy izb handlowych oraz protokołów o współpracy banków. W tym czasie biznesmeni argentyńscy zainteresowali się perspektywą dostaw na Białoruś surowego białka (soi, pszenicy), ryb, owoców morza, wina, owoców i innych produktów¹².

Wyraźnie uwidaczniał się wzrost handlu Białorusi z krajami Ameryki Łacińskiej w 2011 roku. Wymiana handlowa osiągnęła 3 miliardy 498,2 milionów dolarów. Białoruski eksport przekroczył 1 miliard dolarów 737,5 milionów, import – 1 miliard 760,7 milionów dolarów. Obecnie głównym produktem eksportowym Białorusi są nawozy i produkty techniczne¹³.

Bardzo ważnym zdarzeniem była wizyta w Wenezueli białoruskiej delegacji rządowej, podczas której zostały określono obszary współpracy dwustronnej na lata 2006-2012. W grudniu 2007 roku odbyła się oficjalna podróż prezydenta Białorusi Aleksandra Łukaszenki do Wenezueli. W Caracas miała miejsce Wystawa Narodowa Republiki Białorusi – pierwsza w Ameryce Łacińskiej. Wynikiem efektywnej współpracy białorusko-wenezuelskiej stało się otwarcie w Wenezueli biur takich firm, jak „Belorusneft”, „Belgorkhimprom”, „Belzarubezhstroy”, Petrolera BeloVenesolana, „Venesuelagazstroy”, „MA-ZVen”, i „Vene Minsk Traktores”, oraz firmy handlowej „VENBELKOM”.

Ważnym etapem intensyfikacji współpracy jest zakończenie budowy zespołu MAZ i MTZ, jak również budowa zakładu do produkcji materiałów budowlanych, które będą największymi tego typu w Ameryce Południowej. Planuje się, że w fabrykach powstanie 5 000 samochodów ciężarowych i 10 000 ciągników siodłowych. Te produkty z Białorusi będą dostarczane nie tylko do wenezuelskich przedsiębiorstw, ale także na rynki innych krajów Ameryki Łacińskiej¹⁴.

Efektem współpracy jest też powstanie białorusko-wenezuelskiej komisji do spraw handlu i współpracy gospodarczej oraz współpraca w dziedzinie nauki i technologii¹⁵.

Niezwyczajnie wyraźnie uwidacznia się umocnienie współpracy Białorusi z Boliwią, Kolumbią, Ekwadorem, Nikaraguą i kilkoma innymi krajami Ameryki Łacińskiej.

Należy również podkreślić, że Białoruś z powodzeniem handlowała z Kolumbią, Ekwadorem i Chile. Jednak wzrost dwustronnego handlu z krajami tymi nastąpił dopiero w ostatnich latach. W latach 2006-2009 białoruski eks-

¹² www.export.by/resources/izdaniya_i_publicacii/belarus, [odczyt: 05.04.2013].

¹³ Foreign trade of the Republic of Belarus, p. 162-164., www.mfa.gov.by/ru/foreign-policy/bilateral/americas/ba5607f276537a5d.html, [odczyt: 15.04.2013].

¹⁴ H. J. Toro, *Las Alianzas Extra Regionales en la Política Exterior de Venezuela*, 2008, p. 8-9.

¹⁵ K. Andrievsky, *Trade Relations of the Republic of Belarus...*, p. 53.

port do Kolumbii wzrósł 40 razy (2008), do Ekwadoru – odpowiednio 4,4-krotnie (2008). Jednak w czasie kryzysu 2009 roku export spadł 2 i 3-krotnie¹⁶. W latach 2006-2009 rozwijała się współpraca z Chile, prawie nie uległ zmianie kolumbijski import; wzrósł import z Ekwadoru (od 12,8 do 32,8 mln dol), również import białoruski z Chile (od 6,4 do 13 milionów dolarów rocznie)¹⁷.

W czerwcu 2012 roku odbyła się pierwsza w historii podróż prezydenta Białorusi Aleksandra Łukaszenki do Republiki Ekwador, w czasie której zostały omówione kwestie rozwoju handlu i stosunków gospodarczych, dialogu politycznego i wiele innych obiecujących obszarów współpracy dwustronnej oraz podpisano szereg ważnych dokumentów. W Ministerstwie Spraw Zagranicznych Białorusi zostały omówione wszystkie aspekty zacieśnienia współpracy dwustronnej i wielostronnej. Szczególną uwagę przywiązuje się do rozwoju dialogu politycznego i dalszego wzrostu współpracy handlowej i gospodarczej.

W najbliższym czasie białoruska polityka zagraniczna w Ameryce Łacińskiej i na Karaibach będzie miała na celu dalsze umacnianie długofalowych relacji handlowych z krajami regionu, rozszerzanie dialogu politycznego, wzmocnienie ram prawnych i promowanie interesów białoruskich przedsiębiorstw. Odbywa się to poprzez tworzenie spółek, otwarcie handlu, organizowanie wymiany wizyt przedstawicieli środowiska biznesu, wzmocnienie współpracy wielostronnej w ramach większych organizacji międzynarodowych.

Prace nad rozwojem rynków Ameryki Łacińskiej wymagają znacznych zasobów materialnych i intelektualnych. Jednak Ministerstwo Spraw Zagranicznych Białorusi uważa, że konsolidacja białoruskich producentów w tym rozwijającym się dynamicznie regionie, może być dobrą alternatywą dla różnych produktów.

3. Pozycja Ukrainy na rynkach Ameryki Łacińskiej

Dla Ukrainy współpraca handlowa i gospodarcza z krajami regionu Ameryki Łacińskiej jest również istotnym elementem polityki zagranicznej. Ukraina w okresie od 1990 do 2000 r., nawiązała stosunki dyplomatyczne z większością niepodległych państw AŁ. Od tego czasu kraj ten utrzymuje stosunki dyplomatyczne z 22 państwami Ameryki Łacińskiej, które zapewniają rozwój stosunków gospodarczych, mających na celu gwarantowanie długoterminowych interesów ekonomicznych.

¹⁶ Tamże, s. 52.

¹⁷ www.gtk.gov.by/ru/stats/itogi_statistiki_2010, [odczyt: 30.03.2013].

Na początku XXI wieku (2001 r.), udział AŁ w handlu zagranicznym Ukrainy nie przekraczał 1%. Na Brazylię, Meksyk i Argentynę przypadało 80% obrotów¹⁸. W 2001-2012 eksport Ukrainy do krajów regionu zwiększył się średnio 2,7 razy, a import – 2,3 razy. Udział Ameryki Łacińskiej w handlu zagranicznym kraju osiągnął 2%¹⁹.

Analiza stosunków gospodarczych i handlowych między Ukrainą oraz krajami AŁ w XXI wieku wskazuje na wzrost obrotów. Główne pozycje ukraińskiego eksportu w regionie Ameryki Łacińskiej to: maszyny i urządzenia, sprzęt elektryczny, chemikalia, traktory, samoloty, stal, nawozy, tworzywa sztuczne, zboże. W strukturze towarowej importu do Ukrainy dominują owoce tropikalne, oleje i esencje, tytoń, kosmetyki, ryby, produkty farmaceutyczne, przyprawy, produkty z gumy, niektóre towary przemysłowe²⁰.

5-6 czerwca 2008 r., w trakcie trzeciego wspólnego ukraińsko-brazylijskiego spotkania Międzyrządowej Komisji do Spraw Handlu i Współpracy Gospodarczej w Kijowie podpisano szereg dokumentów. Krok ten ustanowił dwustronny mechanizm, co zwiększyło handel i inwestycje, a także rozszerzyło zakres handlu dwustronnego.

Ważnym czynnikiem rozwoju dwustronnej wymiany handlowej było ożywienie współpracy między przedsiębiorstwami Ukrainy i Brazylii, jak również zintensyfikowana wymiana delegacji. W 2010 roku rozszerzono do 100 pozycji przywóz produktów brazylijskich. Oprócz tradycyjnego brazylijskiego eksportu cukru trzcinowego, tytoniu, kawy, zwiększyły się dostawy na Ukrainę brazylijskiej wołowiny i wieprzowiny. Również tak jak w przypadku Białorusi, dotychczas eksport ukraińskich produktów high-tech miał niewielkie rozmiary. W eksporcie do Brazylii zaczęła dominować blacha stalowa, nawozy azotowe i amoniak²¹.

Obecnie strona brazylijska podkreśla zainteresowanie nawiązaniem i pogłębieniem współpracy z Ukrainą w takich dziedzinach, jak: inżynieria, farmacja, dostawy surowców energetycznych (produkty rafinacji ropy naftowej), ukraińskie inwestycje w postaci produktów high-tech, które zostały uznane przez stronę brazylijską za inwestycje niematerialne w tworzeniu wspólnych przedsiębiorstw. Brazylia zawsze jest gotowa dostarczyć na Ukrainę produkty rolne²².

¹⁸ D. Korol'ov, Latinoamericanskiy, www.2000.net.ua/2000/derzhava/ekspertiza/71520, [odczyt: 5.04.2013].

¹⁹ Tamże.

²⁰ V. Lazhnik, M. Podzeruk, s. 80-88.

²¹ www.mfa.gov.ua/brazil/ua/17388.htm, [odczyt: 05.06.2013]; <http://minprom.ua/articles/50717.html> [odczyt: 05.06.2013].

²² www.ukrexport.gov.ua/ukr/torg_econ_vidn/bra/2062.html, [odczyt: 05.06.2013]

Ważnym ukraińskim partnerem dla Ukrainy jest Argentyna. Wzajemne kontakty w sferze handlowej i gospodarczej Ukrainy i Argentyny rozpoczęły się jeszcze w 1970 roku. Impulsem w rozwoju dwustronnych stosunków handlowych i gospodarczych było utworzenie w 1998 roku mechanizmu koordynacji w handlu i działalności gospodarczej w formie międzyrządowej Ukraińsko-Argentyńskiej Komisji do Spraw Handlu i Współpracy Naukowo-Technicznej²³. Na początku XXI wieku współpraca ukraińsko-argentyńska została znacznie wzmocniona. W strukturze ukraińskiego eksportu do Argentyny dziś dominują materiały ze stali, części dla przemysłu maszynowego, nawozy, ciągniki siodłowe, samochody, *etc.* Z Argentyny na Ukrainę sprowadzane są: owoce, owoce morza, wołowina, surowiec dla przemysłu tytoniowego, herbata i inne²⁴.

W latach 2001-2012 obroty handlu zagranicznego stabilnie rosły, a eksport znacznie przekraczał import. Zamiast tradycyjnych pozycji (nawozy, barwniki, tworzywa sztuczne i maszyny rolnicze) pojawiają się miedź, antybiotyki, wyposażenie do rozdrabniania materiałów²⁵.

W 2010 roku udało się przezwyciężyć skutki światowego kryzysu i osiągnąć wyniki z 2007 r. Należy zauważyć, że w czasie recesji, Ukraina z Argentyny importowała znacznie więcej towarów, niż eksportowała. Skutki kryzysu były odczuwalne w ostatnich latach, ale różnica pomiędzy eksportem a importem została zredukowana dwukrotnie w 2009 roku i o 40% – w 2010²⁶.

Pomimo wielu trudności okresu kryzysowego, strona ukraińska postrzegała Argentynę jako ważnego partnera gospodarczego dla Ukrainy, tak zwany „gateway” towarów i usług ukraińskich w Ameryce Łacińskiej. Strona argentyńska traktowała Ukrainę priorytetowo, używając ją jako kraj tranzytowy we swoich relacjach gospodarczych z krajami Azji Środkowej WNP²⁷.

Warto wspomnieć o nawiązaniu współpracy z Paragwajem. W lutym 2008 r. została zawarta „Umowa o współpracy handlowej i gospodarczej między Ukrainą a Paragwajem”²⁸. Bardzo ważnym wydaje się dynamiczny rozwój handlu i stosunków gospodarczych z Wenezuelą. Stosunki te wyglądają dziś jako stabilne. Strona wenezuelska jest zainteresowana kupnem ukraińskich

²³ O. Yarosh, *The Creation and the Development*, www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Istst/2009_2/R1/Jarosh.pdf [odczyt: 15.04.2013].

²⁴ V. Lazhnik, M. Podzeruk, p. 86.

²⁵ *Estado de relaciones económico-comerciales e inversiones entre Ucrania y Argentina*, www.ukrexport.gov.ua/ukr/torg_econ_vidn/arg/1345.html, [odczyt: 25.05.2013], p. 3-4.

²⁶ www.ukrstat.gov.ua/, [odczyt: 25.05.2013].

²⁷ www.ukrexport.gov.ua/ukr/torg_econ_vidn/arg/1345.html, [odczyt: 05.08.2013].

²⁸ www.mfa.gov.ua/argentina/ua/19505.htm, [odczyt: 05.04.2013].

maszyn i urządzeń²⁹, chodzi również o współpracę w sferze energetycznej³⁰.

Współpraca w sferze handlowej i gospodarczej jest jednym z ważnych priorytetów w stosunkach ukraińsko-chilijskich. Podstawą ukraińskiego eksportu do Chile są metale i minerały, a importu – ryby, owoce morza, wina, słodycze i owoce. Obecnie obiecującymi kierunkami rozwoju ukraińsko-chilijskiej współpracy handlowej i gospodarczej jest aspekt energetyczny, kolejnictwo, górnictwo i przemysł lotniczy.

W świetle istniejących problemów w chilijsko-argentyńskich stosunkach w sektorze energetycznym uważane za obiecujące są próby pozyskania ukraińskich technologii generowania energii³¹.

W okresie 2001-2012 podczas kształtowania stosunków handlowych i gospodarczych między Ukrainą oraz krajami Ameryki Łacińskiej pojawił się szereg problemów politycznych i gospodarczych. Jendak to nie miało to konsekwencji negatywnych dla eksportu i importu. Chociaż światowy kryzys gospodarczy 2009 roku spowodował znaczącą redukcję w handlu z regionem Ameryki Łacińskiej, ale obecnie te negatywne skutki pokonano. Powiększa się wymiana handlowa Ukrainy z Ameryką Łacińską³².

4. Promocja produkcji rosyjskiej w Ameryce Łacińskiej

Dla Federacji Rosyjskiej (FR) kontakty eksporto-importowe rozpoczęły się dopiero od 1994. Od początku XXI wieku współpraca z krajami Ameryki Łacińskiej stała się ważnym kierunkiem polityki zagranicznej, która zacieśnia związki gospodarcze z regionem³³.

W 2008 r. Rosja współpracowała ze wszystkimi państwami regionu. W pierwszej dekadzie XXI wieku między regionami podpisano około 200 umów, dotyczących współpracy na różnych poziomach i w różnych sektorach polityki i gospodarki³⁴.

²⁹ Venezuela: Ucrania obtiene de Chávez una concesión para extracción de hidrocarburos, www.infolatam.com/2010/10/18/venezuela-ucrania-concesion-hidrocarburos/, [odczyt: 02.06.2013]

³⁰ Chávez se reunirá con Yanukóvich para iniciar relaciones, www.noticias.eluniversal.com/2010/10/18/pol_art_chavez-se-reunira-co_2073366.shtml, [odczyt: 07.06.2013]; Relaciones con Ucrania contribuirán con la industrialización de Venezuela, www.radiolaprimerisima.com/noticias/86953/relaciones-con-ucrania-contribuiran-con-la-industrializacion-de-venezuela, [odczyt: 08.06.2013].

³¹ www.mfa.gov.ua/argentina/ua/15138.htm, [odczyt: 07.06.2013].

³² I. Plevako, *Ukraine's foreign policy in Latin America at the present stage (An example of the dynamics of trade and economic relations with the countries of MERCOSUR)*, "Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини", 2012 nr 28, s. 38-52.

³³ www.bibliotekar.ru/mezhdunarodnye-otnosheniya-1/46.htm, [odczyt: 06.05.2013].

³⁴ www.perspektivy.info/rus/desk/rossija__latinskaja_amerika_novyy_etap_2010-05-14.htm, [odczyt: 14.06.2011].

W swoim oświadczeniu w końcu 2000 roku minister spraw zagranicznych Igor Iwanow stwierdził, że stosunki z krajami Ameryki Łacińskiej są ważnym aspektem w polityce Rosji, podkreślając gotowość nawiązania kontaktów wielostronnych. Intensyfikacja stosunków była także wynikiem wizyty Władimira Putina w 2000 roku w Meksyku, podczas którego zostało podpisano kilka dokumentów, w szczególności dotyczących handlu i kwestii gospodarczych³⁵.

Ważnym wydarzeniem stała wizyta Ministra Iwanowa w regionie w grudniu 2003 roku. Jej celem było optymalizowanie współpracy z różnymi krajami: Chile, Brazylią, Argentyną, Wenezuelą, Urugwajem.

Obroty handlowe Brazylii z Rosją wykazywały pozytywne saldo dla Rosji. W 2000 roku wystąpiła przewaga eksportu nad importem z Brazylii. Pozytywne saldo miała Rosja również z innymi krajami Ameryki Łacińskiej³⁶.

W październiku 2000 r. z oficjalną wizytą do Moskwy przyjechał sekretarz generalny Wspólnoty Andyjskiej – Sebastian Alehrett. W wyniku tych spotkań przedstawiciele WA i Federacji Rosyjskiej w maju 2001 w Moskwie podpisali protokół o współpracy ekonomicznej.

Wypracowano nie tylko mechanizmy dialogu politycznego, ale również elementy współpracy gospodarczej, kulturalnej, naukowej i technicznej. W latach 2001-2012 połowa obrotów FR w AŁ przypadła na kraje MERCOSUR. W 2003 roku dostawy do Rosji z krajów MERCOSUR stanowiły istotny segment zamówień cukru surowego – 61%, wieprzowiny – 57%, wołowiny – 45%, śruty sojowej – 40%, gruszek – 26%, drobiu – 17%, oleju sojowego – 25%, oleju słonecznikowego – 15% tytoniu i pomarańczy – 13%³⁷.

Pod względem wielkości obrotów, Brazylia jest największym partnerem handlowym Rosji w Ameryce Łacińskiej. Istnieją obiektywne warunki do intensyfikacji stosunków handlowych i gospodarczych między krajami. Przede wszystkim, sprzyja temu komplementarność rosyjskiej i brazylijskiej gospodarki. FR zaproponowała nowoczesne produkty i usługi w dziedzinie aeronautyki, przestrzeni energetyki, technologii wojskowej i innych dziedzin, a Brazylia – to uznany lider na światowym rynku produktów rolnych, które tradycyjnie są importowane do Rosji.

Nie można pominąć stosunków z Wenezuelą. Dialog polityczny między obu krajami zaczął się rozwijać po 1999 roku, gdy doszedł do władzy Hugo

³⁵ А. Сизоненко, Образ России в Латинской америке, "Международная жизнь", 2008 № 6, с. 51.

³⁶ www.mid.ru/bdomp/dip_vest.nsf, [odczyt: 12.06.2013].

³⁷ www.ria.ru/politics/20050602/40463483.html, [odczyt: 5.05.2013]; Р. Патригнани, МЕРКОСУР – Россия: развитие отношений в геополитическом и экономическом измерении, www.dis.podelise.ru/text/index-15371.html [odczyt: 25.08.2013]; Р.А. Патригнани, МЕРКОСУР: перспективы тесного сотрудничества с Россией, "Нефть, газ, промышленность", 2006 № 1(21), с. 10 – 12.

Chavez³⁸. Warto podkreślić, że do dziś obserwowany jest rozwój stosunków gospodarczych i handlowych Rosji z Wenezuelą. Rosja zaczęła eksportować do Wenezueli w małych ilościach nawozy azotowe, kauczuk syntetyczny, metale, maszyny, sprzęt medyczny i produkty optyczne. Produktami importowanymi do FR były: aluminium, elektrody węglowe, kawa mielona i w ziarnach.

Najbardziej oczywistym obszarem rosyjsko-wenezuelskiej współpracy gospodarczej został sektor naftowo-gazowy³⁹. Wiele dużych firm rosyjskich badało możliwości udziału w gospodarce wenezuelskiej: w infrastrukturze górnictwa, ropy i gazu oraz transportu, w instytucjach finansowych i w bankowości inwestycyjnej, w produkcji chemikaliów, maszyn, transporcie lądowym i powietrznym⁴⁰.

Stosunki handlowe między obu krajami w 2006 zaczęły się mocno rozwijać. Obroty wyniosły 90,0 mln dol. USA (w 2005 r. – 77,5 milionów). Eksport do Rosji – 24,4 milionów (aluminium, kawa, tytoń), import z Rosji – 65,2 milionów dolarów (nawozy, kauczuk syntetyczny, pręty stalowe, metalowe i maszyny do obróbki drewna i urządzenia dla przemysłu naftowego i gazowego, stal walcowana, ciężarówki „Kamaz”)⁴¹.

Rosja zaoferowała na rynku latynoamerykańskim samoloty, produkcję wojskową i petrochemiczną. Popularność wśród przedsiębiorców zyskały rosyjskie maszyny drogowo-budowlane i rolnicze.

Należy jednak pamiętać o problemach występujących we współpracy gospodarczej i handlowej. Najpierw trzeba było stworzyć odpowiednią bazę prawną, nawiązać współpracę z regionalnymi organizacjami i bankami i wspólnie z partnerami latynoamerykańskimi realizować cele strategiczne.

Stosunki gospodarcze Argentyny i Rosji mają już ponad stuletnią historię. Umowy zawarte w ostatnich latach znacznie ułatwiają współpracę. W 2006 r. dzięki zwiększeniu eksportu rosyjskiego (2,1 razy) i importu (o 54 %), rosyjsko-argentyńska wymiana handlowa wzrosła 1,6 razy i osiągnęła wartość 1,11 miliardów. Stało się to na skutek wzrostu dostaw w 2006 r.: produktów naftowych (66%), nawozów sztucznych (2,8 razy), maszyn (2,8 razy), metali nieżelaznych i wyrobów z nich (27%). W rosyjskim eksporcie produkty naftowe i nawozy stanowiły 43%, a maszyny (elektrogeneratory, turbiny gazowe, sprzęt radiologiczny, łożyska) – 7,2%.

³⁸ www.venezuela.mid.ru/relations_ru.html, [odczyt: 05.09.2013].

³⁹ Rusia y Venezuela estrechan relaciones con acuerdos de cooperación en el sector petrolero, www.informe21.com/economia/rusia-y-venezuela-estrechan-relaciones-con-acuerdos-de-cooperacion-en-el-sector-petrolero, [odczyt: 3.06.2013].

⁴⁰ www.mid.ru/bdomp/ns-rlat.nsf/4cdf4375bb86bbd8c325710d0037452f/b9f4dc279d168151c3256e-8b00411a30!OpenDocument, [odczyt: 05.06.2013].

⁴¹ www.venezuela.mid.ru/relations_ru.html, [odczyt: 15.05.2013].

Do zwiększenia rosyjskiego importu przyczynił się wzrost eksportu po wielu pozycjach zamówień na wiele towarów – mięso i produkty uboczne, produkty mleczne, mięso, drób, owoce, miód, wino, tytoń, farmaceutyki, maszyny i wyroby techniczne. W strukturze rosyjskiego importu czołową pozycję w 2006 r. zajęło mięso i produkty mięsne – 43%, świeże owoce – 19%, i odpady z przemysłu spożywczego – 12%⁴².

Tabela nr 1. Wielkość importu i eksportu państw WNP z państwami Ameryki Łacińskiej (w mln USA).

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Białoruś	1695	236	234	294	378	538	699	1712	1010	2814	3498	1600
Rosja	1628	2344	2446	2713	4524	6097	8760	11484	7757	8986	12000	16200
Ukraina	674	738	964	1348	1252	1707	2249	3172	1567	2071	2301	3590

Źródło: opracowanie własne na podstawie – www.ukrstat.gov.ua, [odczyt: 15.06.2013]; www.mfa.gov.by/bilateral/america/, [odczyt: 15.06.2013]; www.φtc.pφ/index.php?option=com_newsfts&view=category&id=125&Itemid=1976&limitstart=120, [odczyt: 5.06.2013].

Tabela 2. Udziały handlu państw WNP z państwami Ameryki Łacińskiej w handlu ogółem (w %).

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Białoruś	2,15	2,67	2,16	2,21	2,45	2,44	2,31	4,66	2,02	4,81	4,067	1,73
Rosja	1,1	1,39	1,1	0,9	1,15	1,4	1,6	1,56	1,6	1,43	1,46	1,93
Ukraina	1,87	2,04	2,08	2,19	1,78	2,04	2,03	2,07	1,83	1,87	1,54	2,34

Źródło: opracowanie własne na podstawie – www.ukrstat.gov.ua, [odczyt: 5.06.2013]; www.mfa.gov.by/bilateral/america/, [odczyt: 5.06.2013].

⁴² www.ved.bfbb.ru/trade_and_economic/argentina.php, [odczyt: 5.07.2013].

5. Uwagi końcowe

Ameryka Łacińska jest kontynentem, dla którego przez długi czas (koniec XX wieku) największe znaczenie miała współpraca z USA, ponieważ nie była zainteresowana w współpracą z państwami WNP. W tym samym czasie WNP współpracowały głównie między sobą i z Europą Zachodnią. Wraz z rozwojem gospodarczym poszczególnych państw obu regionów zaistniała jednak potrzeba znalezienia nowych partnerów handlowych. Wynikało to z faktu, że ich gospodarki stawały się coraz bardziej konkurencyjne i odgrywały coraz większą rolę w gospodarce regionalnej oraz światowej. Dlatego nawiązano współpracę i podpisano korzystne porozumienia między państwami CIS i AŁ.

Analiza danych potwierdza, że w latach 2001-2012 zarysowała się tendencja wzrostowa w handlu między państwami WNP i państwami Ameryki Łacińskiej. Wyjątkiem jest rok 2009, kiedy nastąpił światowy kryzys gospodarczy. Później te problemy zostały przezwyciężone.

Odległość geograficzna państw WNP od państw Ameryki Łacińskiej znacząco obniża pozytywny skutek liberalizacji handlu. Kwestie ewentualnej współpracy mogłyby obejmować preferencyjny reżim eksporterów WNP na rynki MERCOSUR. Najlepiej to zrobić poprzez zawarcie umowy pomiędzy poszczególnymi państwami WNP i południowoamerykańskiego bloku gospodarczego. Obiecująca wydaje się współpraca handlowo-gospodarcza w sektorze energetycznym, która jednak w drugiej połowie 2012 – 2013 r. miała nieregularny charakter.

Marta Zwolan
PWSZ w Zamościu
martazwolan92@gmail.com

Współczesny terroryzm międzynarodowy – metody i sposoby zwalczania

Contemporary International Terrorism – Methods and Ways to Combat

Streszczenie:

Terroryzm międzynarodowy stanowi współcześnie jedno z największych wyzwań dla społeczności międzynarodowej. Zjawisko to jest ciągle aktualne, przybiera nowe formy i ewoluuje w czasie. Terroryzm często zmienia swoje oblicze stając się tym samym problemem trudnym do zwalczania dla podmiotów stosunków międzynarodowych. Państwa we współpracy z organizacjami międzynarodowymi podejmują działania mające na celu przeciwdziałanie temu zjawisku tworząc odpowiednie środki i metody zwalczania.

Słowa kluczowe: terroryzm, terroryzm międzynarodowy, prawo międzynarodowe, polityka antyterrorystyczna

Summary:

International terrorism is currently one of the biggest challenges for the international community. This phenomenon is still prevailing, takes new forms and evolves over time. The face of terrorism changes becoming the problem which is difficult to control. Some countries, in cooperation with international organizations, take actions to counteract this phenomenon by creating the appropriate means and methods of combating it.

Keywords: terrorism, international terrorism, international law, anti-terrorism policy

1. Uwagi wstępne

Zdarzenie tragiczne w skutkach jakim były zamachy terrorystyczne w Stanach Zjednoczonych w 2001 r., pociągnęło za sobą intensyfikację działań mających na celu walkę z terroryzmem. Wydarzenie to przyczyniło się do głębszego zainteresowania państw, także niedotkniętych bezpośrednio atakiem, jak i organizacji międzynarodowych, nową rzeczywistością międzynarodową, która musiała uwzględniać zagrożenie atakiem terrorystycznym oraz tworzyć środki i metody zwalczania potencjalnego zagrożenia.

Problem terroryzmu jest nadal aktualny i stale obecny w mediach choć jego forma i znaczenie ewoluuje. Państwa przy współpracy z organizacjami międzynarodowymi podejmują działania mające na celu przeciwdziałanie temu zjawisku, przy pomocy różnych metod zwalczania terroryzmu. Mimo wszystko zagrożenie terroryzmem nie maleje, a co więcej uaktywnia się jego nowe oblicze, na co wskazuje m.in. rozwój sytuacji w Iraku i Syrii w 2014 r. i narastający problem związany z islamskim kalifatem. Pojawia się więc pytanie czy problem terroryzmu zniknie z listy zagrożeń dla bezpieczeństwa międzynarodowego? Czy istnieją skuteczne metody walki z terroryzmem? Czy w dłuższej perspektywie któraś z nich jest skuteczna? W artykule podjęto próbę przybliżenia zagadnienia terroryzmu, wielość definicji tego pojęcia, jego rodzaje, a także metody przeciwdziałania i podstawy prawne walki z nim.

2. Definicja, rodzaje i klasyfikacja terroryzmu

Terroryzm, dziś kojarzony jest głównie z zagrożeniem dla bezpieczeństwa, jednak na przestrzeni wieków termin ten używany był w nieco innym charakterze. Samo słowo terroryzm pochodzi od łacińskiego *ters* lub *tres* co oznacza przerażać, wywoływać strach, grozę, obawę¹. Od starożytności do XIX wieku pojęcie to było łączone z formą rządów opartą na realizowanym na szeroką skalę zastraszaniu i używaniu siły wobec obywateli. Zmieniło się to nieco w okresie rewolucji francuskiej, gdyż terroryzm był kojarzony z instrumentem zarządzania państwem. Zmiany w pojmowaniu tego terminu nastąpiły od XIX wieku, mechanizmy rządzenia państwem określane mianem terroryzmu zaczęły być wykorzystywane przez ruchy i organizacje polityczne, lewicowe i prawicowe ale również narodowowyzwoleńcze. Lata trzydzieste XX wieku

¹ S. Wojciechowski, *Terroryzm na początku XXI wieku Pojęcie, istota i przyczyny zjawiska*, Bydgoszcz-Poznań 2011, s. 37.

przyniosły zmiany. Określenie to zaczęto coraz częściej stosować do opisu masowych represji stosowanych przez państwa totalitarne, a rzadziej, by opisać działalność ruchów rewolucyjnych i przemocy skierowanej wobec państw i ich przywódców. Kolejne zmiany przyniosły lata po drugiej wojnie światowej, kiedy to pojęcie terroryzmu na nowo zaczęto łączyć ze sferą rewolucyjną np. działania antykolonialne podejmowane przez ruchy lub organizacje w Afryce czy Azji. Lata sześćdziesiąte i siedemdziesiąte XX wieku spowodowały kojarzenie terroryzmu nie tylko ze sferą rewolucyjną ale także z działalnością inicjowaną przez organizacje o charakterze skrajnie lewicowym, prawicowym czy separatystycznym. Kolejna, znaczna ewolucja pojęcia terroryzmu nastąpiła wraz z rozwojem fundamentalizmu muzułmańskiego².

Pomimo ewolucji określania i sposobu rozumienia pojęcia terroryzm, to podanie definicji tego zjawiska nastrocza wielu problemów. Wynika to z faktu, iż to, co dla jednych będzie terroryzmem dla innych będzie działaniami partyzanckimi. Ponadto każde działanie jednostek czy grup sprzeciwiających się danemu porządkowi prawnemu jest lub było w przeszłości uznawane za bandytyzm w tym przypadku równoznaczny z terroryzmem. Aby lepiej zobrazować wielość definicji omawianego pojęcia podam kilka przykładowych definicji terroryzmu.

Według M. Boruckiego „terroryści naszych czasów są coraz bardziej bezwzględni, sięgają po nowe rodzaje broni, działają na oślep, aby zamanifestować swoją srogość i zdeterminowanie. Są gotowi zniszczyć wszystko i wszystkich, aby nagłośnić swoje istnienie i problemy, a przede wszystkim zależy im na wywoływaniu psychozy strachu. Poza tym terroryzm bywa formą odwetu w przypadkach, gdy ponosi porażki, gdy przywódców organizacji spotyka kara, a ich struktury bywają nadwyrężone w wyniku stanowczego działania organów władzy państwowej”³.

Inna definicja przedstawia terroryzm jako „działalność małych, zwykle ekstremistycznych ugrupowań, które za pomocą zabójstw, zagrożeń śmiercią, mordów politycznych, porywania zakładników, uprowadzeń samolotów i innych podobnych środków potępionych przez społeczność międzynarodową usiłują zwrócić uwagę opinii publicznej na wysuwane przez siebie hasła, bądź też wymusić na rządach państw, w których działają określone ustępstwa lub świadczenia na swoją korzyść”⁴.

² Tamże, s. 38.

³ R. A. Kosta, *Terroryzm jako zagrożenie dla bezpieczeństwa cywilizacji zachodniej w XXI wieku*, Toruń 2012, s. 12.

⁴ J. Matusitz, *Terrorism and communication. A critical introduction*, University of Central Florida 2013, s. 3. www.sagepub.com/upm-data/51172_ch_1.pdf, [odczyt: 10.08.2014].

Zdaniem polskiego znawcy prawa karnego Hanauseka terroryzm to „zaplanowana, zorganizowana i zazwyczaj uzasadniona ideologicznie, a w każdym bądź razie posiadająca polityczne podłoże motywacyjne, działalność osób lub grup mająca na celu wymuszenie od władz państwowych, społeczeństwa lub poszczególnych osób określonych świadczeń, zachowań czy postaw, a realizowana w przestępczych formach obliczonych na wywołanie szerokiego i maksymalnie zastraszającego rozgłosu w ramach opinii publicznej oraz z reguły polegająca na zastosowaniu środków fizycznych, które naruszają dobro osób postronnych, tj. takich, które nie dały wyrazu swemu negatywnemu nastawieniu do aktu terrorystycznego, jego celu lub uzasadnienia, ani nawet do określonej ideologii czy zapatrywań”⁵.

Ostatnią przytaczaną przeze mnie definicją będzie ta proponowana przez B. Hoffmana „dla którego terroryzm jest to świadome budzenie i wykorzystywanie strachu w wyniku przemocy lub groźby przemocy w dążeniu do zmian politycznych. Wszystkie akty terrorystyczne zawierają przemoc lub groźbę jej użycia. Terroryzm jest specjalnie pomyślany tak, by wywierał dalekosiężne skutki psychologiczne, znacznie wykraczające poza bezpośrednią ofiarę bądź ofiary czy przedmiot terrorystycznego ataku. Ma zasiać strach, a więc zastraszyć znacznie szerszą „namierzoną widownię”, która może obejmować wrogą grupę etniczną lub religijną, cały kraj, rząd lub partię polityczną czy też opinię publiczną. Terroryzm ma tworzyć władzę tam, gdzie jej nie ma lub konsolidować tę, która jest słaba. Za pomocą rozgłosu zdobytego w wyniku przemocy terrorysty pragną zdobyć wpływy i władzę, których nie mają by przeprowadzać zmiany polityczne na szczeblu lokalnym lub międzynarodowym”⁶.

Definiowanie terroryzmu łączy się jednocześnie z jego klasyfikowaniem. Jednym ze sposobów typologizowania tego pojęcia, jest ten proponowany przez P. Wilkinson’a. Dzieli on terroryzm na pięć kategorii, są to:

- terroryzm subrewolucyjny - dąży do osiągnięcia określonych celów politycznych niebędących jednak zmianami rewolucyjnymi, akty przemocy popełniają małe grupy w sposób wysoce nieprzewidywalny;
- terroryzm rewolucyjny - jego celem jest w tym przypadku rewolucja lub, chociaż osiągnięcie taktycznych zwycięstw w walce rewolucyjnej. Aktów przemocy dokonują grupy posiadające przywódców i ideologię lub program. Są to z reguły specjalne, zakonspirowane paramilitarne grupy tworzone wewnątrz ruchu rewolucyjnego. Jednocześnie obok walki zbrojnej prowadzona jest walka polityczna;

⁵ R. A. Kosta, s. 13.

⁶ Tamże, s. 14.

- terroryzm represywny - służący „tłumieniu buntów lub trzymaniu w ryzach grup indywidualnych, obywateli lub form zachowania uważanych za niepożądane przez represora, lub tylko prześladowania wybranych samowolnie do likwidacji”. Jest to terroryzm często bardzo krwawy przechodzący w terror masowy;
- terroryzm epifenomenalny - brak w nim jasno sprecyzowanych celów. Jest elementem dokonywanych na wielką skalę aktów przemocy, które są przypadkowe, nieprzemyślane, niezaplanowane, pojawiające się w kontekście bardzo krwawej walki;
- terroryzm nielegalny (niepaństwowy) - wiąże się z wymienionymi wcześniej nurtami i występuje jako terroryzm skrajnej prawicy, terroryzm skrajnej lewicy, terroryzm ruchu narodowowyzwoleńczego oraz terroryzm mający inne motywacje ideologiczne i polityczne⁷.

Innym przykładem podziału terroryzmu jest podział pod względem terytorialnym, w którym wyróżniamy:

- terroryzm państwowy - zastraszające działania władzy państwowej wobec obywateli lub sytuacja odwrotna;
- terroryzm międzynarodowy - ma miejsce wówczas, gdy akty terrorystyczne o wyraźnie międzynarodowych konsekwencjach, oddziałujące na stosunki międzypaństwowe i ogólną sytuację międzynarodową, mają charakter przemocy stosowanej wobec osób chronionych przez prawo międzynarodowe i miejsc, podlegających takiej ochronie, wobec lotnictwa cywilnego i środków komunikacji masowej;
- terroryzm separatystyczny - często kojarzony z terroryzmem narodowowyzwoleńczym, polegającym na dążeniu poszczególnych ugrupowań do uzyskania odrębności politycznej, etnicznej, religijnej⁸.

Kolejnym podziałem jest ten proponowany przez K. Jałoszyńskiego, który wyróżnia aż dziewięć rodzajów terroryzmu. Są to:

- ekoterroryzm - działa w imię populistycznych haseł ratowania ziemi przed obecnością na jej powierzchni obiektów i urządzeń, które mogą zagrozić ekologii. Należą do nich elektrownie nuklearne, platformy wydobywcze ropy naftowej, *etc.* Organizacje tego typu działają pod hasłami ochrony środowiska;

⁷ I. Resztak, *Zjawisko terroryzmu*, „Prokuratura i Prawo”, 2012 nr 7-8, s. 157, www.ies.krakow.pl/wydawnictwo/prokuratura/pdf/2012/07-08/11resztak.pdf, [odczyt: 10.08.2014]. Patrz też: R. A. Kosta, s. 14.

⁸ R. A. Kosta, s. 29.

- piractwo informatyczne (terroryzm informatyczny) - jest to forma terroryzmu związana z ogromną rolą, jaką odgrywa obecnie na całym świecie informatyka. Polega głównie na włamywaniu się do komputerowych baz danych, wprowadzaniu do programów komputerowych zakłóceń i wirusów w celu wywołania chaosu i dezinformacji. Ta forma działalności może sparaliżować systemy łączności, sieci bankowe, systemy obronne, może również stać się przyczyną katastrof lotniczych i kolejowych znacznych rozmiarów;
- zdegenerowana partyzantka (pseudopartyzantka) - występuje w państwach Trzeciego Świata, w których hasła wyzwolenia społecznego i narodowego są szczególnie nośne. Pod „płaszczkiem” działalności narodowowyzwoleńczej organizacje te współdziałają z grupami przestępczymi, bądź stanowią ich „ramię zbrojne”, zajmując się handlem narkotykami „żywym towarem”, prostytutką, ochroną bossów organizacji przestępczych;
- partyzantka miejska (gangi miejskie) - działa w dużych ośrodkach miejskich, tzw. betonowych dżunglach, jakimi są miasta powyżej jednego miliona mieszkańców. Obecnie najwięcej takich miast znajduje się w państwach Trzeciego Świata. Gangi te działają głównie na obszarach miejskich, nad którymi władza utraciła kontrolę i jest wobec nich bezradna;
- terroryzm mgławicowy - to nowa postać zjawiska terroryzmu. Nie posiada form organizacyjnych ani hierarchii. Organizacje terrorystyczne tworzą niewielkie, bardzo aktywne grupy, o fanatycznym nastawieniu, organizowane np. na potrzeby wykonania określonego zadania;
- mafie- zhierarchizowane i doskonale zorganizowane grupy przestępcze dysponujące potężnymi środkami finansowymi oraz licznymi uzbrojonymi grupami wykonawczymi. Zajmują się handlem bronią, narkotykami, organami ludzkimi czy też prostytutką. Za najgroźniejsze uważane są mafie włoskie, meksykańskie, tureckie, japońskie, kolumbijskie czy też chińskie;
- terroryzm chaotyczny - to działalność grup, których członków łączy wspólna religia lub narodowość, lub oba czynniki. Grupy te czerpią zyski z handlu bronią i narkotykami. Występują między innymi na terenach byłej Jugosławii czy Kaukazu;

- zorganizowana przestępczość – występuje w tzw. szarych rejonach np. Meksyk, Turcja, Chiny. W tych państwach władza całkowicie ta forma terroryzmu wprowadzając nawet własną administrację. Nie jest to jednak tożsame z „przestępczością zorganizowaną”;
- terroryzm religijny - organizacje terrorystyczne działające z pobudek religijnych. Stanowią one obecnie bardzo poważne zagrożenie dla bezpieczeństwa państwa i obywateli. Tego typu organizacje są wyjątkowo niebezpieczne, poprzez ich działanie w sposób fanatyczny z ogromną determinacją. Ich działania zakładają zagładę tysięcy, niewinnych ludzi⁹.

B. Bolechów proponuje nam nieco odmienny podział terroryzmu, a mianowicie na:

- terroryzm nacjonalistyczny;
- terroryzm religijny, który może się przejawiać jako trwały konflikt religijny bądź terroryzm sekt religijnych do celów politycznych;
- terroryzm nacjonalistyczno-religijny;
- terroryzm „czystej ideologii”, w którym wyróżniamy terroryzm lewacki (anarchiści, maoiści) oraz terroryzm skrajnej prawicy (nacjonalistyczny, rasistowski);
- terroryzm uzasadniany innymi względami doktrynalnymi i światopoglądowymi (parapolityczny) np. ekoterroryzm¹⁰.

Wszystkie przedstawione podziały terroryzmu mają swoją zasadność, jednak najprostszym podziałem wydaje się być podział pod względem zasięgu oddziaływania grup terrorystycznych, gdzie możemy wyróżnić:

- organizacje o charakterze międzynarodowym - np. al-Kaida;
- regionalnym - Hezbollah, Hamas;
- krajowym - IRA, Tamilskie Tygrysy¹¹.

Podsumowując, nie ma jednej, uniwersalnej definicji terroryzmu, która byłaby satysfakcjonująca dla wszystkich. Zdefiniowanie terroryzmu nastrocza wielu trudności, również podział terroryzmu, ze względu na wielość definicji tego pojęcia, jest rozległy i motywowany różnymi czynnikami. Jednak przy różnorodności definicyjnej jaką oferują nam ich twórcy każdy może wybrać tę, która jest najbliższa jego wyobrażeniom o terroryzmie.

⁹ K. Jąłoszyński, *Terroryzm i walka z nim we współczesnym świecie*, Legionowo 2002, s. 20-25.

¹⁰ B. Bolechów, *Terroryzm w świecie podwubiegnowym*, Toruń 2003, s. 25.

¹¹ R. A. Kosta, s. 31.

3. Metody zwalczania terroryzmu

Całościowe i spójne podejście do rozwiązania problemu terroryzmu jest możliwe dzięki prawnomiędzynarodowym środkom jego zwalczania i ugruntowywaniu współpracy międzynarodowej. Metody zwalczania terroryzmu są więc elementem budowy reżimu międzynarodowego a jednocześnie stanowią reakcję na zachodzące zmiany w środowisku międzynarodowym. Często są one wynikiem zaistnienia konkretnego wydarzenia lub stanowią pokłosie ustaleń konferencji naukowych społeczności międzynarodowych¹². Wśród najbardziej klasycznych metod zwalczania terroryzmu można wyróżnić metody polityczne, metody militarne oraz metody zmienne tj. cywilno-wojskowe.

Podstawową zasadą działania politycznej metody zwalczania terroryzmu jest współpraca międzynarodowa, która w okresie sprzed zamachów z 11 września 2001 roku natrafiała na poważne przeszkody na poziomie globalnym, nawet w ramach działania uniwersalnych organizacji międzynarodowych, takich jak ONZ. Po zamachach z września 2001 roku nastąpiła wyraźna intensyfikacja międzynarodowej współpracy w zakresie walki z terroryzmem. W kooperacji państw zaszły zmiany jakościowe, które polegały przede wszystkim na jej koncentracji na dotąd mniej wykorzystywanych formach i kierunkach międzynarodowego zwalczania terroryzmu oraz poszukiwaniu nowych możliwości zastosowania już istniejących form współpracy. Jednakże na drodze do najefektywniejszej współpracy stoją czynniki ją hamujące. W największym stopniu hamującym rozwój międzynarodowej współpracy czynnikiem jest zróżnicowanie postaw państw wobec tego zjawiska oraz ocen jego wpływu na bezpieczeństwo zarówno poszczególnych państw jak i całego systemu międzynarodowego. W sytuacji gdy jedne państwa, stanowiące stosunkowo nieliczną grupę i przeważnie jak USA najmocniej zagrożone atakami terrorystycznymi opowiadają się za możliwie najściślejszą współpracą międzynarodową, to inne państwa, które nie widzą w terroryzmie bezpośredniego zagrożenia, uznają go za problem drugorzędny i ograniczają się jedynie do zadeklarowania swojego poparcia do walki z nim, nie podejmując żadnych konkretnych działań. Efektem podejmowanych bądź wręcz przeciwnie niepodejmowanych działań państw jest brak zgody co do kryminalnego charakteru terroryzmu, jednolitej definicji tego zjawiska, która byłaby akceptowana przez większość państw, a ponadto brak jednolitego i możliwego do realizacji planu przeciwdziałania terroryzmowi¹³.

¹² M. Nizioł – Celewicz, *Terroryzm*, w: *Międzynarodowe stosunki polityczne*, red. M. Pietraś, Lublin 2007, s. 555.

¹³ Więcej o politycznych metodach zwalczania terroryzmu w: K. Liedel, J. Marszałek – Kawa, Sz. Wudarski, *Polityczne metody zwalczania terroryzmu*, Toruń 2006.

Zasadnicze znaczenie dla kształtu i efektywności działań podejmowanych na tej płaszczyźnie ma współpraca państw na forum ONZ oraz podejmowane tam ustalenia i działania. Kluczowe znaczenie w tej dziedzinie miało ustanowienie na forum ONZ szeregu prawnomiędzynarodowych środków zwalczania terroryzmu, co szerzej przedstawię w kolejnym rozdziale. Dzięki tym ustaleniom nastąpił rozwój działalności wspólnoty międzynarodowej w tym obszarze. Efektem zacieśnienia tej współpracy były nie tylko dokumenty prawne ale również zainteresowanie się tym problemem organizacji wyspecjalizowanych jak np. Grupa G-8¹⁴. Ponadto uzupełnieniem działań organizacji o zasięgu globalnym były posunięcia ugrupowań regionalnych, w szczególności zachodnioeuropejskich, co pozwoliło na jeszcze efektywniejszą walkę z terroryzmem. W zakresie swoich działań problem terroryzmu uwzględniło również NATO. Większość działań w ramach politycznej metody zwalczania terroryzmu to wydawanie przy współpracy państw i organizacji je zrzeszających dokumentów, które głównie mają charakter politycznych apeli i zobowiązań do intensyfikacji współpracy. Jednak aby były one skuteczne muszą zostać poparte zgodą i porozumieniem między stronami.

W porównaniu do innych metod zwalczania terroryzmu, metoda polityczna wydaje się być najlepszym środkiem i w dłuższej perspektywie może być najskuteczniejsza. Jednak pomimo obiecującej w perspektywie skuteczności jej realizacja jest najtrudniejsza, ponieważ zostaje zakłócana poprzez medialny szum oraz wszelkiego rodzaju polityczne deklaracje. Nieodzwrotnie z polityczną metodą przeciwdziałania terroryzmowi wiążą się negocjacje, które są jednym z głównych narzędzi tej metody. Negocjator, który zręcznie posługuje się tym narzędziem, może pomóc w wyjaśnieniu spraw spornych stronom konfliktu. Chodzi o państwa, które ze względu na wspieranie terrorystów mogą być zagrożone interwencją zbrojną. Ukazując skutki ewentualnej wojny jednocześnie należy pokazać możliwe korzyści, jakie uzyska państwo, które poprzez koalicję antyterrorystyczną bądź działając samodzielnie przyczyni się do likwidacji tego zagrożenia¹⁵. Największy nacisk na metody polityczne kładą głównie kraje europejskie, w odróżnieniu od Stanów Zjednoczonych, które głównie posługują się metodą militarnego zwalczania terroryzmu. Kraje Europy, zrzeszone w Unii Europejskiej posługują się dyplomacją i negocjacjami, uważając je za najefektywniejszą metodę.

Kolejna z metod zwalczania terroryzmu, to jest metoda militarna, wydaje się być najbardziej spektakularna. Jest jednak najmniej skuteczna oraz najbar-

¹⁴ R. A. Kosta, s. 107.

¹⁵ Tamże, s. 108.

dziej kontrowersyjna. Kontrowersje wywołuje szczególnie w sytuacji gdy stosuje się ją nie uwzględniając innych państw, w równym stopniu zainteresowanych likwidacją zagrożenia. Zjawisko to doskonale widać na przykładzie USA, które stosując jedynie militarną metodę walki z terroryzmem napotkało wielu przeciwników a ich polityka zaowocowała zarysowaniem się nowych, odmiennych od dotychczasowych sojuszy pomiędzy państwami np. sojusz Rosji z Turcją w walce z terroryzmem czeczeńskim, Chiny w walce z Ujgurami znalazły sprzymierzeńca w Indiach, natomiast Indie w walce z terroryzmem islamskim zawarły sojusz z Izraelem¹⁶. Stany Zjednoczone metodę tą stosują w większości przypadków walki z terroryzmem. Przykłady takich działań możemy zaobserwować w Afganistanie czy Iraku. Te ostatnie działania pokazały jednak, że siła militarna nie zawsze idzie w parze z rozumą i rozsądkiem. Mogą one przynieść konsekwencje, które są odmienne od tych, które zakłada polityk podejmujący decyzję o wybraniu tej akurat metody walki z terroryzmem. Tak więc, zasadnym wydaje się pytanie czy powyższa metoda, która choć sprawdza się w walce z państwami popierającymi terrorystów a nie sprawdza się w walce z samym terroryzmem jest skuteczna i warta zastosowania.

Trzecią i ostatnią metodą jest metoda zmiennego zwalczania terroryzmu tzw. cywilno-wojskowa. Patrząc wstecz na dotychczasowe konflikty możemy zauważyć, że państwa zamiennie stosują metody polityczno-wojskowe, jednak trudność sprawia im stosowanie połączenia metod cywilno-wojskowych¹⁷. Tą metodę można traktować jako pochodną klasycznej teorii wojny zwaną także teorią niemilitarystyczną. W odróżnieniu od koncepcji postklasycznych krwawe starcia zbrojne nie mają w niej tak znaczącej wagi i nie są warunkiem niezbędnym wojny¹⁸.

4. Podstawy prawne zwalczania terroryzmu

Na przestrzeni wieków zmieniał się nie tylko kształt terroryzmu na świecie ale również zmianie uległy środki walki z terroryzmem, które obecnie poparte są prawem międzynarodowym ale również krajowym każdego z państw. Wielostronna współpraca jest warunkiem koniecznym skutecznej walki z terroryzmem a podstawy tej walki stanowi zespół podmiotów połączonych wspólnymi

¹⁶ Tamże, s. 116.

¹⁷ Tamże, s. 117.

¹⁸ Patrz też. P. Kmiecik, *Zwalczanie terroryzmu w działaniach wojskowych nieregularnych*, www.militis.pl/miedzynarodowe/zwalczanie-terroryzmu-w-dzialaniach-wojskowych-nieregularnych, [odczyt: 15.08.2014].

wieżami¹⁹. Te podstawy prawne pod zwalczanie zjawiska terroryzmu tworzą najpowszechniejsze organizacje międzynarodowe między innymi Organizacja Narodów Zjednoczonych, Sojusz Północnoatlantycki czy też o węższym zakresie takie jak Unia Europejska, Rada Europy czy Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie oraz każde z państw we własnym zakresie w tym Polska. Ustalenia prawne tych organizacji w niniejszym rozdziale postaram się pokrótce przedstawić i omówić.

Jedną z pierwszych organizacji zajmujących się problematyką terroryzmu i jego zwalczaniem jest Organizacja Narodów Zjednoczonych, która jest forum współpracy państw całego świata i umożliwia rozwiązywanie konfliktów za pomocą pokojowych środków. ONZ oprócz podejmowania ważnych decyzji dotyczących utrzymania pokoju i bezpieczeństwa międzynarodowego pełni również funkcję prawotwórczą. Tworzy akty prawne w tym takie o zasięgu globalnym. Do nich należą m.in. Rezolucje Rady Bezpieczeństwa ONZ. Dokumenty te kształtują działania organizacji w dziedzinie czuwania nad zachowaniem pokoju i bezpieczeństwa międzynarodowego w tym zwalczania terroryzmu. Powszechnie wymienia się cztery rezolucje, które stanowią część międzynarodowego systemu prawnego zwalczania terroryzmu, ja jednak poza tymi czterema przedstawię jeszcze jedną dotyczącą zagadnienia terroryzmu²⁰.

Pierwszą z nich jest Rezolucja 1269 z 19 października 1999 roku, jej postanowienia zostały sformułowane przed atakiem na World Trade Center z 2001 roku, który zapoczątkował intensyfikację działań w walce z terroryzmem. Rezolucja ta nawoływała państwa członkowskie do intensywniejszych działań przeciwko terroryzmowi. Wyrażone zostało w niej poparcie dla istniejących już instrumentów prawnomiędzynarodowych dotyczących zwalczania terroryzmu. Rezolucja postulowała również podejmowanie kroków, które miałyby na celu zwalczanie i zapobieganie terroryzmowi oraz karanie sprawców aktów przemocy oraz zapobieganie i zwalczanie finansowania terroryzmu²¹.

Drugą z rezolucji, która kształtuje obecne działania ONZ jest Rezolucja 1386 z 2001 roku, w której Rada Bezpieczeństwa przywołuje prawo do indywidualnej lub zbiorowej samoobrony państw. W tym dokumencie Rada potępiła terroryzm we wszelkich jego przejawach oraz zadeklarowała gotowość do podjęcia wszystkich niezbędnych kroków w celu jego zwalczania²².

¹⁹ M. Nizioł – Celewicz, s. 554.

²⁰ K. Jałoszyński, B. Wiśniewski, *Terroryzm. Diagnoza, zadania administracji publicznej w przeciwdziałaniu zjawisku*, Bielsko-Biała 2007, s. 122.

²¹ Tamże, s.123.

²² Tamże, s.123.

Kolejnym dokumentem jest Rezolucja 1373 z tego samego roku co poprzednia, która do dziś jest jednym z najważniejszych dokumentów określających ramy praktycznej współpracy państw w dziedzinie zwalczania terroryzmu międzynarodowego. Rezolucja ta podkreśla konieczność państw do np.: zapobiegania i zwalczania finansowania terroryzmu; powstrzymywania się od udzielania wsparcia, biernego lub aktywnego, podmiotom i osobom zamieszanym w popełnianie aktów terrorystycznych; odmawiania udzielenia schronienia osobom, które finansują, planują, wspierają lub popełniają czyny terrorystyczne. Rada Bezpieczeństwa wezwała również państwa członkowskie do wzmocnienia wymiany informacji operacyjnych i informacji w postępowaniach karnych i administracyjnych oraz innych działań mających na celu współpracę w zakresie zwalczania terroryzmu²³.

Czwartą rezolucją przyjętą przez Radę Bezpieczeństwa ONZ jest Rezolucja 1377 również z roku 2001, która zawiera decyzje dotyczące przyjęcia załączonej do niej deklaracji o globalnym wysiłku na rzecz zwalczania terroryzmu. Deklaracja ta potwierdziła potępienie terroryzmu. Podkreślona została w niej konieczność dążenia do stawiania się przez państwa stronami wszystkich konwencji i protokołów oraz zobowiązywanie państw do powstrzymywania się od udzielania ugrupowaniom terrorystycznym wsparcia w jakiejkolwiek formie.

Ostatnią z rezolucji dotyczących zwalczania terroryzmu jest Rezolucja 1456 z 2003 roku, wraz z którą została przyjęta deklaracja w sprawie zwalczania terroryzmu. Powtarza ona zapisy poprzednich dokumentów dotyczących zapobiegania, zwalczania, finansowania, wzajemnej pomocy i stawiania przed sądem sprawców. Dokument ten podkreśla rolę organizacji międzynarodowych oraz potrzebę ich dążenia do jak najskuteczniejszego działania na rzecz zwalczania terroryzmu. Ta deklaracja jest jednym z nielicznych dokumentów, w którym Rada dostrzega potrzebę zwalczania przejawów i manifestacji terroryzmu również poprzez wzmacnianie dialogu i zrozumienia pomiędzy cywilizacjami²⁴.

Oprócz przedstawionych w rozdziale rezolucji ONZ kwestie dotyczące przeciwdziałania terroryzmowi wyraża w uchwalanych przezeń konwencjach i protokołach. Tworzą one zręb systemu prawa międzynarodowego, które pozwala społeczności międzynarodowej na walkę z tym zjawiskiem. Do takich dokumentów należą: Konwencja o zapobieganiu i karaniu zbrodni przeciwko osobom szczególnie chronionym w prawie międzynarodowym, zwłaszcza przeciw przedstawicielom dyplomatycznym; istotna jest również Międzynarodowa konwencja przeciwko braniu zakładników; ważna konwencja biorąc pod

²³ Tamże, s. 124.

²⁴ Tamże, s. 125.

uwagę ilość zamachów bombowych- Międzynarodowa konwencja dla zwalczania terrorystycznych zamachów bombowych; niejednokrotnie trudna do rozwiązania kwestia finansowania terroryzmu, której dotyczy- Międzynarodowa konwencja w sprawie zwalczania finansowania terroryzmu międzynarodowego i wiele innych konwencji dotyczących lotnictwa, żeglugi morskiej, materiałów jądrowych, środków wybuchowych i innych²⁵.

Należy również wspomnieć o próbach ONZ mających na celu ujednolicenie i stworzenie jednego aktu prawnego, który swą materią całościowo obejmowałby problematykę zwalczania terroryzmu. Widać to w istniejącym Projekcie Kompleksowej Konwencji Narodów Zjednoczonych przeciwko Międzynarodowemu Terroryzmowi. Jest to zatem dążenie do systemu prawnego, który swoim działaniem obejmowałby wszystkie pola w których może powstać zagrożenie dla ładu międzynarodowego, pokoju i bezpieczeństwa²⁶.

Kolejną organizacją o zasięgu globalnym jest Organizacja Traktatu Północnoatlantyckiego czyli NATO. Sojusz ten kojarzony głównie z decyzjami militarnymi podejmuje również decyzje polityczne. Wśród najważniejszych dokumentów o charakterze politycznym, które kształtują działania tej organizacji znajdują się dwa oświadczenia Rady Północnoatlantyckiej wydane 11 i 12 września 2001 roku oraz Deklaracja szefów państw NATO wydana podczas szczytu w Pradze w listopadzie 2002 roku.

Oświadczenie Rady Północnoatlantyckiej z 11 i 12 września 2001 roku, wydane bezpośrednio po zamachach terrorystycznych na World Trade Center, które wyrażało solidarność członków Sojuszu ze Stanami Zjednoczonymi zawiera zapowiedź w stosunku do sprawców zamachu, że nie zostaną bezkarni oraz deklarację o wzmożeniu walki z terroryzmem²⁷.

Kolejnym z dokumentów, który definiuje obecną koncepcję strategiczną NATO w odniesieniu do terroryzmu międzynarodowego jest Deklaracja Szczytu Praskiego. Najważniejszymi postanowieniami zawartymi w tej deklaracji są między innymi: zobowiązanie do stworzenia Sił Reagowania NATO. Kryteria, które obowiązywać powinny przy tworzeniu tych sił to technologiczne zaawansowanie, elastyczność, gotowość do rozmieszczenia w najkrótszym możliwym czasie, interoperacyjność i możliwość działania zarówno na lądzie, morzu jak i w powietrzu. Ponadto, postanowiono o zwiększeniu wydajności procedur decyzyjnych i dowodzenia w NATO i zobowiązano szefów państw i rządów obecnych na szczycie do wzmacniania zdolności obronnych na wypadek cyberataków²⁸.

²⁵ Tamże, s. 126. Patrz też: M. Nizioł – Celewicz, s. 557 – 559.

²⁶ K. Jałoszyński, B. Wiśniewski, s. 132.

²⁷ Tamże, s. 164.

²⁸ Tamże, s. 165. Patrz też: M. Nizioł – Celewicz, s. 562 – 563.

Jeśli spojrzeć na organizacje o zasięgu węższym niż globalny, skupię się głównie na organizacjach na kontynencie europejskim, tak więc na Unii Europejskiej, Radzie Europy oraz na Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie.

Unia Europejska, instytucja o niepowtarzalnej strukturze i stopniu integracji, zajmuje się również zagadnieniem zwalczania terroryzmu, tworząc podstawy prawne oraz podejmując działania w tym zakresie. Wśród dokumentów utworzonych i przyjętych przez Wspólnoty Europejskie, dotyczących omawianego zagadnienia możemy wymienić Wnioski Rady Spraw Wewnętrznych i Wymiaru Sprawiedliwości w sprawie walki przeciwko terroryzmowi, Ramową Decyzję Rady o zwalczaniu terroryzmu z dnia 13 czerwca 2002 roku, Decyzję Ramową Rady o wykonywaniu nakazów zamrażania własności lub dowodów w Unii Europejskiej z dnia 22 lipca 2002 roku, Deklarację o zwalczaniu terroryzmu, Strategię kontrterrorystyczną Unii Europejskiej oraz Europejski Plan Działania odnośnie Zwalczania Terroryzmu²⁹.

Wstępem do najważniejszych dokumentów Unii Europejskiej w zakresie terroryzmu są Wnioski Rady Spraw Wewnętrznych i Wymiaru Sprawiedliwości w sprawie walki przeciwko terroryzmowi z dnia 20 września 2001 roku. Przedstawiają one ogólny zarys obszarów, które UE uznaje za priorytetowe w zwalczaniu terroryzmu międzynarodowego. Zgodnie z tymi wnioskami państwa członkowskie winny współdziałać na następujących płaszczyznach: współpracy sądowniczej, współpracy pomiędzy służbami policyjnymi i wywiadowczymi, zwalczania finansowania terroryzmu, kontroli granic, obrony cywilnej, współpracy w zwalczaniu terroryzmu ze Stanami Zjednoczonymi³⁰.

Jednym z najważniejszych dokumentów, które kształtują działania UE w zakresie walki z terroryzmem jest Ramowa Decyzja o zwalczaniu terroryzmu z dnia 13 czerwca 2002 roku. Składa się ona z ogólnych zasad oraz 13 artykułów o większej szczegółowości, niektóre z nich zawierają listy czynów zawierających znamiona działania terrorystycznego, szczególnych okoliczności złagodzenia kary za te czyny i inne. Dokument ten odnosi się do wielu aspektów zwalczania terroryzmu międzynarodowego, można więc traktować go jako zarys wszystkich działań, które powinny być realizowane przez państwa członkowskie UE w omawianym zakresie³¹.

²⁹ K. Jałoszyński, B. Wiśniewski, s. 134.

³⁰ Tamże, s. 135.

³¹ Tamże, s. 136. W tym czasie Unia Europejska przyjęła ponad 20 szczegółowych aktów prawnych i stanowisk w celu przeciwdziałania terroryzmowi. Decyzja Ramowa była jednym z ważniejszych postanowień. Nie mniej istotnym było ustanowienie Europejskiego Nakazu Aresztowania (ENA), czyli decyzji sądowej, w której państwo członkowskie występuje o przekazanie podejrzanego, m.in. o działalność terrorystyczną, przebywającego na terytorium innego państwa. Więcej w: M. Nizioł – Celewicz, s. 561.

Kolejnym ważnym dokumentem jest Decyzja Ramowa Rady o wykonywaniu nakazów zamrażania własności lub dowodów w Unii Europejskiej z dnia 22 lipca 2002 roku, której celem jest ustanowienie zasad, według których państwa członkowskie będą rozpoznawać i wykonywać nakaz sądowy zamrożenia wydany przez instytucję sądową innego państwa członkowskiego. Ma ona zastosowanie w odniesieniu do nakazów zamrożenia własności w celu zabezpieczenia dowodów lub wynikającej z dalszego postępowania konfiskaty mienia. Art. 3 decyzji zawiera listę przestępstw, za które własności mogą zostać zamrożone z obostrzeniem, że w państwie występującym z takim wnioskiem są one obciążone karą co najmniej trzech lat pozbawienia wolności. Są to np.: terroryzm, handel ludźmi, porwanie, przetrzymywanie osoby, wzięcie zakładników, sabotaż. Przepisy dotyczące zwalczania finansowania terroryzmu oraz zamrażania dochodów, które mogą pochodzić z działań terrorystycznych są jednymi z najskuteczniejszych środków walki z terroryzmem międzynarodowym³².

Istotnym dokumentem jest także Deklaracja o Zwalczaniu Terroryzmu z 25 marca 2004 roku, której najważniejsze postanowienia dotyczą między innymi: solidarności pomiędzy państwami członkowskimi w obliczu zagrożenia terrorystycznego; istniejących środków współpracy pomiędzy państwami członkowskimi; wzmocnienia środków bezpieczeństwa na granicach oraz zwiększenia skuteczności wykrywania fałszywych dokumentów; zredukowania dostępu terrorystów do środków finansowych i innych zasobów ekonomicznych; wymiany informacji wywiadowczych; środków ochrony transportu i ludności; współpracy międzynarodowej³³.

30 listopada 2005 r. przyjęta została Strategia kontrterrorystyczna Unii Europejskiej, kolejny ważny dokument utworzony przez UE w omawianym zakresie. Najważniejsze założenia tego dokumentu dotyczą podstaw działań uznanych na forum UE za konieczne dla skutecznego zwalczania terroryzmu. Strategia ta opiera się na czterech podstawowych zasadach tj.:

- zapobieganie - zapobieganie zwracaniu się osób ku metodzie, jaką jest terroryzm, poprzez działanie odnoszące się do czynników i źródeł, które mogą powodować radykalizację i ułatwić rekrutację w Europie i na świecie;
- ochrona – ochrona obywateli i infrastruktury oraz redukcja podatności na atak, z włączeniem poprawy bezpieczeństwa granic, transportu oraz infrastruktury krytycznej;

³² K. Jałoszyński, B. Wiśniewski, s. 138.

³³ Tamże, s. 140.

- ściganie – ściganie i dochodzenia w sprawie terrorystów granicach Europy i na świecie, zakłócanie ich planowania, możliwości poruszania się i komunikacji, likwidowanie sieci terrorystycznych, odcinanie funduszy, dostępu do niebezpiecznych materiałów oraz stawianie terrorystów przed obliczem sprawiedliwości;
- reakcja – przygotowanie Europy, w duchu solidarności, do zarządzania i minimalizowania skutków ataków terrorystycznych, poprzez poprawę zdolności reagowania w zakresie konsekwencji, koordynacji oraz potrzeb ofiar ataków.

Wszystkie te zakresy mają się krzyżować i uzupełniać przyczyniając się do podnoszenia poziomu walki z terroryzmem, ułatwiania współpracy na forum UE czy też rozwijania kolektywnych zdolności przeciwdziałania terroryzmowi³⁴.

Ostatnim najważniejszym dokumentem dotyczącym terroryzmu w UE jest cyklicznie publikowany Europejski Plan Działania odnośnie Zwalczania Terroryzmu. Zawiera on analizę postępów UE w drodze do skutecznego systemu zapobiegania, zwalczania i przeciwdziałania terroryzmowi. Na mocy Deklaracji o Zwalczaniu Terroryzmu powstało stanowisko Europejskiego Koordynatora ds. Zwalczania Terroryzmu, którego bieżące działania określa Europejski Plan Działania odnośnie Zwalczania Terroryzmu. Te działania to np.: wspieranie roli ONZ oraz wszystkich jej właściwych organów w zwalczaniu terroryzmu; koordynacja prac ciał i grup roboczych zajmujących się zwalczaniem terroryzmu w ramach prac UE; współpraca z organami Rady Europy w tym zakresie i wiele innych³⁵.

Rada Europy, organizacja międzynarodowa, która na co dzień zajmuje się ustanawianiem standardów demokracji oraz poszanowaniem praw człowieka, po atakach na World Trade Center zajęła się również tematyką terroryzmu i utworzyła Interdyscyplinarną Grupę ds. Działań Międzynarodowych przeciwko Terroryzmowi. Grupa ta zajęła się zdefiniowaniem obszarów priorytetowych Rady Europy w walce z terroryzmem, a wykonaniem tych założeń zajmuje się Komitet Ekspertów ds. Terroryzmu tzw. CODEXTER. Rada Europy przyjęła szereg konwencji i protokołów, które dotyczą przeciwdziałania terroryzmowi³⁶.

Jednym z takich dokumentów jest Europejska Konwencja o Zwalczaniu Terroryzmu wraz z Protokołem. Jest to jeden z najważniejszych dokumentów

³⁴ Tamże, s. 141.

³⁵ Tamże, s. 142.

³⁶ Tamże, s. 143.

prawnomiędzynarodowych, jakim posługuje się społeczność międzynarodowa w walce z terroryzmem międzynarodowym. Dokument ten ma na celu umożliwienie ekstradycji osób popełniających szczególnie poważne przestępstwa np. porwanie samolotu; porwanie albo wzięcie zakładników; użycie bomb, rakiet, granatów, automatycznej broni palnej, wybuchających listów albo paczek, które zagrażają osobom. Ponadto konwencja zobowiązuje państwa do świadczenia sobie wzajemnej pomocy w sprawach karnych, istnieją również przepisy dotyczące rozwiązywania sporów co do jej interpretacji, przyjęcia konwencji, ratyfikowania jej lub zatwierdzenia, określania terytoriów, do których Konwencja ma zastosowanie itp. Jednocześnie przyjęty został Protokół nowelizujący europejską konwencję o zwalczaniu terroryzmu. Ma on na celu rozszerzenie listy przestępstw, których nie można zakwalifikować jako przestępstwa polityczne, wprowadził również uproszczoną procedurę wprowadzania poprawek³⁷.

Zagadnienie ekstradycji szczegółowo precyzuje Europejska Konwencja o Ekstradycji, która została z czasem uzupełniona dwoma protokołami: Protokołem Dodatkowym do Europejskiej Konwencji o Ekstradycji oraz Drugim Protokołem Dodatkowym do Europejskiej Konwencji o Ekstradycji. Konwencja dotyczy ekstradycji między państwami, stronami dotyczącymi osób ściganych za przestępstwa kryminalne, nie stosuje się jej jednak do przestępstw politycznych, a każde państwo ma prawo odmowy ekstradowania swoich obywateli do innego kraju. Pierwszy Protokół uzupełniający konwencję, wprowadził nowe przepisy zaprojektowane tak, by wzmocniły ochronę osób oraz całej ludzkości. Ponadto z przestępstw politycznych wyłączono zbrodnie wojenne oraz zbrodnie przeciw ludzkości. Drugi Protokół ułatwił zastosowanie Konwencji. Dodał do listy przestępstw, które podlegają ekstradycji przestępstwa skarbowe³⁸.

Rada Europy przyjęła również inne konwencje i protokoły powiązane z terroryzmem, dotyczące wzajemnej pomocy w sprawach karnych, transferu postępowań w sprawach karnych, rekompensat dla ofiar brutalnych przestępstw, spraw prania brudnych pieniędzy, poszukiwania, zajmowania i konfiskat dochodów pochodzących z popełniania przestępstw czy spraw cyberprzestępstw.

Dokumentem, który donosi się do problematyki zwalczania terroryzmu i jest dokumentem ważnym bez wątpliwości jest Konwencja Rady Europy o Przeciwdziałaniu Terroryzmowi. Została podpisana 16 maja 2005 roku na szczycie w Warszawie. To zapowiedź utworzenia kompleksowej Konwencji w związku z tym, że terroryzm to zjawisko poważnie destabilizujące i w skrajnym przypadku mogące zniszczyć fundamentalne, polityczne, konstytucyjne,

³⁷ Tamże, s. 145.

³⁸ Tamże, s. 146.

ekonomiczne i społeczne struktury kraju lub organizacji międzynarodowych. Konwencja poprzez wcześniej powstałe traktaty określa listę przestępstw terrorystycznych, ponadto zapewnia penalizację czynów związanych z tymi przestępstwami, zawiera również przepisy dotyczące ochrony, rekompensat i wsparcia dla ofiar ataków terrorystycznych. Zgodnie z jej ustaleniami wejdzie ona w życie pierwszego dnia miesiąca po upływie okresu trzech miesięcy od dnia, w którym co najmniej sześć państw w tym co najmniej cztery państwa członkowskie Rady Europy wyrażą zgodę na związanie jej zapisami³⁹.

Ostatnim ważnym dokumentem ustanowionym przez Radę Europy w kontekście zwalczania terroryzmu są Wytyczne Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie praw człowieka i walki z terroryzmem międzynarodowym. Dokument ten zawiera wytyczne Komitetu Ministrów, które dotyczą ochrony praw człowieka w walce z terroryzmem międzynarodowym: obowiązek państw do ochrony wszystkich przed terroryzmem; nakaz przestrzegania zasad rządów prawa, zakaz arbitralnego traktowania kogokolwiek, zakaz dyskryminacji rasowej; całkowity zakaz tortur; w walce z terroryzmem państwa nie mogą naruszać podstawowych norm prawa międzynarodowego ani prawa humanitarne-go. To niektóre wytyczne z tego dokumentu, jest on dowodem na to, że nawet w walce z terroryzmem międzynarodowym to prawa człowieka pozostają priorytetem Rady Europy⁴⁰.

Ostatnią omawianą przeze mnie organizacją będzie Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie. Spośród przyjętych dokumentów wybrałam Bukaresztańską Deklarację Ministerialną; Decyzję Rady Ministerialnej w sprawie zwalczania terroryzmu oraz bukaresztański plan działania dla zwalczania terroryzmu; Kartę OBWE dotyczącą zapobiegania i zwalczania terroryzmu; Strategię OBWE w odpowiedzi na zagrożenia bezpieczeństwa i stabilności w XXI wieku.

W Bukaresztańskiej Deklaracji Ministerialnej potępiono terroryzm niezależnie od jego motywacji i źródeł, zaznaczono również, że w walce z terroryzmem nie ma neutralności, podkreślono fakt, że walka z terroryzmem nie jest walką z jakimkolwiek narodem czy religią. W Bukareszcie przyjęto również Decyzję Rady Ministerialnej w sprawie zwalczania terroryzmu oraz bukaresztański plan działania dla zwalczania terroryzmu. Podkreśla ona niepodzielność bezpieczeństwa europejskiego. Uznano w niej także, że akty terrorystyczne bez względu na miejsce popełnienia, tego kto je popełnia i kiedy są zagrożeniem dla bezpieczeństwa międzynarodowego oraz potępiono osoby

³⁹ Tamże, s. 149.

⁴⁰ Tamże, s. 151.

wspomagające lub finansujące działania terrorystyczne, dla których nie będzie bezpiecznego miejsca ani schronienia. Ważnym dokumentem z punktu widzenia zwalczania terroryzmu jest Bukaresztański plan działania dla zwalczania terroryzmu, którego celem są działania OBWE włączające je w walkę ze zjawiskiem terroryzmu, które stanowi zagrożenie dla pokoju i bezpieczeństwa zarówno w strefie OBWE jak i poza nią⁴¹.

Karta OBWE dotycząca zapobiegania i zwalczania terroryzmu to dokument zawierający potwierdzenie potępienia terroryzmu we wszystkich jego formach i przejawach przy jednoczesnym podkreśleniu tego, że nie można identyfikować go z żadnym narodem ani religią. W Karcie tej, państwa zobowiązały się do powstrzymywania się od wspomagania terrorystów, organizowania, zachęcania, dostarczania biernego lub czynnego wsparcia albo sponzorowania w jakikolwiek sposób aktów terrorystycznych w innym państwie czy udzielenia przyzwolenia na organizowanie takich ataków na swoim terytorium. OBWE odnosi się do najgłębszych korzeni terroryzmu oraz podkreśla potrzebę zwalczania terroryzmu na tym poziomie. Państwa członkowskie OBWE postulują eliminację warunków sprzyjających rozwojowi terroryzmu poprzez poszanowanie demokracji rządów prawa, pełne uczestnictwo w życiu politycznym państwa, zapobieganie dyskryminacji oraz wspomaganie międzykulturowego i międzyreligijnego dialogu wewnątrz społeczeństw, angażowanie obywateli w znajdowanie wspólnych rozwiązań dla konfliktów, promowanie przestrzegania praw człowieka oraz tolerancji i zwalczanie ubóstwa⁴².

Ostatnim dokumentem jest Strategia OBWE w odpowiedzi na zagrożenia bezpieczeństwa i stabilności w XXI wieku. Stwierdza ona, iż terroryzm jest jedną z najważniejszych przyczyn braku stabilności we współczesnym środowisku międzynarodowym. Mówi również o tym, że zwalczanie terroryzmu związane jest z globalnym podejściem odnoszącym się zarówno do społecznych, ekonomicznych jak i politycznych okoliczności jego przejawiania się⁴³.

Akty prawne stanowią integralną część walki z terroryzmem, dzięki nim przeciwdziałanie terroryzmowi jest bardziej zorganizowane i sprecyzowane. Pozwalają państwom członkowskim organizacji, wprowadzić zmiany w ich wewnętrznym porządku prawnym i jednoczesnemu działaniu przeciw terroryzmowi międzynarodowemu i regionalnemu.

⁴¹ Tamże, s. 156.

⁴² Tamże, s. 161.

⁴³ Tamże, s. 162.

5. Uwagi końcowe

Reasumując, nie ma jednej uniwersalnej definicji terroryzmu, pomimo wielu prób jej wypracowania, nie powstała, równie wiele jest rodzajów terroryzmu, jednocześnie istnieją również metody zwalczania terroryzmu. Cały proces walki z terroryzmem poparty jest prawem, tworzonym przez organizacje międzynarodowe ale i poszczególne państwa. Terroryzm to zagrożenie, które nie dość, że jest trudne do zdefiniowania to prawdopodobnie jest wpisane w historię państw i świata. Cytując prezydenta Stanów Zjednoczonych G. W. Bush'a : „Nie sądzę, żebyśmy kiedykolwiek mogli zasiąść przy stole i podpisać rozejm – to jest inna wojna”⁴⁴. Zdecydowanie walka z terroryzmem nie jest przykładem klasycznej wojny, jest to wojna, w której jedna ze stron czuje się bezkarna i nie przestrzega żadnych zasad w momencie kiedy druga strona obowiązana jest przepisami.

⁴⁴ *Terror nasz powszedni*, „Newsweek”, 05-09-2004, www.swiat.newsweek.pl/terror-nasz-powszedni,18943,1,1.html, [odczyt: 20.08.2014].

Angelika Mielniczuk
PWSZ w Zamościu – UMCS w Lublinie
amielniczuk2@onet.pl

**Prawnomiędzynarodowy zakaz kary śmierci
w świetle raportu Amnesty International z 2013 roku**
*Legal and International Prohibition of the Death Penalty
in the Light of the Amnesty International's 2013 report*

Streszczenie:

Kara śmierci jest najstarszą formą sankcji występującą we wszystkich epokach w dziejach ludzkości. Jej uzasadnienie wiązało się z zasadą odwetu i przekonaniem o odstraszającej funkcji tej kary. W okresie Oświecenia po raz pierwszy pojawiły się tezy o braku zasadności stosowania kary śmierci. Od tego momentu przedstawiciele poglądów abolicjonistycznych dążyli do zawężenia katalogu przestępstw, za które groziła najsurowsza kara, jak i do zniesienia kary śmierci w ogóle. Celem artykułu jest przedstawienie kształtowania się prawnomiędzynarodowych uregulowań dążących do zniesienia kary śmierci od powstania Organizacji Narodów Zjednoczonych, jak również zaprezentowanie raportu Amnesty International opisującego globalne trendy w wymierzaniu kary ostatecznej i dokonywaniu egzekucji w 2013 roku.

Słowa kluczowe: kara śmierci, prawa człowieka, prawo do życia, Amnesty International

Summary:

The death penalty is the oldest form of sanction which has existed in all epochs in the history of humanity. Its justification was associated with the principle of retaliation and belief in the deterrent function of this penalty. The arguments concerning the lack of legitimacy of the use of the death penalty appeared for the first time in the Enlightenment. Thereafter, abolitionists have aimed at restricting the list of crimes resulting in capital punishment and aimed at abolishing the death penalty in general. The aim of this article is to describe the formation of legal and international regulations which have aimed at abolishing the death penalty since the establishment of United Nations, as well as to present Amnesty International's report which specifies the global trend in imposing the death sentences and carrying out the executions in 2013.

Keywords: death penalty, human rights, right to life, Amnesty International

1. Zarys historii kary śmierci

W czasach antycznych fakt istnienia kary śmierci uznawany był za rzecz naturalną i oczywistą. Wiązało się to z prawami sakralnymi dotyczącymi składnia ofiar - zbrodniarzy czy innych przestępców - bogom, po to by móc ich przebłagać i przywrócić pomyślność społeczności. Śmiercią karane więc były przestępstwa godzące w interes ogółu, jak zdrada kraju, podpalenie czy umyślne zabójstwo. Równorzędnie funkcjonowała instytucja zemsty rodowej i plemiennej, a odpowiedzialnością za czyn niegodziwy obarczone było całe otoczenie skazanego. Wykonywanie kary najczęściej odbywało się publicznie między innymi przez ukamienowanie.

W miarę upływu czasu kara śmierci zaczęła być regulowana prawem państwowym i tak powstał Kodeks Hammurabiego, który przewidywał najwyższy wymiar kary za morderstwo, krzywoprzysięstwo na rozprawie sądowej, paserstwo w odniesieniu do przedmiotów skradzionych ze świątyń i pałaców, kradzież z włamaniem czy cudzołóstwo¹. Podobnie, hebrajskie prawo Starego Testamentu przewidywało karę śmierci za szereg różnych przestępstw, głównie za morderstwo, ale śmiercią karani byli również przestępcy seksualni, cudzołożnicy, bałwochwálcy czy osoby uprawiające magię lub oddające cześć bożkom. Ponadto, prawo Mojżeszowe karało w ten sposób grzechy przeciwko rodziom - nieposłuszeństwo czy zniewagę. Prawo greckie wywodziło się z zemsty i miało za zadanie pełnić funkcję odstraszającą. Prawo drakońskie cechowała mała różnorodność, gdyż kara najwyższa stosowana była za niemalże wszystkie przestępstwa - nie ważne czy było to morderstwo czy kradzież. Najczęściej skazanych strącano w przepaść. Starożytny Egipt natomiast charakteryzowało prawo, które było uznawane za objawione przez bogów, a wszelkie kary miały być przebłaganiem dla bóstw, dlatego też karę śmierci stosowano rzadko, ze względu na poszanowanie życia. Najczęstszymi metodami wykonywania kary śmierci w starożytnych czasach były: ścięcie, ćwiartowanie, grzebanie żywcem, spalenie żywcem, zamurowanie, gotowanie żywcem, wieszanie, podanie truciizny, wbijanie na pal czy walka z dzikimi zwierzętami. Około 1000 r. p.n.e Fenicjanie zaczęli stosować ukrzyżowanie².

W średniowieczu dominowały wyrafinowane tortury i najokrutniejsze formy kary śmierci. Popularne było topienie skazanego w worku, do którego

¹ Zob. szerzej: M. Mitera, M. Zubik, *Kara śmierci w świetle doświadczeń współczesnych systemów prawnych*, Warszawa 1998, s. 26. www.hfhrpol.waw.pl/pliki/MarekZubikKaraSmierciWSwietleDoswiadczenWspolczesnychSystemowPrawnych.pdf; [dostęp: 16.06.2014].

² Zob.: A. Mazurek, *Kara śmierci. Historia, prawo, etyka*, Lublin 2006, s. 12-13.

wrzucano jakieś zwierzę, na przykład małpę, po to by przed śmiercią doznał on jeszcze okrutnych cierpień. Podstawową cechą tego okresu było wykonywanie egzekucji na forum publicznym. Miało to odstraszyć potencjalnych przestępców od popełnienia podobnych czynów. Prawo większości ówczesnych państw nakazywało ścinać toporem lub mieczem skazanego, a kara szubienicy odbierana była jako hańbiąca. Dość powszechnie funkcjonowało ścięcie na gilotynie, jako spuścizna Rewolucji Francuskiej, na której po raz pierwszy stracono przestępcę w 1792 roku. Po podbojach Francji upowszechniono tę metodę egzekucji w Szwecji, Indiach Zachodnich, Belgii, Północnych Włoszech, Chinach, Madagaskarze i w Algierze. Ścięcie na gilotynie obowiązywało we Francji aż do 1977 roku. Popularny w wiekach średnich był także urząd kata. Nieudana egzekucja przyczyniała się do uratowania życia ofiary, ponieważ sądzono, że był to wpływ sił nadprzyrodzonych, tak więc porażka działań kata uznawana była za dowód niewinności skazanego. W przypadku niesłusznego wyroku to nie sąd, a właśnie kat był obciążony odpowiedzialnością.

W 1764 roku, włoski prawnik i ekonomista Cesare Beccaria hrabia de Bonesana w swojej broszurze wydanej drukiem pt. „O przestępstwach i karach”, głosił brak zasadności stosowania kary śmierci i kwestionował zbyt szeroki katalog przestępstw, za które groziła najsurowsza kara. Potępił on także prawo państwa do karania śmiercią i zainicjował tym samym proces szerzenia się poglądów abolicjonistycznych na świecie.

2. Prawnomiędzynarodowe regulacje w zakresie kary śmierci

Proces internacjonalizacji praw człowieka, zarówno w sensie politycznym jak i prawnym, rozpoczął się w momencie zakończenia II wojny światowej i ustanowienia Organizacji Narodów Zjednoczonych, wraz z *Kartą Narodów Zjednoczonych*, podpisaną w San Francisco 26 czerwca 1945 roku. W dokumencie tym, państwa zobowiązały się do „przywrócenia wiary w podstawowe prawa człowieka, godność i wartość jednostki”, jak również „popierania praw człowieka i zachęcania do poszanowania tych praw i podstawowych wolności dla wszystkich, bez względu na różnice rasy, płci, języka lub wyznania”³. Był to pierwszy dokument o charakterze międzynarodowym zwracający uwagę na kwestię praw człowieka i wyrażający zgodę społeczności międzynarodowej na przyjęcie odpowiedzialności za przestrzeganie podstawowych praw człowieka⁴. Od tej pory

³ Zob. Preambułę i art. 1. Karty Narodów Zjednoczonych. www.hfhrpol.waw.pl/pliki/Karta_Narodow_Zjednoczonych.pdf, [odczyt: 17.06.2014].

⁴ M. Jabłoński, S. Jarosz - Żukowska, *Prawa człowieka i systemy ich ochrony*, Wrocław 2004, s. 180.

rozpoczął się proces umiędzynaradawiania praw i wolności człowieka, w tym jego prawa do życia i zakazu stosowania kary śmierci.

10 grudnia 1948 r. Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych uchwaliło *Powszechną Deklarację Praw Człowieka*⁵. W artykule 3 stwierdzono, iż „każdy człowiek ma prawo do życia, wolności i bezpieczeństwa swojej osoby”⁶. Prawo do życia uznane zostało za prawo fundamentalne, od którego wywodzą się pozostałe prawa. Mimo, że *Deklaracja* nie miała charakteru wiążącego, to wyznaczyła cele i aspiracje ludności w sferze praw człowieka. Jak stwierdził Roman Kuźniar „brak wiążącej mocy prawnomiędzynarodowej nie oznacza, że jest to deklaracja intencji o charakterze moralnym, jest to zobowiązanie państwa, aczkolwiek pozbawione sankcji prawa międzynarodowego”⁷.

Dokumentem bezpośrednio odnoszącym się do kary śmierci jest uchwalony przez Zgromadzenie Ogólne ONZ, w dniu 16 grudnia 1966 roku, *Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych* (obok *Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych*). Wszedł on w życie 23.03.1976 r. i ma charakter wiążącej umowy międzynarodowej. Dotychczas ratyfikowało go 167 państw⁸. Artykuł 6 Paktu mówi o tym, że każdy człowiek ma przyrodzone prawo do życia i nikogo nie można samowolnie pozbawić tego prawa. W państwach, które nadal stosują karę śmierci, wyroki śmierci mogą być orzekane jedynie za najcięższe zbrodnie, zgodnie z przepisami prawa, które obowiązywały w momencie popełnienia przestępstwa, a wykonanie kary może odbyć się tylko na podstawie prawomocnego wyroku wydanego przez właściwy sąd. Ponadto, każdy skazany ma prawo ubiegać się o ułaskawienie lub zmianę kary i ma to zastosowanie we wszystkich przypadkach. Pakt zabrania wydawania wyroków śmierci w stosunku do przestępstw popełnionych przez osoby w wieku poniżej 18 lat⁹ i przez kobiety w ciąży. Dodatkowo, zastrzega on, że żadne państwo, nie może powoływać się na jakiegokolwiek postanowie-

⁵ Deklaracja ta została przyjęta 48 głosami „za”, 8 „wstrzymującymi się” i 2 państwami nieobecnymi. Państwa komunistyczne, członkowie ONZ, w tym Polska, wstrzymały się od głosu. Podobnie uczyniła Arabia Saudyjska, z powodów religijnych i Afryka Południowa, ze względu na politykę apartheidu. Zob. R. Kuźniar, *Prawa człowieka. Prawo, instytucje, stosunki międzynarodowe*, Warszawa 2008, s. 63.

⁶ Art. 3. Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, www.amnesty.org.pl/uploads/media/Powszechna_Deklaracja_Praw_Czlowieka_01.pdf, [odczyt: 17.06.2014].

⁷ Zob. R. Kuźniar, s. 66.

⁸ *Polska Mapa Międzynarodowych Konwencji Praw Człowieka*. www.brpo.gov.pl/sites/default/files/Polska_mapa_miedzynarodowych_konwencji_praw_czlowieka.pdf, [odczyt: 18.06.2014].

⁹ Podobnie też przewiduje *Konwencja o Prawach Dziecka* przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne ONZ 20.11.1989 r. w artykule 37 pkt a: „ani kara śmierci, ani kara dożywotniego więzienia bez możliwości wcześniejszego zwolnienia nie może być orzeczona wobec osoby poniżej 18 roku życia za popełnione przez nią przestępstwa”. Konwencję tę ratyfikowały 194 państwa. Zob. *Konwencja o Prawach dziecka*. www.brpd.gov.pl/detail.php?recid=53, [odczyt: 18.06.2014] i P. Bukowczyk, *Kara śmierci we współczesnym prawie międzynarodowym publicznym*, www.piotr-bukowczyk.blogspot.com/2012/05/kara-smierci-kara-gownasankcja.html, [odczyt: 18.06.2014].

nia niniejszego Paktu w celu opóźnienia lub niedopuszczenia do zniesienia kary śmierci¹⁰.

Rezolucja Rady Społeczno - Gospodarczej ONZ z 25 maja 1984 roku, co więcej, uszczegółowiła pewne kwestie w zakresie stosowania kary śmierci. Przede wszystkim w artykule pierwszym określiła ona, że w państwach, które nie zniosły kary śmierci, może być ona wymierzona jedynie w najpoważniejszych przestępstwach, przy czym ich zakres nie powinien wychodzić poza przestępstwa umyślne ze śmiertelnymi lub innymi bardzo poważnymi konsekwencjami. Co ważne, art. 3 określa, iż kara śmierci nie może być orzekana wobec osób, które w czasie popełnienia przestępstwa nie ukończyły 18 roku życia, ani też wobec kobiet w ciąży, młodych matek i osób obłąkanych. Kara śmierci może być orzeczona tylko wówczas, gdy вина osoby opiera się na jasnych i przekonujących dowodach, niepozostawiających miejsca na jakiegokolwiek wyjaśnienia i po sprawiedliwym procesie. Każda osoba ma prawo do apelacji do sądu wyższej instancji. Jeżeli zaś kara śmierci zostanie orzeczona, to musi zostać przeprowadzona w taki sposób, aby wyrządzić skazanemu jak najmniejsze cierpienie¹¹.

15 grudnia 1989 roku Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych uchwaliło *Drugi Protokół Fakultatywny do Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych w Sprawie Zniesienia Kary Śmierci*. Wszedł on w życie 11 lipca 1991 r. i został ratyfikowany przez 81 państw¹². Artykuł 1 Protokołu mówi, że każde państwo będące stroną niniejszego Protokołu zobowiązuje się nie wykonywać kary śmierci wobec żadnej osoby podlegającej jej jurysdykcji oraz, że podejmie wszelkie możliwe kroki celem zniesienia kary śmierci w ramach własnej jurysdykcji. Artykuł 2 dodaje jednak możliwość zgłoszenia zastrzeżenia przez Państwo - Stronę Protokołu, (w momencie ratyfikacji lub przystąpienia), przewidującego dopuszczalność stosowania kary śmierci w czasie wojny, w wyniku skazania za najpoważniejsze przestępstwo o charakterze wojskowym, popełnione w czasie wojny. Państwo, które zgłosi takie zastrzeżenie, musi jednak powiadomić Sekretarza Generalnego ONZ, w momencie ratyfikacji lub przystąpienia, o odpowiednich

¹⁰ Art. 6 *Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych*, www.hfhrpol.waw.pl/pliki/Miedzynarodowy_Pakt_Praw_Obywatelskich_i_Politycznych.pdf, [odczyt: 18.06.2014].

¹¹ Zob. szerzej: *Resolution of the United Nations Economic and Social Council 1984/50. Safeguards guaranteeing protection of the rights of those facing the death penalty*, s. 33. www.daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/NR0764/21/IMG/NR076421.pdf?OpenElement, [odczyt: 18.06.2014].

¹² Dodatkowo 3 państwa podpisały Protokół, ale jeszcze go nie ratyfikowały, są to: Angola, Madagaskar oraz Wyspy św. Tomasza i Książęca. Polska ratyfikowała Drugi Protokół Fakultatywny dopiero 27.08.2013 r., mimo, że podpisała 21.03.2000 r. Zob. Polska Mapa..., i Ratyfikacja przez Rzeczpospolitą Polską Drugiego Protokołu Fakultatywnego do Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych w sprawie zniesienia kary śmierci i Protokołu nr 13 do Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności dotyczącego zniesienia kary śmierci bez względu na okoliczności, www.prezydent.pl/prawo/ustawy/podpisane/art,37,sierpien-2013-r-.html, [odczyt: 18.06.2014].

przepisach swojego ustawodawstwa krajowego stosowanego w czasie wojny¹³. Do-
puszczalność stosowania kary śmierci w czasie wojny, zgodnie z art. 2, zastrzegły
sobie: Azerbejdżan, Brazylia¹⁴, Chile, Grecja i Mołdowa, natomiast Cypr, Malta
i Hiszpania wycofały te zastrzeżenia złożone w momencie ratyfikacji¹⁵.

W systemie Rady Europy na szczególną uwagę zasługują trzy dokumenty,
a mianowicie *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*
i jej dwa protokoły: *Protokół nr 6 w sprawie zniesienia kary śmierci* i *Protokół nr*
13 dotyczący zniesienia kary śmierci we wszystkich okolicznościach.

Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności została
uchwalona 4 listopada 1950 roku i na jej mocy „prawo każdego człowieka do
życia jest chronione i nikt nie może być umyślnie pozbawiony życia, wyją-
wszy przypadki wykonania wyroku sądowego, skazującego za przestępstwo, za
które ustawa przewiduje taką karę”. Biorąc pod uwagę ustęp 2, osoba może
zostać pozbawiona życia, jeśli nastąpi to w celu wykonania wyroku sądowego¹⁶.
Konwencja ta nie zabrania więc stosowania najwyższej kary, jeżeli tak zostało
to określone w prawie, dlatego też z biegiem czasu wydano Protokół nr 6 do tej
Konwencji dotyczący zniesienia kary śmierci.

Protokół został uchwalony 28 kwietnia 1983 roku w Strasburgu i zgodnie
z art. 1 „znosi się karę śmierci, nikt nie może być skazany na taką karę ani nie
może nastąpić jej wykonanie”. Kolejny artykuł dodaje jednak, że państwa mogą
przewidzieć w swoich ustawach karę śmierci za czyny popełnione podczas
wojny lub w okresie bezpośredniego zagrożenia wojną w przypadkach przewi-
dzianych przez te ustawy i zgodnie z ich postanowieniami, ale niedozwolone
jest jakiekolwiek zastrzeżenie wobec postanowień niniejszego Protokołu¹⁷. Na
chwilę obecną Protokół został ratyfikowany przez 46 państw i podpisany przez
Federację Rosyjską, która go jeszcze nie ratyfikowała.

¹³ Art. 1, 2 i 3 Drugiego Protokołu Fakultatywnego do Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Poli-
tycznych w Sprawie Zniesienia Kary Śmierci Przyjętego przez Zgromadzenie Ogólne ONZ 15 grudnia 1989
roku, www.hfhrpol.waw.pl/pliki/Drugi_protokol_fakultatywny_do_MPPOiP.pdf, [odczyt: 19.06.2014].

¹⁴ 27.09.2010 r. Finlandia wniosła sprzeciw do zastrzeżenia złożonego przez Brazylię, ze względu na to, iż Bra-
zylia nie przedstawiła stosownych postanowień ustawodawstwa krajowego mającego zastosowanie w czasie
wojny (zgodnie z art. 2 Drugiego Protokołu Fakultatywnego). W wyniku tego, Protokół będzie obowiązywał
w stosunkach między oboma państwami, z tym że Brazylia nie będzie mogła powoływać się na to zastrzeżenie
w stosunkach dwustronnych. Zob.: Second Optional Protocol to the International Covenant on Civil and
Political Rights, aiming at the abolition of the death penalt, [www.treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?sr-
c=TREATY&mdsg_no=IV-12&chapter=4&lang=en](http://www.treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?sr-
c=TREATY&mdsg_no=IV-12&chapter=4&lang=en), [odczyt: 18.06.2014].

¹⁵ Cypr wycofał swoje zastrzeżenie 20.06.2003r., Malta 15.06.2000 r., a Hiszpania 13.01.1998 r. Tamże.

¹⁶ Art. 2 Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. [www.strasbourg.mfa.gov.pl/re-
source/fedf40b7-3c0a-42d2-8bdf-296772ce7295](http://www.strasbourg.mfa.gov.pl/re-
source/fedf40b7-3c0a-42d2-8bdf-296772ce7295), [odczyt: 18.06.2014].

¹⁷ Art. 1, 2 i 4 Protokołu nr 6 do Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności dotyczącego
zniesienia kary śmierci, zmienionego Protokołem nr 11, [www.bip.ms.gov.pl/Data/Files/_public/bip/prawa_
czlowieka/ets_114.pdf](http://www.bip.ms.gov.pl/Data/Files/_public/bip/prawa_
czlowieka/ets_114.pdf), [odczyt: 18.06.2014].

Protokół nr 13 do Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności dotyczący zniesienia kary śmierci bez względu na okoliczności, przyjęty w Wilnie 3 maja 2002 roku, ustanawia, iż kara śmierci zostaje zniesiona, nikogo nie wolno skazać na taką karę ani też takiej kary wykonać. Zakazuje się również czynienia jakichkolwiek odstępstw i zastrzeżeń od przepisów niniejszego Protokołu¹⁸. Protokół nr 13 wszedł w życie 1 lipca 2013 r. i ustanawia on bezwzględny zakaz orzekania kary śmierci i jej wykonywania, dla 44 państw, które go ratyfikowały, bez względu na różnego rodzaju przypadki i okoliczności.

W systemie prawnym Unii Europejskiej, także znalazł się zapis mówiący o zniesieniu kary śmierci. *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej* uroczystie proklamowana w Nicei w grudniu 2000 roku, zmieniona i ogłoszona po raz drugi w grudniu 2007 roku, ustanawia w artykule drugim, iż każdy ma prawo do życia i nikt nie może być skazany na karę śmierci, ani poddany jej wykonaniu¹⁹. Już w 1998 r. Rada UE wydała *Wytyczne polityki UE wobec krajów trzecich w sprawie kary śmierci*²⁰, które czynią zniesienie najwyższej kary, warunkiem koniecznym przyjęcia do Wspólnoty Europejskiej. Celem Wytycznych jest nakłonienie państw trzecich do całkowitego zniesienia kary śmierci, a w przypadku, gdy państwa będą obstawały za jej utrzymaniem, doprowadzenie by była ona wymierzana tylko za najpoważniejsze przestępstwa umyślne ze skutkiem śmiertelnym.

Tak jak system europejski posiada swoje prawne uregulowania w zakresie praw człowieka – prawa do życia i zniesienia kary śmierci, tak pozostałe prawne systemy regionalne mogą pochwalić się tym dorobkiem.

W ramach Organizacji Państw Amerykańskich (OPA), 22 listopada 1969 roku w San Jose, międzyamerykańska konferencja dyplomatyczna uchwaliła *Amerykańską Konwencję Praw Człowieka*. Zgodnie z artykułem 4, każda osoba ma prawo do poszanowania jej życia, które będzie chronione ustawą od momentu poczęcia i nikt nie może być arbitralnie pozbawiony życia. W państwach, które nie zniosły kary śmierci, może być ona orzeczona tylko za najpoważniejsze przestępstwa i na mocy prawomocnego wyroku wydanego przez właściwy sąd, zgodnie z prawem przewidującym taką karę. Stosowanie tej kary nie może być rozszerzone na przestępstwa, do których obecnie się ich nie stosuje.

¹⁸ Art. 1, 2 i 3 *Protokołu nr 13 do Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności dotyczącego zniesienia kary śmierci bez względu na okoliczności*, www.ptpa.org.pl/public/files/akty_prawne/Protokol_nr_13_do_KwSLWFDK.pdf, [odczyt: 18.06.2014];

¹⁹ Art. 2 *Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej*, www.eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:083:0389:0403:PL:PDF, [odczyt: 18.06.2014].

²⁰ Zob. szerz.: *Wytyczne UE w sprawie kary śmierci*, www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/10015.pl08.pdf, [odczyt: 18.06.2014].

Przed wszystkim kara śmierci nie może być orzekana wobec przestępstw politycznych i przestępstw pospolitych. Co ważne - kara śmierci nie może zostać przywrócona w państwach, które ją zniosły i zakazuje się jej stosowania wobec osób, które nie ukończyły 18 lat lub ukończyły 70 oraz wobec kobiet w ciąży²¹. Każda osoba wobec której orzeczono karę śmierci ma prawo do ubiegania się o amnestię, łaskę lub zamianę wyroku we wszystkich możliwych przypadkach.

Tendencja wśród państw amerykańskich zmierzająca do zniesienia kary ostatecznej doprowadziła do uchwalenia 8 czerwca 1990 r. *Protokołu do Amerykańskiej Konwencji o Prawach Człowieka dotyczącego zniesienia kary śmierci*. W preambule stwierdzono, iż kara śmierci ma ostateczne konsekwencje wykluczające naprawę pomyłki sądowej i wyklucza jakąkolwiek możliwość zmiany lub rehabilitacji osób skazanych, a zniesienie kary śmierci pomoże zapewnić bardziej efektywną ochronę prawa do życia. Na mocy artykułu 1 państwa zobowiązały się nie stosować kary śmierci w stosunku do osób podległych ich jurysdykcji. Artykuł 2 dodaje jednak wyjątek, mówiący o tym, że państwo, w momencie ratyfikacji lub przystąpienia, może zastrzec sobie prawo do stosowania kary śmierci w czasie wojny wobec bardzo poważnych przestępstw o charakterze wojskowym, ale musi powiadomić Sekretarza Generalnego OPA o przepisach obowiązujących w czasie wojny²². Protokół ten został ratyfikowany przez: Argentynę, Brazylię, Chile, Kostarykę, Dominikanę, Ekwador, Honduras, Meksyk, Nikaraguę, Panamę, Paragwaj, Urugwaj i Wenezuelę, z tym że Brazylia i Chile zastrzegły sobie prawo do stosowania kary śmierci w czasie wojny, zgodnie z art. 2.

System afrykański funkcjonujący w ramach Unii Afrykańskiej (UA), (wcześniej w ramach Organizacji Jedności Afrykańskiej), nie jest tak rozwinięty jak system europejski czy amerykański. Jedyna konwencja o prawach człowieka, uchwalona na forum kontynentalnym 27 czerwca 1981 roku w Nairobi, to *Afrykańska Karta Praw Człowieka i Ludów*. W swoim czwartym artykule stwierdza ona, że osoby ludzkie są nienaruszalne, każda osoba ma prawo do poszanowania jej życia oraz jej integralności fizycznej i moralnej, i nikt nie może być samowolnie pozbawiony tego prawa²³. Karta weszła w życie w 1986 roku i została ratyfikowana przez 53 państwa afrykańskie, oprócz Sudanu Południowego. Nie poruszono w niej jednak żadnej kwestii o orzekaniu czy wykonywaniu kary śmierci.

²¹ Art. 4 *Amerykańskiej Konwencji Praw Człowieka*, www.libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/inne/1969a.html, [odczyt: 18.06.2014].

²² Art. 1 i 2 *Protocol to the American Convention on Human Rights to Abolish the Death Penalty*, www.oas.org/juridico/english/treaties/a-53.html, [odczyt: 18.06.2014].

²³ Art. 4 *Afrykańskiej Karty Praw Człowieka i Ludów*. www.libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/inne/1981.html, [odczyt: 18.06.2014].

Specyficznym regionem jest Bliski Wschód, gdzie wprowadzie wykształcił się system ochrony praw człowieka i znajdują się tam regulacje w zakresie kary śmierci, to jednak prym wiedzie Koran i prawo szariatu w państwach muzułmańskich.

Powszechna Islamska Deklaracja Praw Człowieka przyjęta 19 września 1981 roku, stworzona na podstawie Koranu i Sunny, opracowana przez muzułmańskich uczonych, prawników i przedstawicieli ruchów islamskich, stwierdza, że prawa człowieka są mocno zakorzenione w wierze i tylko Allah jest dawcą i źródłem wszystkich praw człowieka. Artykuł 1 mówi, iż ludzkie życie jest święte i nienaruszalne, a wszelkie wysiłki powinny być czynione aby je chronić. Nikt nie może być narażony na obrażenia ciała lub śmierć, za wyjątkiem upoważnienia na mocy ustawy²⁴. Choć kara śmierci nie jest tutaj wspomniana, można wywnioskować, że jest ona dopuszczalna przez prawo na mocy określonych przepisów.

Kairska Deklaracja Praw Człowieka w Islamie z 5 sierpnia 1990 roku prezentuje ogólne wytyczne w dziedzinie praw człowieka. Artykuł 2 opisuje, że życie jest darem od Boga i prawo do życia jest gwarantowane każdemu człowiekowi. Obowiązkiem, zarówno jednostek, społeczeństwa jak i państwa, jest zapewnienie funkcjonowania tego prawa przed jakimkolwiek naruszeniem oraz zabronione jest odebranie komuś życia, za wyjątkiem powodów określonych w prawie szariatu. Dodatkowo, artykuły 24 i 25 wskazują na to, że wszystkie prawa i wolności określone w Deklaracji są podległe islamskiemu szariatowi, który jest jedynym źródłem odniesienia dla wyjaśnienia lub doprecyzowania jakichkolwiek artykułów Deklaracji²⁵.

Przyjęta na Szczycie Ligii Państw Arabskich w maju 2004 roku *Arabska Karta Praw Człowieka* weszła w życie w marcu 2008 roku. Na jej mocy każda istota ludzka ma prawo do życia i nikt nie może być samowolnie pozbawiony tego prawa. Kary śmierci mogą być nakładane jedynie za najcięższe zbrodnie, zgodnie z przepisami obowiązującymi w chwili popełnienia przestępstwa i na podstawie prawomocnego wyroku wydanego przez właściwy sąd. Każdy ma prawo ubiegać się o ułaskawienie lub zamianę kary. Wyroki śmierci nie mogą być nakładane na osoby poniżej 18 roku życia - i tu co ważne deklaracja dodaje - „chyba że przepisy obowiązujące w chwili popełnienia przestępstwa stanowią inaczej”. Oznacza to więc, że karze śmierci mogą podlegać osoby niepełnoletnie, co stanowi pogwałcenie prawa międzynarodowego. Według Karty,

²⁴ Art. 1 Universal Islamic Declaration of Human Rights, www.alhewar.com/ISLAMDECL.html, [odczyt: 20.06.2014].

²⁵ Art. 2, 24 i 25 The Cairo Declaration on Human Rights in Islam, www.arabhumanrights.org/publications/regional/islamic/cairo-declaration-islam-93e.pdf, [odczyt: 20.06.2014].

kara śmierci nie może być też orzekana wobec kobiet w ciąży przed terminem ich porodu, wobec matek karmiących w okresie 2 lat od ich porodu, oraz we wszystkich przypadkach, gdy dobro dziecka jest kwestią nadrzędną²⁶. To co istnieje w deklaracjach czy innych dokumentach prawnych przyjętych na forum regionalnym nie jest do końca respektowane. Specyfika islamu odbiega od zachodnich koncepcji praw człowieka. Sferę tę, jak i każdą inną, reguluje wszechobecny Koran. Wiele państw zastrzegło sobie prymat prawa islamskiego nad przepisami Karty i innych deklaracji²⁷.

Wielkość, różnorodność i złożoność cywilizacyjna Azji jest przyczyną niskiego poziomu wykształcenia regionalnego systemu ochrony praw człowieka. Przyjęta w 1993 roku *Deklaracja Praw Człowieka regionu Azji i Pacyfiku* - tak zwana *Deklaracja Bangkocka* jest dokumentem wyrażającym oficjalne stanowisko państw tego regionu, w niektórych kwestiach związanych z ochroną praw człowieka. Nie jest ona jednak zbiorem artykułów, norm prawa międzynarodowego, definiującym poszczególne prawa człowieka, ale raczej manifestem dotyczącym wybranych zagadnień teoretycznych²⁸.

Azjatycka Karta Praw Człowieka podpisana 17 maja 1998 roku reguluje, iż jednym z najważniejszych praw człowieka jest prawo do życia, z którego płyną inne prawa i wolności. Wszystkie państwa muszą znieść karę śmierci, a tam gdzie ona istnieje może być wymierzana rzadko i tylko za najpoważniejsze przestępstwa. Zanim skazany zostanie pozbawiony życia musi mieć zapewniony sprawiedliwy proces przed niezawisłym i bezstronnym sądem, z pełną możliwością prawnej reprezentacji jego osoby, wystarczającego czasu do przygotowania obrony, domniemania niewinności i prawa do odwołania przed sąd wyższej instancji. Ponadto, egzekucje nigdy nie powinny być przeprowadzane w miejscach publicznych lub w inny sposób eksponowany publicznie²⁹.

Deklaracja Praw Człowieka ASEAN (Stowarzyszenia Narodów Azji Południowo-Wschodniej) podpisana 18 listopada 2012 roku stwierdza jedynie, że każdy człowiek ma niezbywalne prawo do życia, które powinno być chronione

²⁶ Art. 5, 6 i 7 *Arab Charter on Human Rights 2004*, www.acihl.org/res/Arab_Charter_on_Human_Rights_2004.pdf, [odczyt: 20.06.2014].

²⁷ Szariat nakazuje wymierzać karę śmierci za wiele czynów - zabójstwo, cudzołóstwo, jak i bardziej pospolitych. Według niektórych szkół islamskich człowiek osiąga właściwy poziom świadomości pozwalający mu odpowiadać za swoje czyny w wieku 15 lat, a w wielu regionach wiek odpowiedzialności łączy się z osiągnięciem dojrzałości płciowej. Zob. P. Bukowczyk.

²⁸ Por.: *Final Declaration of the Regional Meeting for Asia of the World Conference on Human Rights. Bangkok Declaration*. www.hurights.or.jp/archives/other_documents/section1/1993/04/final-declaration-of-the-regional-meeting-for-asia-of-the-world-conference-on-human-rights.html, [odczyt: 20.06.2014].

²⁹ Art. 3.2 i 3.7 *Asian Human Rights Charter*, www.hurights.or.jp/archives/other_documents/section1/1998/03/our-common-humanity---asian-human-rights-charter.html, [odczyt: 20.06.2014].

przez prawo i nikt nie może być pozbawiony życia³⁰. Brak wspólnego podłoża cywilizacyjno - kulturowego i politycznego jest wynikiem słabo rozwiniętego azjatyckiego systemu ochrony praw człowieka i dążenia państw do znoszenia kary śmierci. Wyżej wymienione dokumenty są jedynie namiastką prawnomiędzynarodowego systemu ochrony praw człowieka w tym regionie.

Przytaczając przykłady uregulowań kwestii kary śmierci w systemie międzynarodowym, jak i w poszczególnych systemach regionalnych, należy dodać, że statuty aktualnie funkcjonujących Międzynarodowych Trybunałów Karnych, m.in. w Hadze ds. zbrodni w byłej Jugosławii, ds. zbrodni w Rwandzie, jak i stałego Międzynarodowego Trybunału Karnego - w ogóle nie przewidują w katalogu kar kary śmierci, nawet za ludobójstwo czy czystki etniczne³¹.

3. Raport Amnesty International o karze śmierci w 2013 roku

Amnesty International (AI) jest największą na świecie organizacją pozarządową, powstałą w 1961 roku, działającą w zakresie praw człowieka. Podstawową normą, w oparciu o którą działa organizacja jest *Powszechna Deklaracja praw Człowieka ONZ* i to według niej ocenia postępowanie poszczególnych rządów. W 1977 r. AI za całokształt działań zmierzających do umacniania podstawowych wolności, sprawiedliwości i pokoju na świecie otrzymała Pokojową Nagrodę Nobla, a w 1978r. ONZ uhonorowało ją Nagrodą Praw Człowieka. Skuteczność swych działań organizacja zawdzięcza temu, że wszystkie rządy świata traktowane są przez nią według tych samych kryteriów. Nie kieruje się ona względami politycznymi, ideologicznymi czy religijnymi. Reaguje wszędzie tam, gdzie ludzie są prześladowani lub poddawani represjom. Amnesty International ma status konsultacyjny przy ONZ, UNESCO, Radzie Europy, OPA i UA, i skupia dziś ponad 3 miliony działaczy w 150 państwach.

W 1981 roku AI ogłosiła pierwszą światową kampanię przeciwko karze śmierci, a siedem lat później – w 1988r. – drugą światową kampanię. W 1987 r. wydała raport stwierdzający, że stosowanie kary śmierci w Stanach Zjednoczonych jest niezgodne z międzynarodowymi postanowieniami, a decyzje o jej stosowaniu mają często podłoże rasistowskie i są wydawane arbitralnie. W 1989 r. Amnesty International wydała studium na temat kary śmierci pt.

³⁰ Art. 11 *ASEAN Human Rights Declaration*, www.hurights.or.jp/archives/other_documents/section1/2012/11/phnom-penh-statement-on-the-adoption-of-the-asean-human-rights-declaration-ahrd-1.html, [odczyt: 20.06.2014].

³¹ T. Jasudowicz, *Prawo do życia*, w: *Prawa człowieka i ich ochrona*, red. B. Gronowska, T. Jasudowicz, M. Balcerzak, M. Lubiszewski, R. Mizerski, Toruń 2005, s. 236.

„*Kiedy państwo zabija*”. Kampania w roku 1993 skierowana była przeciwko karze śmierci w państwach bałtyckich, a w 1995 r. odnosiła się do kary śmierci w państwach byłego Związku Radzieckiego. Każdego roku organizacja wydaje raport na temat orzekania i stosowania kary śmierci na świecie. Ostatni z nich przedstawia globalne trendy w orzekaniu i stosowaniu kary ostatecznej w 2013 roku.

W roku 2013 22 państwa³² przeprowadziły egzekucje (o jedno państwo więcej niż w 2012 roku), natomiast 173 państwa, spośród 193 będących członkami ONZ, nie wykonały żadnej egzekucji. W 2013 r. straconych zostało 778³³ osób – o 15% więcej niż w roku 2012, gdy straconych zostało 682 osoby. 80% egzekucji przeprowadzono w wąskiej grupie trzech państw - Iranie, Iraku i Arabii Saudyjskiej³⁴. Wszelkie dane nie biorą pod uwagę Chin, które zabiły tysiące osób więcej niż wszystkie państwa razem wzięte. Liczba ofiar w Chinach nie jest podawana do wiadomości publicznej, gdyż jest to tajemnica państwowa. Jednak wiadomo, że państwo to znajduje się na pierwszym miejscu w czołówce państw wykonujących karę śmierci. Na drugim miejscu znajduje się Iran, gdzie w 2013 r., według danych podanych przez władze i media kontrolowane przez państwo, przeprowadzono 369 egzekucji – wiarygodne źródło informacji sugeruje, że przeprowadzono dodatkowe setki egzekucji, a ich prawdopodobna liczba może wynosić około 700 straconych. Trzecie miejsce zajmuje Irak – 169 egzekucji, czwarte miejsce przynależy Arabii Saudyjskiej – minimum 79 egzekucji, w tym po raz pierwszy od roku 2009 wykonano trzy wyroki śmierci na osobach, które miały mniej niż 18 lat – tym samym państwo to złamało prawo międzynarodowe. Piąte miejsce należy do Stanów Zjednoczonych, które przeprowadziły 39 egzekucji w 2013 roku.

Wiele państw, które przeprowadzały egzekucje w 2012 roku, nie wykonały żadnych kar śmierci w 2013 r. są to: Gambia, Zjednoczone Emiraty Arabskie (ZEA), Pakistan (gdzie władze ponownie zawiesiły wykonywanie kary śmierci) i Białoruś, co oznacza, że po raz pierwszy od 2009 r. w Europie i Azji Centralnej nie przeprowadzono żadnej egzekucji. Warto dodać, że Białoruś jest jedynym państwem w Europie, które nadal orzeka i wykonuje kary śmierci.

Najczęstszymi metodami wykonywania kary śmierci w 2013 r. były: ścięcie (Arabia Saudyjska), porażenie prądem elektrycznym (USA), powieszenie (Afganistan, Bangladesz, Botswana, Indie, Iran, Irak, Japonia, Kuwejt, Male-

³² Nie można potwierdzić czy egzekucje sądowe zostały dokonane w Egipcie i Syrii.

³³ Brak dostatecznych informacji o egzekucjach w Egipcie, Erytrei, Malezji, Korei Północnej i Syrii. Informacje o skazanych są tajemnicą państwową na Białorusi, w Chinach i Wietnamie.

³⁴ Iran, Irak i Arabia Saudyjska przeprowadziły w 2013r. 95% wszystkich egzekucji w regionie Środkowego Wschodu i Afryki Północnej.

zja, Nigeria, Autonomia Palestyńska, Sudan, Sudan Południowy), śmiertelny zastrzyk (Chiny, Wietnam, USA), rozstrzelanie (Chiny, Indonezja, Korea Północna, Arabia Saudyjska, Somalia, Tajwan, Jemen).

Zgodnie z art. 6 *Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych* (o czym była mowa wcześniej) wyroki śmierci mogą być orzekane jedynie za najcięższe zbrodnie. Nadal jednak wiele państw orzeka kary śmierci za przestępstwa pospolite, i tak na przykład w Arabii Saudyjskiej kara śmierci grozi za cudzołóstwo, w Pakistanie za bluźnierstwo, a za przestępstwa gospodarcze w Chinach, Korei Północnej i Wietnamie. Za gwałt kara ostateczna grozi w Iranie, Kuwejcie, Somalii i ZEA. W Kenii, Nigerii, Arabii Saudyjskiej i w Sudanie kara śmierci jest orzekana za ponowny rozbój, w Iranie za wrogość w stosunku do Boga, a w Libanie, Korei Północnej i Autonomii Palestyńskiej za współpracę z podmiotem zagranicznym. W Korei Północnej ponadto, wyroki śmierci są nakładane, mimo że dane przestępstwa nie podlegają wyrokowi śmierci na mocy prawa krajowego.

Wciąż publiczne egzekucje wykonywane są w Iranie, Korei Północnej, Arabii Saudyjskiej i Somalii, gdzie oskarżonych skazywano w ten sposób za kradzieże, przestępstwa narkotykowe, nadużycia ekonomiczne, cudzołóstwo i bluźnierstwo. W Indonezji, Nigerii i Wietnamie oraz w niektórych przypadkach w Indiach, Japonii, Malezji, Sudanie i Iranie egzekucje dokonywane są całkowicie potajemnie, co stanowi pogwałcenie międzynarodowych standardów i przepisów prawnych wymagających, by członkowie rodzin i prawnicy, byli powiadomieni o egzekucji z wyprzedzeniem. Ponadto, w Botswanie, Indiach i Nigerii oraz w niektórych przypadkach w Arabii Saudyjskiej i Iranie, ciała straconych więźniów nie powróciły do ich rodzin na pogrzeb i nie poinformowano rodzin o miejscu ich pochówku.

Co najmniej 23 392 osoby zostały skazane w 2013 roku na karę śmierci. Najwięcej osób zostało skazanych w Chinach, Pakistanie (226 osób), Bangladeszu (220), Afganistanie (174), Wietnamie (148), Nigerii (141), Somalii (117) i Egipcie (109).

Dziewięć państw – mniej niż 5% państw na świecie – konsekwentnie przeprowadza egzekucje w ciągu ostatnich 5 lat, są to: Bangladesz, Chiny, Iran, Irak, Arabia Saudyjska, Korea Północna, Sudan, Jemen i USA. Wznowienie egzekucji nastąpiło w Indonezji, Kuwejcie, Nigerii i Wietnamie, w niektórych państwach wznowienia te miały charakter potajemny, gdyż rządy chciały ukryć przed światem łamanie praw człowieka. W Kuwejcie dokonano pierwszej egzekucji od 2007 roku. Powieszono pięciu mężczyzn, z których żaden nie miał obywatelstwa Kuwejtu.

W 2013 roku 98 państw na świecie zniosło karę śmierci za wszystkie przestępstwa, a 2/3 czyli 140 państw, obaliło karę śmierci w prawie lub w praktyce. *Drugi Protokół Fakultatywny do Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych w Sprawie Zniesienia Kary Śmierci* został ratyfikowany przez Boliwię, Łotwę, Gwineę-Bissau i podpisany przez Angolę. Osiemnasty już stan USA – Maryland – zniósł karę śmierci. Niektóre państwa Afryki, takie jak: Benin, Komory, Ghana i Sierra Leone podjęły kroki ku zniesieniu kary śmierci poprzez propozycje nowych konstytucji i kodeksów karnych. Gambia i Pakistan zawiesiły stosowanie kary śmierci, Bahrajn nie stosuje jej już od 3 lat, a Singapur od 2 lat. Stany Zjednoczone³⁵ i Japonia³⁶ są jedynymi państwami z Grupy G-8 wykonującymi wyroki śmierci. Ponadto USA są jedynym państwem spośród 56 członków Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie wykonującym egzekucje (w 2013 r. 41% wszystkich egzekucji w USA miało miejsce w Teksasie). Trzydzieści siedem państw Unii Afrykańskiej zniosło karę śmierci w prawie lub w praktyce, nadal 5 spośród 54 członków UA przeprowadza egzekucje sądowe: Botswana, Nigeria, Somalia, Sudan i Sudan Południowy. Nigeria, Sudan i Somalia są odpowiedzialne za ponad 90% egzekucji i 2/3 orzeczonych kar śmierci w Afryce Subsaharyjskiej. Siedem spośród 21 państw – członków Ligii Państw Arabskich, wykonuje karę śmierci – Irak, Kuwejt, Autonomia Palestyńska, Arabia Saudyjska, Somalia, Sudan i Jemen. Trzy państwa z dziesięciu członków ASEAN dokonało egzekucji w 2013 r. – Indonezja, Malezja i Wietnam. Nadal jednak kara śmierci jest utrzymywana w 58 państwach³⁷.

4. Uwagi końcowe

Prawo do życia, jako jedno z fundamentalnych praw człowieka, unormowane jest w każdym z dokumentów kreujących prawa człowieka – od wewnętrznych, państwowych konstytucji i ustaw, po regionalne systemy ochrony praw człowieka, aż do prawnomiędzynarodowych uregulowań. Jest ono najważniejszym prawem chronionym międzynarodowo i występuje zawsze na pierwszym miejscu otwierając katalog innych praw. Choć kara śmierci nadal

³⁵ W Stanach Zjednoczonych orzeczono w 2013 roku 80 nowych wyroków śmierci. Aż 3108 osób oczekuje w celach na swoje egzekucje: 731 skazanych w Kalifornii, 412 na Florydzie, 298 w Teksasie, 198 w Pensylwanii i 197 w Alabamie.

³⁶ Japonia przeprowadziła w 2013 roku 8 egzekucji i wydała 5 nowych wyroków śmierci.

³⁷ Wszelkie dane pochodzą z raportu Amnesty International. Organizacja czerpie informacje z różnych źródeł, między innymi: oficjalnych danych, osób skazanych na śmierć, ich rodzin i prawników, organizacji pozarządowych i mediów. Zob. szerz.: *Death Sentences and Executions 2013. Raport Amnesty International o karze śmierci w 2013 roku*, www.amnesty.org.pl/fileadmin/templates/www/Raport_Kara_%C5%9Bmierci_2013_ENG.pdf, [odczyt: 21.06.2014].

orzekana i wykonywana jest w wielu państwach na świecie to przez ostatnie kilkadziesiąt lat obserwuje się międzynarodowe trendy zmierzające do jej zniesienia, zapoczątkowane powstaniem Organizacji Narodów Zjednoczonych, i nasilające się z każdym nowym międzynarodowym dokumentem i z każdą nową ratyfikacją już istniejących paktów, protokołów i konwencji. Podczas gdy w latach przed II wojną światową, jej stosowanie było rzeczą wręcz naturalną, dziś należy do najrzadszych sankcji, wyeliminowanych niemalże całkowicie w Europie i Azji Centralnej. Globalne trendy podjęte przez środowisko międzynarodowe z każdym kolejnym rokiem zmierzają do „uwolnienia świata od kary śmierci”³⁸.

³⁸ „Świat wolny od kary śmierci” - taką nazwę nosi kampania Amnesty International zmierzająca do całkowitego zniesienia kary śmierci.

Kinga Pilip
PWSZ w Zamościu – UMCS w Lublinie
pilipkingaaa@o2.pl

Prawnomiędzynarodowa odpowiedzialność za ludobójstwo na przykładzie Międzynarodowego Trybunału Karnego do spraw Rwandy

Legal and International Responsibility for the Genocide in the International Criminal Tribunal for Rwanda

Streszczenie:

Artykuł opisuje wojnę domową o podłożu etnicznym w państwie środkowej Afryki – Rwandzie, która miała miejsce w 1994 roku. Przyczyną konfliktu i tragicznych wydarzeń była wrogość pomiędzy plemionami Hutu a Tutsi, które doprowadziły do największego ludobójstwa w dziejach powojennego świata. Celem opracowania jest przedstawienie roli jaką odegrały specjalnie powołane instytucje karne oraz organizacje humanitarne w przywróceniu pokoju na kontynencie afrykańskim.

Słowa kluczowe: Rwanda, Misja Pomocy Narodów Zjednoczonych - UNAMIR, , Międzynarodowy Trybunał Karny ds. Rwandy, Międzynarodowy Trybunał Karny ds. byłej Jugosławii, Hutu i Tutsi, ludobójstwo,

Summary:

The article describes ethnic based civil war in the Central African State– Rwanda, which took place in 1994. The cause of the conflict was the hostility between the Hutu and Tutsi that led to the largest genocide in the history of the post- war world. The objective is to present the role played by especially appointed criminal institutions and humanitarian organizations in restoring peace on the African continent.

Keywords: Rwanda, UNAMIR – United Nations Assistance Mission in Rwanda, International Criminal Tribunal for Rwanda, International Criminal Tribunal for former Yugoslavia, Tutsi and Hutu, genocide

1. Ludobójstwo w Rwandzie – geneza konfliktu

Korzenie konfliktu widoczne są już od początku XV wieku. Na terenie dzisiejszej Rwandy i Burundi, istniała feudalna monarchia Tutsich. W ramach feudalnego kontraktu „ubuhake” Hutu mogli korzystać z ziem należących do Tutsich w zamian za pracę i służbę wojskową¹.

Przed przybyciem pod koniec XIX wieku Europejczyków Rwanda była sprawnie funkcjonującym królestwem, którego wódz wywodził się z arystokratycznej grupy Tutsich, natomiast 85% społeczeństwa stanowili Hutu. Pierwotni mieszkańcy Rwandy Pigmeje Batwa, zepchnięci zostali na margines społeczeństwa i dziś stanowią jedynie 1% ludności Rwandy.

W wyniku „wyścigu o Afrykę” w 1885 roku, Rwanda i Burundi stały się kolonialną Niemiec. Kolonizatorzy nie mogli się pogodzić ze sprawnie działającym systemem i postanowili go zmienić wyznaczając do zarządzania terenem ówczesznie rządzących Tutsi. Ta decyzja zaostrzyła podziały pomiędzy Tutsi i Hutu².

Po I wojnie światowej Niemców zastąpili Belgowie, których zarządzanie tylko utrzymało nienawiść etniczną. Również oba ludy różniły się od siebie pod względem ekonomicznym. Hutu byli głównie ludem rolniczym, Tutsi zajmowali się pasterstwem. Istniały różnice genetyczne pomiędzy tymi dwiema grupami. Tutsi – plemię szczupłych, wysokich pasterzy i wojowników, natomiast Hutu byli krępyimi wieśniakami pracującymi na roli. Pogląd ten został przyjęty przez rząd po ludobójstwie. Zróżnicowanie na grupy etniczne czy zróżnicowanie kulturowe było, i nadal jest, głęboko utrwalone w świadomości Rwandyjczyków.

Belgowie wprowadzili uprawę kawy i herbaty oraz pieniądź, w którym rozliczano feudalne zobowiązania. Wraz z napływem nowych dóbr wzrosło zapotrzebowanie elity i feudalne obciążenia Hutu. Chcąc zrównoważyć wpływ Tutsich i Hutu przygotowujący się do opuszczenia koloni Belgowie ogłosili w 1959 roku pierwsze wybory. W Europie wówczas segregowano ludzi według klasowej przynależności. Belgowie, na których wielkie wrażenie zrobiła inteligencja, poczucie godności i uroda Tutsi, postanowili, że będą zarządzać całym państwem.

Kiedy w 1933 roku Adolf Hitler doszedł do władzy, europejscy kolonizatorzy postanowili wpisać rasową przynależność mieszkańców Rwandy do ich tożsamości. Ten, kto miał więcej niż dziesięć krów stawał się Tutsi,

¹ A. Leszczyński, *W jądze ciemności*, „Polityka”, 2004 nr 15, s. 58,60 – 61.

² J. Regina-Zacharski, *Rwanda. Wojna i ludobójstwo*, Warszawa 2012, s. 35.

a kto uprawiał rolę Hutu. Wpisana do dowodów tożsamości rasa decydowała w 1994 roku o życiu lub śmierci³.

Podczas gdy w Europie rasizm zastąpiły idee sprawiedliwości społecznej, nowe pokolenie belgijskich zarządców uznało, że feudalizm Rwandy to system klasowej dyskryminacji i opresji. Po dokonaniu w Rwandzie antyfeudalnej rewolucji monarchię i władzę przejęła większość, czyli Hutu. Zgodnie z ideologią nowych władz Tutsi byli obcymi najeźdźcami, których należało się pozbyć za wszelką cenę. W gazecie Kigali w 1990 roku, opublikowanych zostało dziesięć przykazań Hutu, które doskonale pokazywały wzajemną nienawiść pomiędzy plemionami⁴.

Po uzyskaniu w 1962 roku formalnej niepodległości w powszechnych wyborach wybrano na prezydenta przedstawiciela Hutu, Gregoire Kayibandę. W sąsiednim Burundi władzę nadal utrzymywali, Tutsi, którzy próbowali obalić Kayibandę⁵. W 1973 roku nowo wybrany prezydent, generał Juvenal Habyariman, aby zmniejszyć niepokoje zmienił Rwandę, w monopartyjną dyktaturę. Jednak to rozwiązanie było chwilowe.

Prawdziwa rzeź zaczęła się 6 kwietnia 1994 roku – o godzinie 20.30 nad stolicą Rwandy Kigali zestrzelono samolot, którym wracali z Tanzanii generał Juvenal Habyariman razem z prezydentem Burundi Cyprianem Ntaryamirą. To zdarzenie doprowadziło do przejęcia władzy przez zwolenników prezydenta Rwandy Habyarimana, którzy rozpoczęli rządy od zabójstwa członków opozycji, premier Agathe Uwilingiyimana oraz dziesięciu żołnierzy belgijskich przebywających w Rwandzie na misji pokojowej ONZ, naruszając tym samym porozumienie zawarte w Aruszy z 1993 roku⁶.

W ciągu pierwszych dwóch tygodni śmierć poniosło około 250 tysięcy osób z plemienia Tutsi. Sprawcami masakr byli żołnierze z gwardii prezydenckiej Hutu oraz bojówkarze Interahamwe. Głównym celem było całkowite rozwiązanie problemu etnicznego poprzez eksterminację Tutsi. Społeczeństwo zostało podzielone na dwie grupy plemienne, utworzono akcję nienawiści opartą o kryteria „my” i „oni”, której zadaniem było wyeliminowanie plemienia Tutsi. Rebelianci z plemienia Tutsi pobudzali na szeroką skalę nienawiść plemienną także za

³ Na podstawie filmu dokumentalnego: *Czasem w kwietniu*, [film], reż. R. Peck, USA 2005.

⁴ Informacje prasowe na temat Rwandy – www.amnesty.org/en/formedia/press-releases/word-still-failing-act-despite-rwanda-genocide-shame-2014-04-07, [odczyt: 07.04.2014].

⁵ W odwecie po nieudanym przewrocie zmasakrowano 12 tysięcy Tutsich, a ponad 250 tysięcy zmuszono do opuszczenia kraju. W kraju nadal dawni władcy utrzymywali ekonomiczną dominację. To z plemienia Tutsich wywodziła się większość lekarzy, prawników i inżynierów, którzy zostali wymordowani.

⁶ Porozumienie z Aruszy przewidywało utworzenie tymczasowego rządu skupiającego przedstawicieli plemienia Hutu i Tutsi oraz powrót uchodźców a także włączenie sił Rwandyjskiego Frontu Patriotycznego (RFP).

pomocą państwowych mediów⁷. Dochodziło do masowych zabójstw dokonywanych nawet w kościołach i kaplicach, w których schronienia szukali bezbronni ludzie. Dokonywano również publicznych gwałtów na kobietach z plemienia Tutsi przez mężczyzn zarażonych wirusem HIV lub chorych na AIDS.

Przejawem przeprowadzonej katastrofy, do której doszło w Rwandzie między kwietniem a lipcem 1994 roku, było także zjawisko masowego uchodźstwa. Objęło ono blisko 1, 5 miliona osób przesiedlonych w inne regiony Rwandy oraz około 2 miliony osób, które schronienia poszukiwanych w sąsiednich regionach państwa⁸. Rebelianci Tutsi przejęli władzę w Rwandzie w sierpniu 1994 przez co rozpoczęło się masowe uchodźstwo Hutu obawiających się zemsty ze strony Tutsi.

2. Pomoc humanitarna – UNAMIR, TURKUS

W sprawie wydarzeń zaistniałych na terenie Rwandy Rada Bezpieczeństwa Organizacji Narodów Zjednoczonych powołała do udzielenia pomocy humanitarnej UNAMIR – Misję pomocy Narodów Zjednoczonych. Głównym zadaniem było zapewnienie bezpieczeństwa na obszarze Rwandy, nadzorowanie zawieszenia broni oraz koordynacja działań humanitarnych.

W odpowiedzi na narastający kryzys i atak na przedstawicieli ONZ, Sekretarz Generalny przedstawił Radzie Bezpieczeństwa trzy propozycje. Pierwsza dotyczyła zwiększenia personelu misji pomocy Narodów Zjednoczonych dla Rwandy. Druga propozycja miała na celu działanie odwrotne zmniejszenie liczebności sił UNAMIR, aby zapobiec atakom na personel misji⁹.

W wyniku napaści na dziesięciu belgijskich żołnierzy ONZ zmodyfikowano kompetencje i zadania misji. Operacja humanitarna pełniła funkcję mediatora między walczącymi stronami w celu porozumienia o zawieszeniu broni oraz miała za zadanie zapewnić bezpieczeństwo ludności cywilnej. Monitorowała również sytuację w Rwandzie i informowała ONZ na temat bezpieczeństwa ludności.

Misji Pomocy Narodów Zjednoczonych nie przyznano jednak żadnych środków na powstrzymanie ludobójstwa. Pierwszą reakcją na pojawiające się doniesienia o masakrach dokonanych przez Hutu, było zmniejszenie personelu

⁷ Dużą rolę w rozszerzaniu nienawiści odegrały państwowe media – RTLM (Radio i Telewizja Tysiąca Wzgórz). Podobną rolę pełniło radio Rwanda oraz rządowa gazeta Kangura (Obudźcie się; Obudźcie innych), posługujące się metoda dyskryminacji Tutsi przy pomocy pieśni, rysunków, komiksów i artykułów, w których zamieszczano listy osób z plemienia Tutsi podejrzanych o sympatyzowanie z Rwandyjskim Frontem Patriotycznym.

⁸ B. Bruneteau, *Wiek ludobójstwa*, Warszawa 2004, s. 186-187.

⁹ A. Potyrała, *Współpraca państw z międzynarodowymi trybunałami karnymi a suwerenność*, Poznań 2010.

misji z 2548 do 270 osób, aby nie narażać żołnierzy ONZ. Nie miała również odpowiednich środków finansowych na przeprowadzenie operacji pokojowej. W wyniku trudnych warunków dnia 22 kwietnia 1994 roku personel otrzymał rozkaz wycofania się z zagrożonego terenu. W Rwandzie pozostało jedynie 450 żołnierzy z państw afrykańskich i 13 kanadyjskich.

W zaistniałej sytuacji Rada Bezpieczeństwa zdecydowała o rozszerzeniu mandatu powołując UNAMIR II – szerszą operację wojskową Narodów Zjednoczonych. Misję zobowiązano do ochrony przesiedleńców i uchodźców, tworzenia stref bezpieczeństwa oraz do zapewnienia bezpieczeństwa. Zadania te misja realizowała w oparciu o siły w ilości około 5000 żołnierzy¹⁰. Realizację założeń UNAMIR II przewidziano w trzech etapach. Pierwszy realizowany był w ciągu ośmiu dni. Głównym celem była ochrona lotniska w Kigali oraz części miasta, w których przebywali uchodźcy. Kolejna faza operacji obejmowała siedem dni. Operacja była skoncentrowana na rozmieszczeniu batalionów wojskowych w rejonach państw najbardziej narażonych na niepokoje i naruszenie prawa humanitarne oraz na obszarach przygranicznych. Ostatni etap miał się zakończyć w ciągu trzydziestu jeden dni od uruchomienia misji. Celem było rozmieszczenie oddziałów wojskowych w rejonach, które objęto programami humanitarnymi. Decyzja o uruchomieniu misji nie przełożyła się na rzeczywiste działania. Głównym problemem była niechęć państw członkowskich ONZ do wysyłania swoich żołnierzy na misję pokojową. Początkowo udział zgłosiły państwa afrykańskie. Zaangażowanie misji zachodnich było niedostateczne.

Z uwagi na małe zaangażowanie i niską skuteczność UNAMIR II, dnia 22 czerwca 1994 roku na mocy rezolucji 929, Rada Bezpieczeństwa powołała Francję do przeprowadzenia tymczasowej operacji humanitarnej pod kryptonimem „Turkus”. Głównym celem operacji było utworzenie humanitarnej strefy ochronnej oraz zapewnienie bezpieczeństwa ludności cywilnej, w tym uchodźców i prześladowców¹¹.

Operacja „Turkus” realizowana była w czterech etapach. W pierwszym etapie siły pokojowe zostały rozmieszczone w zachodniej części Rwandy. Drugi etap przewidywał wkroczenie na obszary kontrolowane przez rząd rwandyjski w celu powstrzymania masakry ludności cywilnej i objęcia jej ochroną. W etapie trzecim planowano rozbrownienie sił rządowych m.in.: wojska i policji oraz sił wsparcia. W ostatnim etapie skoncentrowano się na stabilizacji wewnętrznej

¹⁰ Żołnierze UNAMIR rozmieszczeni byli w ramach kwatery głównej w Kigali (219 osób); pięciu batalionów: dwa zmechanizowane, dwie piechoty i jeden zmotoryzowany (ok. 4 tys. żołnierzy); batalionie wsparcia o charakterze medycznym i logistycznym (ok. 721 osób); oddziały policji wojskowej (50 osób); grupy obserwatorów wojskowych (320 osób); oddziału policji Narodów Zjednoczonych (9 osób).

¹¹ P. Kraśko, *Rwanda w stanie wojny*, Kraków 2012, s. 86.

nej i przygotowaniach do wycofania sił francuskich. Misja pod kryptonimem Turkus została przerwana 21 sierpnia 1994 roku, przekazując zadania 500 osobowemu personelowi wojskowemu z sił pokojowych tworzonych przez państwa afrykańskie.

Operację „Turkus” pod względem humanitarnym oceniono pozytywnie. Siły francuskie utworzyły na kontrolowanych obszarach strefę bezpieczeństwa zapobiegając przypadkom zbrodni międzynarodowych oraz uchodźctwu 2500 miliona osób, zapewniając i dostarczając żywność, wodę i pomoc medyczną¹². Inaczej oceniono polityczny charakter operacji. Zarzucono Francji zamiar ochrony własnej strefy wpływów w środkowej Afryce i informowanie władz innych państw afrykańskich, że francuski rząd będzie prowadził politykę afrykańską. Pomoc ze strony wojsk francuskich nastąpiła, kiedy na terytorium Rwandy było już po ludobójstwie a ponad 2 miliony osób opuściła państwo poszukując schronienia na odległych terenach.

Podjmując decyzje o rozszerzeniu kompetencji UNAMIR dano ludności złudne poczucie bezpieczeństwa. W drugim dniu ludobójstwa w Rwandzie pojawiły się pojazdy ONZ, aby ewakuować wszystkich Europejczyków¹³. Zabrakło tam miejsca dla mieszkańców Rwandy, którzy mieli świadomość, że czeka ich śmierć. Misja pokojowa ONZ znajdowała się na terytorium Rwandy od 1993 roku. Rada Bezpieczeństwa miała świadomość o nadchodzącej katastrofie, ale nie zrobiła nic, aby zapobiec masakrze. Jedynym działaniem, jakie zostało podjęte przez ONZ, była deklaracja o pociągnięciu do odpowiedzialności wszystkich osób podejrzanych o planowanie, przygotowywanie, zlecenie lub dokonanie zbrodni międzynarodowych.

3. Zakres jurysdykcji MTK ds. Rwandy

Międzynarodowy Trybunał Karny do spraw Rwandy został utworzony 8 listopada 1994 w Aruszy przez Radę Bezpieczeństwa Organizacji Narodów Zjednoczonych działającą na podstawie rozdziału VII Karty ONZ¹⁴. Status Międzynarodowego Trybunału do spraw Zbrodni w Rwandzie, dołączono jako aneks do rezolucji Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 955 z 25 listopada 1994 roku¹⁵, przygotowany w oparciu o rozwiązania zawarte w statucie Międzynarodowego

¹² A. Potyrała, s. 54.

¹³ Na podstawie filmu dokumentalnego: *Hotel Rwanda*, [film], reż. T. George, USA 2004.

¹⁴ Patrz szerz.: *Karta ONZ*, www.hfhrpol.waw.pl/pliki/Karta_Narodow_Zjednoczonych.pdf.

¹⁵ Patrz szerz.: *Rezolucja Rady Bezpieczeństwa ONZ z 1994 nr 955*, [www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/955\(1994\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/955(1994)), [odczyt: 15.04.2013].

Trybunały do spraw byłej Jugosławii¹⁶. Najważniejszą kwestią ujętą w dokumencie, były zasady jurysdykcyjne.

Zakresem uprawnień jakie przyznano Międzynarodowemu Trybunałowi do spraw Rwandy, obejmującym okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1994 roku, było prawo do sądenia osób odpowiedzialnych za poważne naruszenia międzynarodowego prawa humanitarnego popełnione na terytorium Rwandy oraz obywateli Rwandy odpowiedzialnych za takie naruszenia popełnione na terytorium państw sąsiednich.

Na mocy statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego do spraw Rwandy, który został zawarty w artykule szóstym ustalono, że oskarżeni ponosili odpowiedzialność za poważne naruszenia prawa humanitarnego, w szczególności: ludobójstwo, zbrodnie przeciwko ludzkości oraz naruszenia prawa i zwyczajów wojennych. Definiując powyższe czyny posłużono się ustaleniami wynikającymi ze statutu Międzynarodowego Trybunału do spraw byłej Jugosławii oraz wcześniejszych aktów prawa międzynarodowego¹⁷.

Podstawowy zarzut, z którym bezpośrednio wiązały się pozostałe dotyczył ludobójstwa. Ludobójstwo definiowano jako zniszczenie w całości lub części grupy narodowej, etnicznej, rasowej lub religijnej.

Drugim zarzutem aktu oskarżenia były zbrodnie przeciwko ludzkości popełnione przeciwko ludności cywilnej podczas konfliktu zbrojnego m.in.: zgwałcenie, zabójstwo, eksterminacje, niewolnictwo, torturowanie i inne nie-ludzkie czyny.

Trzecim zarzutem były naruszenia prawa i zwyczajów wojennych, które objęły: morderstwa, podżeganie do wojny, branie zakładników, kary zbiorowe oraz groźba popełnienia któregośkolwiek z czynów.

Akt prawny trybunału dla Rwandy przewidywał odpowiedzialność jednostki: „każda osoba, która popełni czyn stanowiący przestępstwo w myśl prawa międzynarodowego ponosi odpowiedzialność i podlega karze”¹⁸. Podmiotem sądenia były jedynie osoby fizyczne. Trybunał nie miał uprawnień do sądenia osób prawnych, ponieważ jego działalność opierała się na zasadzie odpowiedzialności jednostki w prawie międzynarodowym. Uniemożliwiło to pociągnięcie do odpowiedzialności stacji RTML, która odegrała dużą rolę w nawoływaniu do ludobójstwa.

¹⁶ Zob.: *Statut Międzynarodowego Trybunału ds. byłej Jugosławii*, www.pck.org.pl/pliki/mp/1993_Haga_-_Statut_MTKJ.pdf.

¹⁷ Trybunał zyskał prawo do rozpoznaniu kary w oparciu o postanowienia własnego statutu, zasady norymberskie, konwencję o zapobieganiu i karaniu zbrodni ludobójstwa z 1948 roku, cztery Konwencje genewskie o ochronie ofiar wojny z 1948 roku oraz drugi protokół dodatkowy do tych konwencji z roku 1977.

¹⁸ Zob.: *Statut Międzynarodowego Trybunału ds. Rwandy*, www.pck.org.pl/pliki/mp/1994_Nowy_Jork_-_MTKR.pdf.

Przedmiotem zainteresowania trybunału były wszystkie przypadki naruszeń, podlegających prawu sądenia, dokonane w Rwandzie niezależnie od obywatelstwa sprawców. Komisja do spraw Rwandy pociągnęła do odpowiedzialności członków plemienia Tutsi pochodzących z Burundi, którzy przybyli do Rwandy z zamiarem obrony współplemieńców. Rozpatrywano również przypadki zbrodni dokonanych na terytoriach państw sąsiednich przez obywateli Rwandy, którzy byli zaangażowani w dokonywanie zbrodni w obozach dla uchodźców w Zairze, Tanzanii i Ugandzie. Wysoka ranga osoby oskarżonej, jako głowy państwa, szefa rządu lub funkcjonariusza państwowego, nie zwalniała go od odpowiedzialności karnej. Podobnie fakt, że osoba dokonała czynu na rozkaz przełożonego, nie zwalniał z odpowiedzialności¹⁹.

Odnosząc się do statutu trybunału jugosłowiańskiego w statucie MTKR przewidziano odpowiedzialność przełożonych cywilnych lub wojskowych, zajmujących stanowisko formalne lub faktyczne za działania podwładnych, naruszające prawo międzynarodowe. Warunkiem do pociągnięcia do odpowiedzialności było udowodnienie, że osoba, posiadając wiedzę i władzę nie podjęła działań, aby zapobiec dokonaniu zbrodni międzynarodowej²⁰.

Zbrodnie jakie dokonywano w Rwandzie były akcjami przeciw ludności Tutsi, organizowane przez rząd i władze lokalne. To władze podjęły decyzje o wpisaniu do dowodów osobistych informacji o przynależności plemiennej, co ułatwiło dokonanie zbrodni przeciw Tutsi. Ludobójstwo było szczegółowo zaplanowane i przyjęło cechy skomplikowanej operacji wojskowej. Opracowując plany masakr, władze wykorzystały od lat zakorzenioną w społeczeństwie rwandyjskim kulturę przestrzegania nakazów płynących od przełożonych oraz wieloletnią nienawiść plemienną. Uwzględniono zasadę odpowiedzialności przełożonych oraz nawoływanie do zbrodni. Od realizacji tego założenia uzależnione było przywrócenie pokoju i bezpieczeństwa.

Rada Bezpieczeństwa ONZ postanowiła, że Międzynarodowy Trybunał do spraw Rwandy w przypadku realizacji postępowania sądowego, może złożyć wniosek do sądu krajowego o przekazanie uprawnień w danej sprawie, aby zapewnić skuteczność działań sądu i niezależności sądów krajowych. Paradoksalnie sprzeciw wobec tej decyzji wyraziły jedynie władze Rwandy i państwa sąsiadujące, podkreślając konieczność zagwarantowania sądom krajowym prawa osądenia²¹.

¹⁹ A. Szpak, *Zbrodnie wojenne a zbrodnie przeciw ludzkości w orzecznictwie międzynarodowych trybunałów karnych*, „Państwo i Prawo”, 2012 z. 1, s. 76-87.

²⁰ Tamże.

²¹ A. Potyrała, s. 60.

Trybunał ustanowiony był jedynie w celu ścigania osób odpowiedzialnych za ludobójstwo i inne poważne pogwałcenia międzynarodowego prawa humanitarnego popełnionych na terytorium Rwandy i na terytorium państw sąsiednich. Większość zainteresowanych państw zobowiązała się do pełnej współpracy z MTKR, powołującdo odpowiedzialności wszystkie osoby, które brały udział w zbrodniach z 1994 roku. Działalność Międzynarodowego Trybunału Karnego do spraw Rwandy miała przyczynić się do przywrócenia pokoju i bezpieczeństwa na kontynencie afrykańskim.

4. Odpowiedzialność za ludobójstwo przed MTKR

Dnia 24 kwietnia 1995 roku, Rada Bezpieczeństwa powołując się na rezolucję nr 995 z 1994 roku zatwierdziła listę 12 kandydatów na stanowiska sędziów Międzynarodowego Trybunału do spraw Rwandy. Na liście znaleźli się: L. Aspegren ze Szwecji, K. Haugh z Irlandii, L. Kama reprezentujący Sengal, T. H. Khan z Bangladeszu, W. Mainga z Zambii, Y. A. Ostrowski z Rosji, N. Pillay z RPA, E. Razafindralambo z Madagaskaru, W. H. Sekule z Tanzanii, A. M., Stolz reprezentująca Norwegię, J. Toman z Republiki Czeskiej, L. G. Williams reprezentujący Jamajkę Saint Kitts i Nevis²².

W wyniku decyzji Zgromadzenia Ogólnego, spośród kandydatów zatwierdzonych przez Radę Bezpieczeństwa, dokonało wyboru na czteroletnią kadencję sześciu sędziów: L. Aspgren – Szwecja, L. Kama – Sengal, T. H. Khan – Bangladesz, J. A. Ostrowski – Rosja, N. P. – RPA, William H. Sekule – Tanzania. Pozostali sędziowie byli członkami Izby Apelacyjnej, co oznaczało, że wybrani zostali rok wcześniej podczas głosowania nad kandydaturami sędziów Międzynarodowego Trybunału dla spraw Rwandy.

Do kompetencji sędziów stałych trybunału należało podejmowanie decyzji w sprawie zatwierdzenia lub odmowy zatwierdzenia aktów oskarżenia, nakazów aresztowania, a także rozpatrywanie spraw i przyjmowanie orzeczeń.

Kompetencje sędziów *ad litem* były znacznie ograniczone. Sędziowie nie uczestniczyli w wyborze przewodniczącego sądu i przewodniczących izb orzekających, nie brali udziału w opracowaniu i przyjęciu regulaminu MTKR, nie mieli żadnych uprawnień odniesieniu do aktów oskarżenia.

Strukturę trybunału tworzył również urząd niezależnego prokuratora. Jego głównym zadaniem było prowadzenie dochodzeń w sprawach objętych jurysdykcją trybunału oraz przygotowanie aktów oskarżenia przeciw osobom

²² Rezolucja Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 989 z 1995 r.

podejrzanych o dokonanie naruszeń międzynarodowego prawa humanitarne-
go na terytorium Rwandy. Prokurator był również odpowiedzialny za prowa-
dzenie oskarżenia podczas postępowania sądowego²³.

Pierwsza sesja Międzynarodowego Trybunału Karnego do spraw Rwandy
rozpoczęła się 26 czerwca 1955 roku w Hadze, chociaż siedzibę trybunału usta-
nowiono w Aruszy z powodu administracyjno – technicznych przygotowań.
Na przewodniczącego sądu wybrano L. Kama oraz sędziego J. A. Ostrowskiego
na vice przewodniczącego.

Międzynarodowy Trybunał do spraw Rwandy nadzorował i wyznaczał
miejsce wykonywania wyroków podobnie jak Międzynarodowy Trybunał ds.
byłej Jugosławii. Wyznaczonym obszarem była Rwanda lub państwa, które wy-
raziły zgodę wobec Rady Bezpieczeństwa na przyjmowanie osób skazanych.
Trybunał również podejmował decyzję o darowaniu lub złagodzeniu kary po-
stępując według międzynarodowego prawa²⁴.

Jednym z największych procesów jaki miał miejsce przed Międzynarodo-
wym Trybunałem Karnym do spraw Rwandy był proces czterech wojskowych:
A. Bizimungu, F. X. Nzuwonemeye, I. Sagahutu, A. Ndindiliyimana, którzy
odpowiedzialni byli za wszystkie rodzaje przestępstw: ludobójstwo, zbrodnie
przeciwko ludzkości oraz naruszenia prawa i zwyczajów wojennych. Szef szta-
bu rwandyjskiej armii A. Bizimungu po ludobójstwie uciekł ze swymi żołnie-
rzami do Konga. Sformował tam partyzantkę, która zaczęła nękać tubylców.
Został skazany na 30 lat więzienia. Na rozkaz kierowników elitarnego Batalio-
nu Rozpoznawczego F. X. Nzuwonemeye oraz I. Sagahutu, zamordowano m.in.
premier Agathe Uwingiliymanę i jej rodzinę. Ponoszą też odpowiedzialność za
śmierć dziesięciu belgijskich żołnierzy ONZ, którzy ochraniali szefową rządu.
Trybunał wymierzył oskarżonym karę 20 lat pozbawienia wolności. Dowódca
rwandyjskiej policji Augustin Ndindiliyimana w trakcie ludobójstwa zamiast
bronić obywateli zlecał ustawianie blokad drogowych, przy których zabijano
tysiące Tutsich. Skazany został na 11 lat pozbawienia wolności²⁵.

W Rwandzie do więzienia trafiło około 150 tysięcy Hutu uczestniczą-
cych w masakrach na Tutsich. Brak środków finansowych oraz wymordo-
wanie w 1994 roku sędziów, adwokatów i prokuratorów stały się przyczy-
ną powolnego tempa procesu. Dotąd kilka tysięcy stanęło przed sądami.
Kilkaset zostało skazanych i straconych. Wypuszczono z więzień około
50 tysięcy podejrzanych o zbrodnie ludobójstwa. Uwolnieni zbrodnia-

²³ Patrz szerz.: art. 13 Statutu Międzynarodowego Trybunału do spraw Rwandy.

²⁴ Zob.: art. 13 Statutu Międzynarodowego Trybunału do spraw Rwandy.

²⁵ R. Rurangwa, *Ocalony: Ludobójstwo w Rwandzie*, Wrocław 2009, s. 230.

rze wrócili na tereny, które wcześniej zamieszkiwali i często przebywali z ludźmi, których rodziny w 1994 wymordowali.

Z uwagi na małą skuteczność Międzynarodowego Trybunału ds. Rwandy uwolnieni Hutu nadal czekają na osądzenie przez tradycyjne wioskowe trybunały gacaca. Gaca były to sądy sąsiedzkie, oskarżycielami, obrońcami i sędziami byli sąsiedzi i dawni znajomi. Mogli wymierzyć wyroki, ale też mogli wybaczyć i pozwolić na pozostanie w wiosce²⁶.

Działalność Międzynarodowego Trybunału Karnego dla Rwandy była poddawana krytyce pomimo osądzenia wielu zbrodniarzy. Pierwszy zarzut dotyczy biurokracji i kosztów. Chociaż główne organy Trybunału mieszczą się w Aruszy w Tanzanii, niektóre oddziały znajdują się w Hadze, Kigali lub Nowym Jorku. Rozproszenie utrudnia komunikację i opóźnia procedury zwiększając wydatki.

Trybunał koncentruje się tylko na zbrodniach popełnionych przez Hutu i ich sojuszników. Nie bierze pod uwagę w osądzeniu Rwandyjskiego Frontu Politycznego. Rebelianci, uważani za wojowników wolności, chociaż nie byli ludobójcami, również dopuścili się zbrodni wojennych i przeciwko ludzkości. Bojówkarze Tutsi mieli nie tylko zatrzymać ludobójstwo, ale i opanować chęć zemsty jednak tego nie uczynili.

Przez powolne i późno rozpoczynające się procesy umierają ludzie, którzy byli świadkami ludobójstwa. Zwiększa to prawdopodobieństwo niesprawiedliwego pociągnięcia do odpowiedzialności lub uniewinnienia osób skazanych. Niektórzy z oskarżonych czekają na wyroki po kilkanaście lat. Wiele nie dożyło ogłoszenia wyroku. Większość świadków, którzy przeżyli są nosicielami wirusa HIV i AIDS, przez który w Rwandzie umiera około 50 tysięcy ludzi rocznie. Tylko nieliczne osoby dożyją dnia, kiedy Międzynarodowy Trybunał Karny do spraw Rwandy wyda ostatni wyrok²⁷.

5. Zakończenie

Obecnie w Rwandzie panuje pokój, nie ma już Tutsich i Hutu, tylko Rwan-dyjczyki. Pierwszym krokiem w kierunku pojednania było otwarcie w 2004 roku Centrum Pamięci Ludobójstwa. Muzeum zagłady wzniesiono na stoku wzgórza Gizozu, w miejscu masowego grobu, w którym pochowano ponad 250 tysięcy ofiar masakry. Mimo pokoju Rwanda to państwo do dziś leczące

²⁶ Międzynarodowy Trybunał ds. Rwandy, www.unictr.org/AboutICTR/GeneralInformation/tabid/101/Default.aspx, [odczyt: 24.04.2012].

²⁷ B. Bruneteau, s. 190.

się z ran po kilkunastoletniej katastrofie²⁸.

Kraj odbiega od standardów demokratycznych. Ułomność systemu politycznego prowadzi do tego, że rząd nie naciska na karanie winnych. Pomimo, że w sądach gacaca skazano tysiące zbrodniarzy, innych wypuszczono po latach z powodu braku dowodów. Specjalnie powołany w tym celu Międzynarodowy Trybunał ds. Rwandy osądził niewielką ilość osób. W efekcie mordercy żyją dziś często tuż obok rodzin swoich ofiar.

Po ludobójczej wojnie domowej Rwandzie ludzi z plemienia Hutu traktowano jak morderców od tamtej pory wciąż uciekają. Stracili poczucie godności, głodują oraz są prześladowani. Według raportów ONZ ci ludzie już nie istnieją.

Rwandyjska tragedia nie jest obecna w międzynarodowej świadomości. Światowe media nie poświęciły 800 tysięcy zabitych Rwandyjczyków nawet chwili uwagi. Tamta tragedia wydarzyła się zbyt daleko i w miejscu, którego przeciętny obywatel w krajach rozwiniętych nie jest w stanie nawet wskazać palcem na mapie²⁹.

Nie można mieć pewności, że gdyby masakry miały miejsce dziś, świat zareagowałby inaczej. Mimo doświadczeń Rwandy te ofiary ludobójstwa mogą dziś liczyć przede wszystkim na siebie, ponieważ pomoc będzie zawsze spóźniona i niewystarczająca.

²⁸ A. Leszczyński, *W jądze ciemności*, „Polityka”, 2004 nr 15, s. 58, 60 – 61.

²⁹ Na podstawie filmu dokumentalnego: *Pamiętnik z Kisangani (Kisangani Diary)*, [film], reż. H. Sauper, Australia, Francja 1997.

Małgorzata Wojniak
PWSZ w Zamościu – UMCS w Lublinie
fuxya99@gmail.com

Kłamstwo w przestrzeni publicznej. Polityka, nauka, sztuka

Lie in Public Area. Politician, Science, Art

Streszczenie:

Celem opracowania jest prezentacja kłamstwa, oscylującego zarówno wokół polityki, nauki, literatury, sztuki, jak i wielu innych dziedzin ludzkiego życia. Kłamstwo na płaszczyźnie politycznej jest zdaniem autorki pracy wątkiem najobszerniejszym spośród oszustw w innych dziedzinach, dlatego też kwestia ta została opisana najszerzej. Na początku pracy zostało wyjaśnione, czym jest kłamstwo, kiedy się pojawiło oraz podano przykład „walki o prawdę” – inkwizycji, ustanowionej w 1215 roku. Następnie zaprezentowano zjawisko kłamstwa w sferze polityki międzynarodowej i lokalnej oraz podano przykłady oszustw politycznych. Oprócz tego, poruszono wątek kłamstw w czasach konfliktów zbrojnych i przybliżono przebieg kariery kłamstwa koniecznego, której rozkwit przypadł podczas I wojny światowej. W pracy zawarty został również wątek powstawania kłamstwa politycznego, które stopniowo ewoluowało do rangi nieodzownego działania dyplomatycznego w czasie trwania II wojny światowej. W dalszej części została zawarta krótka charakterystyka zjawiska kłamstwa w literaturze, oparta na przykładzie bohatera książki *Konrad Wallenrod*, Adama Mickiewicza. Ponadto opisano pokrótce zjawisko oszustwa w wybranych dziedzinach sztuki – teatrze, kinematografii i sztukach plastycznych.

Słowa kluczowe: kłamstwo, polityka, nauka, sztuka

Summary:

The aim of this study is to expose the notion of a lie concerning politics, sciences, literatures, arts, and many others domains of human lives at the same time. According to the author of this study lie is the most extensively used in the political sphere. At the beginning of this text, the author describes what a lie is, when it appeared for the first time as well as serving an example of “battle for truth” – The Holy Inquisition, established in 1215. The phenomenon of a lie is presented in the spheres of international politics, local politics with the examples of political cheating. Apart from this, the thread of a lie is presented in times of military conflicts. A short characteristic of a phenomenon of a lie in literature is presented on the example of a drama “Konrad Wallenrod” written by Adam Mickiewicz. Besides, the phenomenon of cheating is briefly described in chosen domains of arts – theater, cinematography and fine arts.

Keywords: lie, politician, science, art

1. Uwagi wstępne

Zgodnie z informacjami zawartymi w artykule „Kłamstwo jest w cenie”, zamieszczonym na łamach „Wprost”, ludzie średnio, co dziesięć minut wypowiadają aż trzy kłamstwa. Tezę tę wysnuł profesor Robert Feldman, psycholog z Uniwersytetu Massachusetts w Amherst, na podstawie przeprowadzonych przez siebie badań¹. Natomiast Tomasz Witkowski, podał w swojej książce – „Psychologia kłamstwa. Motywy – strategie – narzędzia”, że z badań przeprowadzonych przez psychologów około 2012 roku, wynikało, iż ludzie kłamią średnio od dwóch do dwunastu razy dziennie. Według Witkowskiego, pomimo tego faktu, wszyscy ludzie wymagają prawdy i szczerości od innych². Kłamstwo jest więc czymś, co spotyka się z powszechną dezaprobatą społeczeństwa, pomimo iż jest obecne na świecie już od bardzo dawna. Dotyka ono polityki, nauki, sztuki i innych dziedzin ludzkiego życia.

Kłamstwo na płaszczyźnie politycznej jest wątkiem najobszerniejszym spośród oszustw w innych dziedzinach. Kłamstwo, rozumiane w taki sposób jak obecnie, pojawiło się w VIII w. p.n.e., Rozkwit kłamstwa politycznego nastąpił natomiast w okresie I wojny światowej, a największa jego skala odnotowana została podczas II wojny światowej. Przykładem kłamliwego bohatera w literaturze jest natomiast główny bohater powieści „Konrad Wallenrod” Adama Mickiewicza. Oszustwa występują ponadto w sztuce, co zostało pokazane na podstawie wybranych dziedzin – teatru, kinematografii i sztuk plastycznych.

2. Kłamstwo w przestrzeni publicznej

Kłamstwo jest zjawiskiem powszechnym, niezmiennie powiązaniem z moralnością, które można traktować tak jak zwykłą umiejętność lub nawet jak sztukę. Czasami kłamstwo może stać się problemem prawnym, czasami filozoficznym. Kłamstwa zagościły na stałe wokół ludzi, w ich życiu i kulturze³. Oszustwa są obecnie interpretowane przez odbiorców jako czyn naganny, karygodny i niemoralny⁴. W czasach starożytnych nie znano jednak takiego pojęcia jak kłamstwo czy grzech. Istniały inne określenia aktów, które obecnie nazywane są mianem kłamstwa. Pojęcia takie miały jednak wydźwięk pozytywny i łączyły się dodatkowo z podstawowymi działaniami poetów. Słowo greckie – okre-

¹ M. Florek-Moskal, R. Feldman, *Kłamstwo jest w cenie*, „Wprost”, 2009 nr 38, s. 60.

² T. Witkowski, *Psychologia kłamstwa. Motywy – Strategie – Narzędzia*, brak miejsca i daty wydania, s. 11.

³ Tamże, s. 17.

⁴ J. J. Mearshimer, *Dlaczego politycy kłamią*, Warszawa 2012, s. 19.

ślające kłamstwo w dzisiejszym znaczeniu – oznaczało wówczas przede wszystkim czynność tworzenia fikcyjnych obrazów. W owych czasach nie istniało rozróżnienie pomiędzy zjawiskiem fikcji, świadomym wprowadzaniem w błąd czy fałszem. Takie rozumowanie tego zjawiska nie było związane z żadnymi moralnymi konotacjami⁵.

Według Lesława Wojtasika, autora książki „Propaganda wizualna”, w starożytnej Grecji można już było jednak zaobserwować formy zorganizowanego oddziaływania form wizualnych na wyselekcjonowane grupy społeczne, w celu wpłynięcia na ich świadomość społeczną. Były to głównie różnego rodzaju oddziaływania symboliczne, które były dostosowane do poziomu umysłowego ówczesnych odbiorców – głównie niewolników⁶.

Pojęcia kłamstwa o wydźwięku identycznym jak rozumiane jest ono obecnie, istniało natomiast już w czasach Hezjoda, co najmniej od VIII w. p.n.e. Zdaniem Tomasza Witkowskiego, autora książki „Psychologia kłamstwa. Motywy – strategie – narzędzia”, to nie człowiek wynalazł zachowania, które nazywamy kłamstwem. Według niego, zrobiła to natura, a ściślej mówiąc – ewolucja⁷.

Kłamstwo zostało określone jako bezwarunkowe zło na przełomie IV i V w. n.e. Dwa dzieła autorstwa Augustyna Aureliusza: „De Mendacio” (O kłamstwie) i „Contra mendacium” (Przeciw kłamstwu), miały istotny wpływ na sposób pojmowania kłamstwa. Ich najistotniejszą tezą było stwierdzenie, iż fałsz i nieprawda odwodzą człowieka od możliwości poznania Boga a już samo to było wystarczającym powodem, dla którego te zjawiska zasługiwały na niechlubne miano zła. Oprócz tego, Augustyn dokonał oddzielenia zjawiska kłamstwa od błędu, a także na stałe powiązał je z zamierzonym wprowadzeniem w błąd. Aktowi temu najczęściej towarzyszył także jakiś nieczyny motyw. Augustyn Aureliusz dopuszczał również stosowanie zamierzonego fałszu w żartach. Widoczny tam był zamiar oszustwa w treściach komedii oraz tym podobnych przypadkach, ale już jakiegokolwiek inne kłamstwa, wspólnie z tzw. kłamstwem służebnym (czyli poczynionym w interesie wiary), przyjął za zło. Zakazy Augustyna były bezwarunkowe, zbudowane mozolnie w oparciu o autorytet Biblii. Augustyn uczynił szatana ojcem kłamstwa, motywując to faktem, iż wszystko, co zwodnicze, urojone i pozorne było domeną złego diabła. Dla Augustyna kłamstwo istniało zarówno w wymiarze filozoficznym, jak i politycznym⁸.

⁵ T. Witkowski, s. 18.

⁶ L. Wojtasik, *Propaganda wizualna*, Warszawa 1987, s. 6.

⁷ T. Witkowski, s. 18.

⁸ Tamże, s. 26-27.

Wówczas, gdy umocniło się chrześcijaństwo, nastąpiło wprowadzenie prawdy i postępująca, aktywna walka ze zjawiskiem „zakłamania”. Inkwizycja, ustanowiona w 1215 roku przez IV Sobór Laterański do tępienia i wykrywania herezji, to działająca najdłużej w historii organizacja powołana do walki o prawdę. Działała w większości krajów na kontynencie europejskim, współpracowała ściśle z sądami świeckimi i wypracowywała tysiące sposobów na dochodzenie do prawdy⁹. Jej plon to największe w dziejach ludobójstwo dokonane bez użycia technicznych środków masowej zagłady. Okrucieństwo inkwizycji jest jednym z zasadniczych argumentów wypowiedianych przez wrogów Kościoła. Stanowi ona symbol straszliwego masowego prześladowania, kontroli myśli i fanatyzmu. Chroniona przez inkwizycję prawda, spowodowała ogrom cierpienia¹⁰. Za tego typu kłamstwa można również uznać gigantyczne oszustwa, jakim było zjawisko bolszewizmu czy nazizmu. Te dwa zbrodnicze systemy oparte zostały na przekonaniu, że walczy się w nich o prawdę. Stały się one przykładem moralnego dyktatu spowodowanego przyjęciem raz uznanej prawdy.

O manipulacji świadomością odbiorców w okresie nazizmu i bolszewizmu traktuje również książka „Teoria i praktyka propagandy”. Autorzy książki powiązują z kłamstwem politycznym zjawisko propagandy, definiowanej przez M. Duvergera jako działalność klas lub grup społecznych, skierowaną na inne klasy lub grupy społeczne, mającą na celu zniszczenie ich działalności. Duverger przypisywał w tej kwestii szczególną rolę środkom masowego przekazu, które nazwał czwartą siłą¹¹. Nie bez powodu słowo propaganda kojarzy się większości ludzi z kłamstwem w sferze polityki, przeinaczaniem faktów i manipulacją. Przedstawia ona, bowiem zakłamany obraz rzeczywistości, który ma na celu zmanipulowanie odbiorców¹².

Według Witkowskiego, powszechne kłamstwo nie dziwi już tak jak dawniej, powoli stając się normą. W jego opinii, nikt już nie zarzuca sloganom reklamowym rozmijania się z prawdą, a kłamstwa polityczne, to zgodnie z opinią Tomasza Witkowskiego, tylko gra pomiędzy politykami a dziennikarzami, którzy w tropieniu prawdy, od czasu do czasu nie zawahają się z nią rozminąć. Kłamstwa wobec urzędów skarbowych stały się natomiast jedynie niewinną „grą z fiskusem”. W czasie wspinaczki po szczeblach kariery kłamią naukowcy, fałszując wyniki badań, sprzedawcy zachwalający swój produkt, lekarze, ad-

⁹ Tamże, s. 28.

¹⁰ J. K. Dupuis, *W obronie czystości Wiary. Trybunał Św. Inkwizycji*, www.piusx.org.pl/zawsze_wierni/artukul/291, [odczyt: 20.09.2014].

¹¹ B. Dobek-Ostrowska, J. Fras, B. Ociełka, *Teoria i praktyka propagandy*, Wrocław 1999, s. 27.

¹² S. Newcourt-Nowodworski, *Czarna propaganda*, Kraków 2008, s. 19.

wokaci. Witkowski podsumował swoje rozważania, porównując zjawisko ludzkiego kłamstwa do statusu biologicznego – umiejętność jego wykorzystania zestawiał na równi z efektywniejszym przystosowaniem się do otoczenia¹³.

Ważne jest także zwrócenie uwagi na różne interpretacje kłamstwa. Według amerykańskiego politologa Johna Mearsheimera, oszustwo jest świadomym podjęciem kroków dążących do uniemożliwienia innym ludziom poznania prawdy na temat danej sprawy, a jego celem jest przedstawienie zdarzeń w inny sposób niż wyczerpująco¹⁴. Natomiast według Chrisa Thurmana, psychologa i autora książki „Kłamstwa, w które wierzymy”, kłamstwo istnieje wówczas, gdy coś, o czym mówią ludzie nie pasuje do rzeczywistości¹⁵.

W książce zatytułowanej „Kłamstwo i jego wykrywanie w biznesie, polityce i małżeństwie”, Paul Ekman przytoczył natomiast definicję kłamstwa, z oxfordzkiego słownika języka angielskiego: „we współczesnym znaczeniu słowo to [kłamstwo] jest zwykle ostrym wyrażeniem moralnego potępienia, którego staramy się uniknąć w uprzejmej rozmowie. Jest ono często zastępowane synonimami, takimi jak fałsz i nieprawda, które brzmią bardziej eufemistycznie”¹⁶. W każdej z podanych definicji można dostrzec negatywny wydźwięk kłamstwa.

3. Kłamstwo w sferze polityki

Kłamstwo w polityce może występować na rozmaitych poziomach. Zdarzają się kłamstwa polityków wobec swoich wyborców, kłamstwa, którymi karmią się wzajemnie konkurujące ze sobą ugrupowania polityczne, kłamstwa o charakterze lokalnym oraz te wypowiedane na skalę międzynarodową. Zgodnie z opinią Johna Mearsheimera, amerykańskiego politologa, wielu ludzi zdaje się być przekonanych, iż można wskazać wiele przykładów obopólnego okłamywania się przez państwowych przywódców. Uznają oni pogląd, że w istocie kłamstwo międzynarodowe jest zwykłym, codziennym sposobem postępowania wśród polityków. Mearshimer przyznał w swojej książce zatytułowanej „Dlaczego politycy kłamią”, iż początkowo był przekonany zgadzać się z tym poglądem, lecz po dokładniejszym przeanalizowaniu tej kwestii doszedł do wniosku, że ci ludzie nie mają racji. Wysnuł wniosek mówiący, że w relacjach między państwami wcale nie ma wielu oszustw, co nie oznacza, że się

¹³ T. Witkowski, s. 36-37.

¹⁴ J. J. Mearsheimer, s. 33-34.

¹⁵ Ch. Thurman, *Kłamstwa, w które wierzymy*, tłum. M. Ciszewska, Poznań 2012, s. 19-20.

¹⁶ P. Ekman, *Kłamstwo i jego wykrywanie w biznesie, polityce i małżeństwie*, Warszawa 2013, s. 26.

one w ogóle nie zdarzają¹⁷. Sytuacje, w których występuje kłamstwo polityczne na arenie międzynarodowej, Mearshimer uznał jednak za zasadne i usprawiedliwione. Stwierdził, że pomimo, iż w życiu codziennym zjawisko kłamstwa zostało powszechnie uznane za czyn naganny, to jednakże w sferze polityki międzynarodowej jest ono akceptowane, gdyż politycy mają czasami ważne strategiczne powody, żeby okłamywać inne państwa oraz swoich obywateli¹⁸. Co więcej, podał on w swojej książce, iż ludzie zajmujący się polityką częściej niż inne kraje, okłamują swoich własnych obywateli w sprawach oscylujących wokół polityki zagranicznej. Dotyka to głównie państw demokratycznych, które prowadzą ambitną politykę zagraniczną i są skłonne do prowadzenia wojen, a zatem w sytuacjach, gdzie nie występuje alarmujące i bliskie niebezpieczeństwo dla ich interesów życiowych, możliwe do zlikwidowania jedynie za pomocą środków siłowych¹⁹.

W państwach demokratycznych media publiczne są zobowiązane do przestrzegania pluralizmu opinii, co powinno się ujawniać poprzez rozpowszechnianie możliwie szerokiego spektrum poglądów. Sprzyja to artykulacji opinii indywidualnych przedstawicieli różnych państw na skalę zarówno lokalną, jak i międzynarodową²⁰.

Mearsheimer rozważał w swojej książce powody, dla których ludzie uprawiający politykę kłamia zajmując się polityką zagraniczną i podał w niej przykłady kłamstw w przestrzeni politycznej. Wśród nich wymienił m.in.: podjęcie decyzji o akcji zbrojnej USA na Republikę Iraku i powiązaną z tym hipotezę Białego Domu oskarżającego Saddama Husajna o bycie w posiadaniu broni jądrowej, oszustwa Adolfa Hitlera koloryzującego na temat potęgi militarnej Niemiec w okresie lat 30. XX w.²¹, a także kłamstwa Izraela z okresu lat 60. zeszłego stulecia, kiedy okłamywano Stany Zjednoczone Ameryki, co do kwestii programu tworzenia broni masowego rażenia (kompleks nuklearny w Dimonie) oraz kłamstwa, do których uciekali się wspólnie prezydent Ameryki – Dwight Eisenhower oraz jego administracja wobec osoby Nikity Chruszczowa, wymuszone strąceniem wiosną 1960 roku amerykańskiego samolotu szpiegowskiego U-2 nad Związkiem Radzieckim (samolot był pilotowany przez Gary'ego Powersa²²). Te przykłady niewątpliwie obrazują, na czym polegają różnego rodzaju kłamstwa polityczne i czego mogą one dotyczyć.

¹⁷ J. J. Mearsheimer, s. 10.

¹⁸ Tamże, s. 19.

¹⁹ Tamże, s. 20.

²⁰ B. Dobek-Ostrowska, J. Fras, B. Ociepka, s. 73-74.

²¹ J. J. Mearsheimer, s. 59-60.

²² Tamże, s. 69, 72.

Dla osiągnięcia zamierzonych celów, kłamcy muszą spełnić fundamentalny warunek – przekonać odbiorców o swojej prawdomówności oraz o prawdziwości przekazywanych treści. Przekonanie odbiorców o szczerości nadawcy skłania odbiorców do poszerzenia swej akceptacji poza przedstawione fakty. Nadawca musi więc umieć zapewnić o swojej intencji prawdomówności oraz o tym, iż prawda jest dla niego najwyższą wartością, a przekazywane informacje są rzetelne. W związku z tym, politycy chętnie umieszczają w swoich wypowiedziach bardziej lub mniej osobiste „prawdziwościowe zaklęcia”, np. „Polsce potrzebna jest prawda” – gen. Jaruzelski w sejmie w dniu 25 stycznia 1982 r. czy „Prawdy trzeba nam jak chleba” – pierwsza konferencja dla prasy rzeczniczki rządu solidarnościowego, we wrześniu 1989 r.²³ Słowo „prawda” ma niewątpliwie konotację pozytywną i jest używane z dużą częstotliwością przez polityków.

O innych kłamstwach na arenie politycznej traktuje Paul Ekman w swojej książce zatytułowanej „Kłamstwo i jego wykrywanie w biznesie, polityce i małżeństwie”, za przykład najbardziej haniebnego i brzemiennego w skutkach kłamstwa politycznego, podał kłamstwo Hitlera wobec Chamberlaina, kiedy to Adolf Hitler ukrył swoje plany wojenne i dał słowo, że pokój może zostać zachowany, jeśli Czesi spełnią jego żądania. Neville Chamberlain został wprowadzony w błąd i starał się przekonać Czechów, aby nie mobilizowali swojej armii dopóki istnieją szanse prowadzenia negocjacji z Hitlerem²⁴. Hitler zarówno ukrył swoje plany, jak i udawał emocje, których faktycznie nie przeżywał – na tym przede wszystkim polegało jego kłamstwo. Zgodnie z opinią Ekmana, Hitler jest przykładem osoby, określanej mianem „urodzonego aktora”. Oprócz swoich wrodzonych zdolności, posiadał również niebagatelne doświadczenie w kłamaniu²⁵. Kłamstwo towarzyszyło nieustannie polityce Hitlera i zdominowało również jego otoczenie. W czasie przystąpienia do wojny przekonywał on o pragnieniu pokoju, a mordując Żydów mówił o humanitarnym rozwiązaniu. Na oszustwie oparte jest fundamentalne dzieło nazizmu, manifest przekonań i światopoglądu Hitlera „Mein Kampf”, w którym autor zaczyna kłamać już w momencie opisu dzieciństwa i młodości. Przedstawił on siebie jako dziecko pochodzące z ubogiej rodziny, które ze względu na fatalne warunki materialne musiało zakończyć swoją edukację. Wszystko to było oszustwem²⁶.

Autor książki „Kłamstwo i jego wykrywanie w biznesie, polityce i małżeństwie”, poruszył ponadto wątek dotyczący kłamstw w szerszej pojmowanej

²³ B. Dobek-Ostrowska, J. Fras, B. Ociepka, s. 94-95.

²⁴ P. Ekman, s. 17.

²⁵ Tamże, s. 21.

²⁶ W. Kowalewski, *Kłamstwa Hitlera w książce Michaela Hesemanna*, www.ro.com.pl/klamstwa-hitlera-w-ksiazce-michaela-hesemanna/01120396, [odczyt: 17.09.2014].

kategorii politycznej. Opisał on sytuację, w której Richard Nixon, 8 lat po ustąpieniu z fotela prezydenta, zaprzeczył, że kłamał w czasie swojej kadencji, ale przyznał się, iż tak jak inni politycy musiał udawać. Stwierdził, że jest to zabieg konieczny, jeśli ktoś chce zdobyć i następnie zachować urząd publiczny²⁷. Według Ekmana, Nixon jest prawdopodobnie najczęściej potępianą za kłamanie osobą publiczną w Stanach Zjednoczonych²⁸. Był on pierwszym i jedynym prezydentem, który był zmuszony do zrezygnowania z urzędu²⁹. Konieczność jego rezygnacji wiązała się z kierowanymi przez niego próbami zatuszowania sprawy dotyczącej próby włamania się pracowników Białego Domu do kompleksu mieszkalnego i biurowego Watergate – siedziby władz partii demokratycznej³⁰, gdzie próbowano znaleźć materiały kompromitujące i obciążające rywali politycznych³¹. Próby ukrywania prawdy udawały się przez okres blisko roku, dopóki jeden z mężczyzn, uznany za jednego z winnych włamania się do Watergate, James McCord, nie wyjawiał sędziemu, że włamanie było częścią szerszego spisku. Nixon okłamywał amerykańców. Zgodnie z opinią Ekmana, nie istniało żadne usprawiedliwienie dla jego zachowania, nie kierował się on ani potrzebą realizacji celów zagranicznych ani dobrem społeczeństwa. Jego jedynym motywem była chęć utrzymania urzędu na następną kadencję. Nie chciał on ryzykować dezaprobaty elektoratu, gdyby wyszło na jaw, że zdawał sobie sprawę ze złamania prawa przez tych, których zatrudniał oraz, że zostało to dokonane w celu zwiększenia jego szans w nadchodzących wyborach. Omawiane kłamstwo skończyło się dla Nixona postawieniem w stan oskarżenia³².

Kłamstwem, którego nie można w żaden sposób usprawiedliwić jest także „kłamstwo czarnobylskie”. Katastrofa nuklearna w Czarnobyli, do której doszło w rok po dojściu do władzy Michaiła Gorbaczowa, nosiła wszelkie znamiona celowego wprowadzenia w błąd opinii publicznej³³. Radioaktywna chmura rozprzestrzeniła się nad wschodnią i zachodnią Europą, ale władze sowieckie na początku niczego nie ujawniły. Trzy dni później jednostki sowieckie przyznały, iż doszło do poważnego wypadku, podając informację o śmierci 32 ludzi. Dopiero po kilku tygodniach, Gorbaczow, skrytykował reakcję Zachodu. Wła-

²⁷ P. Ekman, s. 26.

²⁸ Tamże, s. 272-273.

²⁹ P. Tarczyński, Trzeciorzędne włamanie, www.polityka.pl/tygodnikpolityka/historia/1588007,1nixon---mataczyl-naduzywal-wladzy-obrazal.read, [odczyt: 17.09.2014].

³⁰ P. Ekman, s. 272-273.

³¹ Wydział Komunikacji Społecznej GSz CBA, Wyrok w aferze watergate, www.cba.gov.pl/pl/newsy-serwisu-antykorum/772,Wyrok-w-aferze-Watergate.html, [odczyt: 17.09.2014].

³² P. Ekman, s. 272-273.

³³ R. Gawlik, Ocena „nowoczesności” elektrowni jądrowych, www.eko-unia.org.pl/ekounia/index.php/pl/component/content/article/506-ocena-nowoczesnoci-elektrowni-jdrowych, [odczyt: 17.09.2014].

dze natomiast nigdy nie przyznały się do tego, że na czas nie ewakuowano ludzi z regionu i że wielu z nich zachorowało na chorobę popromienną. Naukowcy z Rosji ocenili liczbę ludzi zmarłych w wyniku wypadku na 10 tys. Jak podał Ekman – ukraińscy przywódcy przyznali, że prezydent Gorbaczow osobiście zdecydował o ukryciu skali wycieku radioaktywnego³⁴. Kłamstwo Gorbaczowa skutkowało więc śmiercią i chorobą tysięcy ludzi.

W swojej książce Ekman podał ponadto przykład kłamstwa politycznego, które można jednak usprawiedliwić. Przytoczył sytuację dotyczącą prezydentury Jima Cartera, kiedy w trzy lata po objęciu urzędu, skłamał wiele razy w celu ukrycia planów uwolnienia amerykańskich zakładników w Iranie. W związku z tą sprawą, Carter ukrywał przygotowania jednostek wojskowych do rozpoczęcia ćwiczeń przygotowawczych do operacji uwolnienia zakładników, twierdził też, że z powodów logistycznych akcja uwolnienia zakładników nie była możliwa. Wtedy, gdy prezydent podawał do opinii publicznej nieprawdziwe informacje, jednostka Delta ćwiczyła operację ratunkową. Amerykański prezydent okłamywał Amerykanów, gdyż wiedział, że jego słów słuchają również Irakijczycy i chciał uspić czujność bojowników irańskich, wzbudzając w nich fałszywe poczucie bezpieczeństwa. Zestawiając ten przypadek z kłamstwem Hitlera, który również kłamał dla zdobycia przewagi zaskoczenia, ten akt kłamstwa Cartera można usprawiedliwić dobrem 60 amerykańskich zakładników i chęcią ich ochrony. Natomiast, zdaniem Ekmana, celów działań Hitlera nie da się usprawiedliwić. Ostatecznie prezydent Carter został poddany krytyce, ale nie ze względu na mówione przez niego kłamstwa, lecz z uwagi na fiasko misji ratunkowej³⁵.

Według Marka Spanglera – autora książki zatytułowanej „Fałsz politycznych frazesów, czyli pospolite złudzenia w gospodarce i polityce”, istnieje w obecnych czasach zjawisko „masowej krótkowzroczności naszego stulecia”, która objawia się szacunkiem, jakim społeczeństwa darzą interwencję państwa. Jego zdaniem, gdy dzieje się coś złego, zaczynając od wykolejenia jadącego pociągu, a na konwersjach cen giełdowych kończąc, obywatele zawsze domagają się jeszcze jednej ustawy. Na całym świecie dominuje duch zaufania do całkowitej państwowej wszechwiedzy, co skutkuje tym, że ludzie nie zauważają nieuniknionych i niepożądanych rezultatów tej właśnie interwencji państwowej, którą aktualnie uprzywilejowują³⁶. Z pewnością, ogromna większość

³⁴ P. Ekman, s. 287-288.

³⁵ Tamże, s. 274-275.

³⁶ M. Spangler, *Fałsz politycznych frazesów, czyli pospolite złudzenia w gospodarce i polityce*, tłum. M. Albigowski, J. Kłos, Lublin-Warszawa 2009, s. 9.

społeczeństwa wierzy, iż właśnie aktywność władzy państwowej uchodzi za odpowiedź na każdy dylemat ekonomiczny, ubóstwa czy też bogactwa. Mark Spangler swoje stanowisko w tej kwestii oparł na doświadczeniach rozwoju państwa amerykańskiego i na tej podstawie wysunął wszystkie swoje wnioski. Jak podał w swojej książce, rozwój USA w XX w. następował drogą ewolucji, tak, że ludność zaadaptowała się do uregulowanego normami trybu życia. Zgodnie z opinią Spanglera, pokolenia nie znają obecnie innego sposobu istnienia. Nastąpiło przesunięcie aktywów do sektora publicznego. Na przykładzie Ameryki, ośrodki władzy znajdują się na szczęblu rządów federalnych, rządów stanowych oraz władz lokalnych i pochłaniają wspólnie stokrotność środków, w porównaniu do tego jak miało to miejsce z początku stulecia. Zatrudniają więcej urzędników aniżeli zakłady produkcyjne. Według informacji zawartych w książce Marka Spanglera, sam rząd federalny absorbuje 25% wszelkich dóbr i usług wytworzonych w gospodarce. Dla porównania, 90 lat temu federalne konsumowanie wynosiło jedynie 5% dorobku narodowego. Już samo podwyższenie wydatków wyraźnie wskazywało na wzrost obecności politycznej kontroli w życiu społeczeństwa³⁷.

Zgodnie z opinią autora książki „Fałsz politycznych frazesów, czyli popolite złudzenia w gospodarce i polityce”, zdradliwym obliczem politycznej interwencji jest jej delikatne przynęcanie ludzi, którzy w rezultacie dają swoje poparcie i tym samym powodują postęp interwencjonizmu³⁸. Wszelkie działania polityczne przyozdabia się w przekonywające slogany i natchnione słowa. Każda partia polityczna pragnie, aby te pozytywnie nacechowane słowa, często dalekie od precyzyjności znaczeniowej, w sposób trwały kojarzyły się z jej nazwą, agendami i programem. Już w nazwie powinien się więc mieścić któryś z kojarzonych pozytywnie wyrazów: demokracja, wolność, obywatelski, patriotyczny, ludowy czy sprawiedliwy³⁹.

Rozwiązania polityczne, nawet, jeśli zostają dokonane w dobrej wierze, niezmiennie prowadzą do powstawania niezamierzonych konsekwencji. Spangler opisał to zjawisko, parafrazując kłamliwych polityków do „wilków w owczej skórze”, którzy są łagodni na zewnątrz, ale wewnątrz są podstępni i niebezpieczni w swoich oszustwach. Jako jedno z przykładów kłamstw w amerykańskiej przestrzeni politycznej podał zjawisko usprawiedliwiania przez polityków większości wydatków państwowych tym, iż tworzą one miejsca pracy. Uczestnicząc w uroczystych momentach przycinania wstęg, urzędnicy rządo-

³⁷ Tamże, s. 10.

³⁸ Tamże.

³⁹ B. Dobek-Ostrowska, J. Fras, B. Ociepka, s. 99.

wi zazwyczaj chwalili się dużą ilością miejsc pracy utworzonych przy pomocy funduszy publicznych. Tymczasem zachodziło coś zupełnie odwrotnego. Widoczne działania polityków były jedynie złudzeniem, za którym kryło się realne niszczenie miejsc pracy, które polegało na zabieraniu środków finansowych prywatnym konkurencyjnym koncernom i przenoszeniu ich do kasy mniej wydajnych biur państwowych. Oprócz tego przykładu, Mark Spangler stwierdził, iż ustawa dotycząca minimalnego wynagrodzenia, która cieszy się aprobatą społeczeństwa, ze względu na to, iż powoduje, że nikogo nie można zatrudnić za wynagrodzenie „poniżej pewnej normy”, co w rzeczywistości zapewnia jedynie to, że ludzie, których produktywność plasuje się poniżej poziomu rynkowego oraz nie osiąga minimum zawartego w przepisach, nie może zostać zatrudniony na etat. Ustawodawstwo pracy ograniczyło więc swoje możliwości i skazało całe generacje pracowników, którym się nie udało, na życie bez zatrudnienia i uzależnienie ich od pomocy opieki społecznej. Zgodnie z opinią Spanglera, także koncesjonowanie usług oraz prawa wykonywania profesji przez państwo konstruuje fałszywą pewność wysokiej klasy wykonywanych usług. Rzeczywiście zaś redukuje ono rywalizację, chroniąc istniejące już firmy przed nowymi bazami produkcyjnymi. Wielki Kryzys, który popularnie uważało się za wynik niczym nieograniczonej wolnej przedsiębiorczości, był tak naprawdę spowodowany zdaniem autora książki „Fałsz politycznych frazesów, czyli pospolite złudzenia w gospodarce i polityce”, kontrolą polityczną skupioną nad rynkiem kredytowym, a całe ustawodawstwo dotyczące pracy oraz taryf jeszcze wpłynęło na rozszerzenie tej kontroli. Ponadto, kontrola cen, która miała na celu załagodzenie problemów spowodowanych brakami, w rzeczywistości sama je stwarzała, zachęcając do konsumpcji przy jednoczesnym zniechęcaniu do produkcji towarów. W związku z tą sytuacją wymagało się od ludzi polityki, by nie zaprzestawali kontroli, lecz aby dalej interweniowali, racjonalizując dostępne środki⁴⁰.

Jako kolejny przykład kłamstwa politycznego, Spangler podał prawa antymonopolowe, które raczej zapobiegały konkurencji, niż ją promowały, poprzez koncentrowanie się na liczbach oraz rozmiarach procesów i uwarunkowaniach, w których firmy mogły zdominować rynek. Nawet za katalogiem praw obywatelskich – będących gwarantami współczesnego społeczeństwa politycznego – skrywają się niebezpieczeństwa i fatalne skutki. Ich wprowadzenie utworzyło system państwowego protekcjonizmu i ponadto raczej kontroluje, aniżeli zapewnia i poszerza absolutne prawa własności – do godnego oraz spokojnego życia

⁴⁰ M. Spangler, s. 11-12.

i owoców własnej pracy grupom tych osób, którym uprzednio odmawiano jednakowej ochrony przed wyzyskiem oraz nakładaniem obciążeń. Dodatkowo, zabezpieczenie socjalne w Ameryce, które wprowadzono ponad 60 lat temu jako publiczne ubezpieczenie emerytalne nie spełniło swojej funkcji. Z informacji podanych przez Spanglera wynika, iż większość młodych mieszkańców Ameryki wątpi w to, iż program będzie kiedykolwiek na tyle silny finansowo, aby mógł zapewnić im korzyści materialne, wówczas, gdy przejdą na emeryturę, aczkolwiek rząd pobiera coraz to wyższe składki na podatki socjalne (zaczynając od kwoty 2% w 1940 roku kończąc na ponad 15% w latach 90.) Pomimo zachowanych pozorów zabezpieczenie socjalne w niskim stopniu przypomina ubezpieczenie; Jest ono jedynie programem masowego transferu środków pieniężnych przeciwstawiającym jedną grupę przeciw drugiej, czyli młodych przeciw starym⁴¹.

Mark Spangler w swojej książce szukał odpowiedzi na pytanie: skąd wzięło się zadurzenie społeczeństwa w politycznej kontroli i rozwiązaniach? Jako odpowiedź podał dwie przyczyny występowania tego zjawiska. Po pierwsze, obywatele za często postrzegają państwo jako wytwór abstrakcyjny i idealny, nie widząc twardej rzeczywistości biurokratów aktywnie działających w oparciu o moc prawnego przymusu. Po drugie, także pobożne życzenia utrzymują myślenie, iż dla naprawienia jakiegoś zauważonego problemu rząd jest w mocy uchwalenia ustawy, która wszystko rozwiąże. U podstaw ludzkiej aspiracji do przekazania kontroli nad własnym życiem w ręce ludzi uprawiających politykę leży przekonanie, iż państwo jest wszechwiedzące oraz dobrotliwe. Podane przez siebie odpowiedzi autor skonfrontował ze swoim zapytaniem retorycznym – „Lecz czy minął choć tydzień, w którym nie byłoby jakiejs nowej afery z wplątanymi w nią politykami?”⁴², tym samym obalając zasadność przekonania o dobrotliwym i wszechwiedzącym państwie, którego częścią są politycy.

Ludzie zajmujący się polityką zjednują sobie przychyłność odbiorców dzięki budzącemu zaufanie zachowaniu i używaniu nacechowanych dodatkowo słów. Wybierają wyrazy i wyrażenia budzące pozytywne skojarzenia, takie jak: uczciwość, miłość, zdrowie, zgoda, sprawiedliwość, równouprawnienie, wolność, poczucie bezpieczeństwa, opieka, spokój, szacunek, równość, honor, patriotyzm, naród, współpraca, sukces oraz wiele innych⁴³. Ponadto starają się wzbudzać zaufanie elektoratu poprzez wplatanie w swoje wypowiedzi powszechnie znanych przysłów czy sentencji, w celu odwołania się do mądrości

⁴¹ Tamże, s. 12.

⁴² Tamże, s. 13.

⁴³ B. Dobek-Ostrowska, J. Fras, B. Ociepka, s. 99.

zbiorowej, do autorytetu ogółu czy poczucia zdrowego rozsądku⁴⁴.

Zgodnie z opinią Spanglera, urzędnikom państwowym przyznaje się stopniowo coraz większą władzę, a ludzie mają *de facto* coraz mniej możliwości, a także coraz mniejszy zakres opcji do wyboru. W związku z powyższym, samoodpowiedzialność przechodzi stopniowo w zależność od humorów polityków, którzy do zaoferowania mają jedynie to, co przejęli od prywatnych obywateli⁴⁵. Zdaniem Marka Spanglera, świadome społeczeństwo obywatelskie powinno być czujne wobec wszelkich politycznych wilków poprzebieranych za owce. Obywatele powinni starać się rozumieć wszelkie ukryte konsekwencje politycznych interwencji oraz unikać bezmyślnego szacunku na rzecz państwowych rozwiązań. Spangler zasugerował w swojej książce, aby ludzie starali się odkryć, co ukrywa się za popularnymi, chwytliwymi frazesami i stopniowo dochodzili do jak najpełniejszego pojmowania wolnego społeczeństwa. Jego zdaniem, tylko pojawiające się na nowo uznanie dla inicjatywy ludności, wolność wyboru, ostrożność przy instytucjonalnie zagwarantowanej własności prywatnej w sprawującym nadzór nad pokojem państwie – mogą dać możliwość jednostkom na spełnienie ich możliwości w maksymalnym stopniu⁴⁶.

4. Kłamstwo w przestrzeni publicznej w czasach konfliktów zbrojnych

Zgodnie z opinią Witkowskiego, kłamstwo zrobiło swoją prawdziwą karierę podczas I wojny światowej. Miało to m.in. związek w rozwoju technicznych środków przekazywania informacji⁴⁷. Do rozwoju kłamstwa i propagandy oraz ich udziału w wojnie przyczyniły się takie fakty, jak powstanie kłamstwa politycznego, a także kłamstwa koniecznego. Witkowski w swojej książce odniósł się do analizy przeprowadzonej przez Charlesa E. Montague, wkrótce po zakończeniu wojny. Analiza ta ukazała, iż kłamstwo pod postacią propagandy i prasy było jedną z sił decydujących o przebiegu wojny. Bowiem kłamano wszędzie. Oszukiwano własne oddziały, w celu utrzymania w nich ducha walki, okłamywano również przeciwnika, aby tego ducha w nim zabić. Kłamstwo stało się wówczas nieodzownym działaniem dyplomatycznym. Było obecne na płaszczyźnie taktycznej i strategicznej. Powoli zaczęła się rodzić nowa gałąź nauki, której celem było jak najefektywniejsze wykorzystanie zjawiska kłamstwa.

⁴⁴ Tamże, s. 102.

⁴⁵ M. Spangler, s. 13-14.

⁴⁶ Tamże, s. 14-15.

⁴⁷ T. Witkowski, s. 35.

Rozwinęła się ona błyskawicznie, ugruntowała się wraz z „zimną wojną” i osiągnęła finalnie swoją perfekcję podczas II wojny światowej. Ten tryumf kłamstwa wojennego otworzył kłamstwu drogę do szerokiego zaistnienia w codziennym, cywilizowanym życiu. Walka o wolność stopniowo zmieniała się w walkę o pokój, o przetrwanie ekonomiczne, o wpływy, o obecność na rynku⁴⁸.

W czasie II wojny światowej na szeroką skalę istniało zjawisko czarnej propagandy, określanej również w literaturze mianem „wielkiego kłamstwa”. Czarną propagandę cechuje fałszywe źródło przekazu, które maskuje rzeczywistego nadawcę oraz fabrykuje informacje wymyślne przez propagandzystów. Głównym warunkiem sukcesu propagandzisty jest utrzymanie odbiorców w pewności, iż źródło rozpowszechniające informacje jest źródłem rzetelnym, tym, za jakie się podaje. Odkrycie tożsamości rzeczywistego nadawcy oraz zdekonspirowanie źródła przekazu jest równoznaczne z klęską propagandzisty. Jako przykład można tu wymienić technikę, jaką posłużył się wywiad brytyjski w stosunku do Niemców. Podczas II wojny światowej uruchomił on na swym terenie radiostację o nazwie Gustaw Zygfryd I, nadającą programy skierowane do niemieckich żołnierzy. Treść podawanych komunikatów świadczyła o tym, iż radiostacja nielegalnie na terenie III Rzeszy oraz wyraża opinie konspiracyjnych ugrupowań Wehrmachtu przeciwnych Adolfowi Hitlerowi⁴⁹.

5. Przykład kłamstwa w literaturze

Jak podano we wstępie, zjawisko kłamstwa jest obecne nie tylko w sferze politycznej czy społecznej. W 1828 roku Adam Mickiewicz napisał powieść historyczną wierszem, zatytułowaną „Konrad Wallenrod”. Jej tytułowy bohater stał się symbolem jednej, wielkiej intrygi, historycznego kłamstwa, które rozbudziło nadzieje w sercach Polaków w czasach tak trudnych dla Polski. Młody Litwin, który został porwany przez krzyżaków i wychowywany w zakonie, całe swoje życie poświęcił na okłamywanie Prusaków. Dostał się do zakonu, gdzie żył w obludzie przez wiele lat, po to by w odpowiednim momencie wywieść ich wojska na pewną zgubę. Ta wielka alegoria rozgrzeszyła wszystkie kłamstwa czynione w celu zadania ciosu zaborcom. W ten oto sposób zaczęło się pojawiać kłamstwo nazywane obecnie kłamstwem koniecznym. Zdaniem Witkowskiego, Mickiewicz poprzez swoje dzieło rozgrzeszył wszystkich Polaków z podobnych postępów czynionych w imię wolności i sprawiedliwości. Samo pojęcie

⁴⁸ Tamże, s. 36-37.

⁴⁹ B. Dobek-Ostrowska, J. Fras, B. Ociepka, s. 34.

kłamstwa koniecznego, zawiera w sobie presupozycję, że oto istnieją akty, które nazywane są kłamstwem, ale „muszą istnieć”⁵⁰, ponieważ istnieją ważne przesłanki pozwalające je usprawiedliwić⁵¹. Usprawiedliwienie to najwcześniej udało się dostrzec politykom. Według Witkowskiego, wówczas rozpoczął się przełomowy moment, w którym stała się możliwa niezwykła kariera kłamstwa. Chronologicznie początek tej kariery Tomasz Witkowski odnotowuje na początku oświecenia, powołując się na przewartościowanie kłamstwa w wymiarze moralnym, którego dokonał Voltaire: „kłamstwo jest grzechem, jeśli wyrządza zło, jest wielką cnotą, jeśli czyni dobro”⁵². Oznaczało to wyrażenie przez Voltaire’a przyzwolenia na drobne kłamstwa, które nie wyrządzały nikomu krzywdy.

6. Kłamstwo w sztuce

Jak zaakcentowano we wstępie, oszustwa występują także w różnych dziedzinach sztuki. Jako jeden z przykładów można przytoczyć kłamstwo w sztuce filmowej, a ściślej mówiąc – filmy propagandowe. Pomyśłodawcy tych filmów zauważyli cudowne zalety kinematografii, polegające na zdolności przekazywania autentycznego obrazu zdarzeń, a także fałszowania rzeczywistości. Film niemiecki był w czasie II wojny światowej najważniejszym instrumentem propagandy wojennej. W latach 1939-1945 wszystkie filmy, zarówno te krótkometrażowe, jak i te rozrastające się do metrażu kronik aktualności filmowych (*kriegswochenschau*) aż po fabularne filmy rozrywkowe, miały spełniać ściśle określoną rolę propagandową⁵³.

Inne oblicze propagandy zostało ukazane w książce „Filmowe kłamstwa i manipulacje”, czyli sposób na pranie mózgu, autorstwa Jana Kochańczyka. Partyjni przywódcy socjalistycznej Polski, w czerwcu 1960 roku podjęli specjalną uchwałę partyjną dotyczącą kinematografii. W treści dokumentu znajdował się apel zaadresowany do filmowców, którym nakazano, aby robili filmy „o wspólnej walce z hitleryzmem” polskiego i radzieckiego żołnierza. Sam sekretarz Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, towarzysz Władysław Gomułka, mówił publicznie, iż potrzebne są filmy, pokazujące polskich komunistów, bohaterstwo żołnierza polskiego. Partyjni dygnitarze dali filmowcom jasno do zrozumienia, że nie będą respektowali dzieł reakcyjnych, przeciwstawnych do idei socjalizmu. Oprócz tego, twórcy na etatach zarabiali ogromne jak

⁵⁰ T. Witkowski, s. 33-34.

⁵¹ J. J. Mearscheimer, s. 19.

⁵² T. Witkowski s. 34.

⁵³ B. Drewniak, *Teatr i film Trzeciej Rzeszy*, Gdańsk 1972, s. 168.

na lata 60. pieniądze, do których dodawano tantiemy, w dużym stopniu zależne od uznania działaczy PZPR. Metody partii okazały się skuteczne. Powstały prawdziwe arcydzieła propagandowe – „Czterej pancerni i pies”, czy „Stawka większa niż życie”, które spełniały wszystkie nakazy towarzysza Gomułki oraz stanowiły doskonałą rozrywkę dla milionów ludzi w „bloku wschodnim”⁵⁴.

Lenin, zdając sobie sprawę z mocy filmów propagandowych, nazwał kino „najważniejszą ze sztuk”. W roku 1925 pojawił się wybitny, zdaniem Jana Kochańczyka, film – „Pancernik Potiomkin”, Sergieja Eisensteina, nazywany międzynarodówką kina. Miał on tak ogromną moc oddziaływania, że bogaci burżuazje nawracali się na komunizm, a cenzura w najbardziej liberalnych państwach Europy Zachodniej, po kilku seansach zdejmowała go z ekranów. Po sukcesie propagandowym tego filmu, Stalin i jego urzędnicy – w myśl Lenina: zaufanie jest dobre, ale kontrola lepsza – również zaczęli kontrolować rosyjskich twórców. Zaczęły powstawać produkcje będące tubą propagandową aktualnej polityki bolszewickiej⁵⁵.

Komunistyczne filmy propagandowe były nasycone fałszem i obłudą. Poniosły klęskę wraz z upadkiem komunizmu. Według Jana Kochańczyka, filmy reklamowe również zasługują na miano propagandowych⁵⁶. Film wypracował niezwykle skuteczne środki do propagowania zarówno idei, jak i prosków do pieczenia. Stał się wyrafinowaną sztuką manipulacji, wykorzystując z premedytacją nowoczesne taktyki perswazyjne. Przedstawiciele sztuk plastycznych w dość zawiły sposób symbolizowali kłamstwo. W potocznej świadomości, symbol, który najpowszechniej łączony jest z kłamstwem to rozdwojony język węża. Zdaniem Tomasza Witkowskiego, na miano takiego symbolu zasłużył sobie wąż z biblijnego raju, który nakłonił do grzechu pierwszych pierworodnych rodziców⁵⁷.

Teatr Trzeciej Rzeszy również stanowił przedmiot zainteresowania propagandzistów hitlerowskich. Władze niemieckie uważały, że odpowiednio dobrany repertuar i inscenizacja mogą podsuwać widzom teatrów liczne sugestie ideologiczne. Dla tych potrzeb starano się przekształcić teatr w instrument oddziaływania politycznego w ramach utworzonego specjalnie w tym celu systemu nadzoru i kierowania. Kierownictwo polityczne życia teatralnego w Rzeszy powołało w marcu 1933 roku ministerstwo propagandy (Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda – PROMI.) PROMI w pełni sprawowało

⁵⁴ J. Kochańczyk, *Filmowe kłamstwa i manipulacje, czyli sposób na pranie mózgu*, 2012, s. 5-6.

⁵⁵ Tamże, s. 6

⁵⁶ Tamże, s. 9

⁵⁷ T. Witkowski, s. 54-55.

funkcję władzy nadrzędnej dla należących do hitlerowskiej Rzeszy placówek teatralnych. Ministerstwo propagandy miało prawo do zatwierdzania obsady personalnej wszystkich kierowniczych stanowisk w placówkach teatralnych oraz stało się instancją centralną do spraw cenzury⁵⁸.

7. Uwagi końcowe

Nie ulega wątpliwości, że kłamstwo jest obecne w przestrzeni publicznej. Od dawna dotyczy różnych dziedzin ludzkiego życia, pomimo, iż jest społecznie piętnowane jako zło. Z podanych w pracy wyników badań wynika, iż kłamią wszyscy, niezależnie od rasy czy płci. Niektóre kłamstwa są motywowane dobrymi intencjami, kolejne tylko swoimi korzyściami, a jeszcze inne chęcią zniszczenia przeciwnika. Kłamstwo pozostaje jednak zawsze kłamstwem, a w dobie powszechnego sięgania po nie przez polityków, naukowców czy przedstawicieli sztuki, coraz bardziej się do niego przyzwyczajamy.

⁵⁸ B. Drewniak, s. 8-9.

Andrzej S. Samborski
PWSZ w Zamościu
andrzej.s.samborski@gmail.com

Maria Kierepka
PWSZ Zamość
kierepka.maria@pwszzamosc.pl

Iwan Szuwar
Lwowski Państwowy Uniwersytet Rolniczy w Dublanach
shuvaria@ukr.net

Walory turystyczne, rekreacyjne i wypoczynkowe środowiska przyrodniczego na Zamojszczyźnie

Tourist, Leisure and Environment on the Zamość Region

Streszczenie:

Zamojszczyzna jest regionem, który obejmuje obszar terytorialnie pokrywający się z granicami województwa zamojskiego w latach 1975-1998. Miejscowości leżące na tym terenie, podobnie jak w przeszłości, tak i obecnie, mimo zachodzących zmian administracyjno-politycznych, są nadal związane pod względem politycznym, kulturalno-oświatowym i gospodarczym z Zamościem.

Obszar Zamojszczyzny obejmuje część Kotliny Sandomierskiej, fragment Roztocza, część Wyżyny Zachodnio-Wołyńskiej, Kotliny Pobuża i Wyżyny Lubelskiej. Obszary te są zróżnicowane pod względem fizjograficznym. Występują tu duże deniwelacje terenu, różnorodna pokrywa roślinna i glebowa oraz przyjazne uprawianiu turystyki warunki klimatyczne. Te cechy środowiska sprawiają, że region jest postrzegany przez odwiedzających jako atrakcyjny, o dużych potencjalnych możliwościach rozwoju.

Słowa kluczowe: warunki przyrodnicze, pokrywa roślinna, gleby, klimat

Summary:

Zamość region covers territorially the area of Zamość region from 1975-1998. Despite the administrative and political changes villages lying on that area are still related in the political, cultural, economic and educational way with Zamość.

Zamość area includes the following parts: Sandomierz Valley, Roztocze, Highlands of Western Volhynia, Pobuże and Lublin Upland. These areas are in physiographic sense very diverse. There is a variety of plant cover, soil and climatic conditions and these features make this region's environment attractive for tourists.

Keywords: natural conditions, plant cover, soil and climate

1. Uwagi wstępne

Czynniki środowiskowe są jednym z najważniejszych i najcenniejszych z punktu widzenia turysty elementów decydujących o atrakcyjności turystycznej wybranego miejsca lub regionu. Część z nich służy zaspokojeniu potrzeb wypoczynkowych turystów, dzięki nim następuje regeneracja sił fizycznych i psychicznych człowieka, natomiast inne - walory krajoznawcze - zaspokajają doznania estetyczne. Wśród czynników środowiskowych jest część takich, które sprzyjają uprawianiu różnych form turystyki kwalifikowanej, są to walory specjalistyczne.

Zamojszczyzna¹, często jest kojarzona terytorialnie z obszarem byłej Ordynacji Zamojskiej, a w okresie od 1975 do 1998 roku z obszarem istniejącym w tym czasie województwa zamojskiego. Jest to region zróżnicowany pod względem ukształtowania terenu, glebowym i klimatycznym. Panują tu warunki pogodowe sprzyjające uprawianiu turystyki i rekreacji, zarówno w okresie letnim, jak i zimowym². Występuje tu duża różnorodność fauny i flory. Ta różnorodność i zmienność sprawia, że Zamojszczyznę coraz częściej, i z coraz większym zainteresowaniem odwiedzają turyści nie tylko z innych regionów Polski, ale również z Europy i pozostałych kontynentów.

Efektom tego zainteresowania jest stały rozwój bazy i infrastruktury turystycznej. Zarówno w Zamościu, jak i w obszarze sąsiednim przybywa miejsc hotelowych, kwater prywatnych, rozwija się baza gastronomiczna i infrastruktura towarzysząca. Poza powszechnie znanym centrum turystycznym, jakim jest Zamość, coraz większej rangi nabierają takie atrakcyjne turystycznie miejscowości jak Krasnobród, Zwierzyniec, czy Susiec.

2. Mezuregiony

Zamojszczyzna swoim zasięgiem obejmuje część Kotliny Sandomierskiej, fragment Roztocza, część Wyżyny Zachodniowołyńskiej, Kotliny Pobuża i Wyżyny Lubelskiej³. Obszary te są zróżnicowane pod względem fizjograficznym.

Fragment Kotliny Sandomierskiej, znajdujący się w granicach opisywanego obszaru obejmuje, dwa mezoregiony Równinę Biłgorajską i Płaskowyż Tarnogrodzki.

¹ Na temat regionu, patrz: R. Malec, *Ogólna charakterystyka województwa*, w: *Środowisko przyrodnicze województwa zamojskiego*, red. R. Reszel, Zamość 1992; R. Turski, S. Uziak, S. Zawadzki, *Gleby. Środowisko przyrodnicze Lubelszczyzny*, Lublin 1993; A. S. Samborski, *Wybrane uwarunkowania rozwoju turystyki i rekreacji na Zamojszczyźnie*, „Facta Simonidis. Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Zamościu”, 2013 nr 1(6).

² A. S. Samborski, *Bioklimatyczne warunki Zamojszczyzny*, „Acta Agrophysica”, 2005 vol. 6(2), s. 535.

³ J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1978, s. 345- 354, 396.

Równina Biłgorajska jest piaszczystą równiną rozciągającą się na obszarze 2,1 km² pomiędzy Doliną dolnego Sanu a Wyżyną Lubelską i Roztoczem. Znajdują się tu liczne wydmy i podmokłe obniżenia zajęte przez torfowiska lub jeziora. Teren ten pokryty jest borami sosnowymi. Obok sosny w drzewostanie występuje świerk, a niekiedy także jodła i buk⁴.

Płaskowyż Tarnogrodzki leży w południowo-wschodniej części Kotliny Sandomierskiej pomiędzy dolinami Sanu, Tanwi i Szkła, na wysokości od 220 m n.p.m. do 280 m i obejmuje powierzchnię około 2,3 km². Przez Płaskowyż przepływa rzeka Lubaczówka. Jest on zbudowany z osadów mioceńskich, na których zalegają gliny i piaski czwartorzędowe, a na samej powierzchni lessy⁵. Jest to dość jednolity teren gleb wytworzonych z utworów pyłowych wietrzeniowych o wyraźnych cechach podmokłości, mimo wyniesienia nad sąsiednie rejony⁶.

Roztocze ze względu na różnice w urzeźbieniu i pokryciu terenu dzieli się na trzy mezoregiony: Roztocze Zachodnie, Środkowe i Wschodnie mieszczące się w znacznej części w granicach Zamojszczyzny⁷.

Roztocze Zachodnie nazywane też Gorajskim leży na wysokości od 300 do 340 m n.p.m. i rozciąga się od północnego-zachodu na południowy-wschód od Kraśnika, aż po Szczepieszyń. Obejmuje 561 km² powierzchni. Jest pokryte dość grubą warstwą lessów, która poprzecinana jest licznymi wąwozami. Na terenie tym dominują pola uprawne. Z kolei Roztocze Środkowe (Tomaszowskie) jest pozbawione lessów. Jego powierzchnia wynosi 1251 km². Tworzą ją mioceńskie piaskowce i wapienie litotamniowe. Jest ona poprzecinana subsekwentnymi dolinami górnego Wieprza, Sołokiji i Tanwi. Teren ten jest silnie zalesiony. Istnieje tu kilka rezerwatów leśnych z lasem jodłowo-bukowym, roślinami góorskimi, lasem jodłowym i łęgiem olszowym oraz małymi wodospadami w dolinie Tanwi. W 1974 roku utworzono tu Roztoczański Park Narodowy. Największe wysokości z kulminacją Wielkiego Działu 390 m n.p.m. zbudowanego ze skał mioceńskich osiąga Roztocze Wschodnie (Rawskie). Ma ono podobną budowę geologiczną jak Roztocze Środkowe, ale jest mniej rozczłonkowane. W granicach Polski mezoregion ma 385 km² powierzchni.

Wyżyna Zachodniowołyńska charakteryzuje się równoleżnikowym układem wzniesień i obniżen, związanych z różną odpornością zapadających ku północy warstw kredowych. Zbiorowiska roślinne na tym terenie stanowią

⁴ Tamże, s. 399.

⁵ Tamże, s. 399-400.

⁶ R. Turski, s. 88.

⁷ J. Kondracki, s. 354.

lasy grabowe, świetliste dąbrowy i zarośla sucholubne. W obrębie Zamojszczyzny występują trzy mezoregiony Wyżyny Zachodniowołyńskiej: Grzęda Horodelska – tworząca równoleżnikowy pas płaskich wzniesień o wysokości 220-230 m n.p.m., pokrytych na powierzchni lessem, Kotlina Hrubieszowska – powstała w strefie mało odpornych margli kredowych i Grzęda Sokalska o wysokości bezwzględnej do 240-260 m, którą pokrywa płaszcz lessów, na których występują czarnoziemy⁸.

Na południe od grzędy Sokalskiej i południowy wschód od wału Roztocza występuje obniżenie denudacyjne wypreparowane w marglach kredowych – Kotlina Pobuża, której tylko niewielki południowo-zachodni fragment o powierzchni 160 km² znajduje się w granicach Polski.

Spośród mezoregionów Wyżyny Lubelskiej teren Zamojszczyzny obejmuje Działy Grabowieckie i Padół Zamojski. Działy Grabowieckie stanowią pokryty lessem garb kredowy o powierzchni 1283 km², porozcinany przez liczne dolinki i wąwozy, które tworzą urozmaicony zespół form o wysokościach względnych do 100 m, przy maksymalnej wysokości bezwzględnej 311 m we wsi Dębowiec. Przez Działy Grabowieckie przebiega wschodnia granica występowania buka i jaworu⁹. Na południe od Działów Grabowieckich leży rozległe obniżenie o powierzchni 866 km² – Padół Zamojski, zwany też Kotliną Zamojską. Obniżenie to zostało wypreparowane w mało odpornych marglach górno- kredowych.

3. Oddziaływanie zbiorowisk roślinnych na turystów

Warunki klimatyczne i glebowe występujące na Zamojszczyźnie determinują występowanie na tym terenie określonych zbiorowisk roślinnych, które z kolei w różny sposób oddziałują na osoby przebywające w ich otoczeniu.

Dosyć licznie odwiedzanym, ale według Lijewskiego¹⁰ najsłabiej zagospodarowanym w Polsce rejonem turystycznym jest Roztocze. Walorami turystycznymi są tu urozmaicona rzeźba terenu, duże zalesienie, rezerваты przyrody, rzeki tworzące bystrza tzw. szumy, czy stawy nadające się do kąpieli. Wśród zbiorowisk roślinnych na Roztoczu – głównie Roztoczu Środkowym – dominuje jodła i buk, a w dolinie Tanwi las jodłowy i łęg olszowy.

⁸ Tamże, s. 345.

⁹ Tamże, s. 353.

¹⁰ T. Lijewski, B. Mikułowski, J. Wyrzykowski, *Geografia turystyki Polski*, Warszawa 1998, s. 307.

Według Izdebskiego¹¹ na Roztoczu występuje 5 typów leśnych: bory, grądy, łągi, olsy i torfowiska. W ich rozmieszczeniu zaznacza się dość regularna strefowość wynikająca z ukształtowania powierzchni terenu, warunków klimatyczno-glebowych i stosunków wodnych.

Bory mieszane, w tym wysokopiennie lasy sosnowo-dębowe, świerkowo-dębowe lub jodłowo-dębowo-bukowe, z domieszką innych drzew liściastych są zbiorowiskami pod względem bioterapeutycznym i psychoregulacyjnym uniwersalne. Ze względu na zmniejszoną bodźcowość klimatu i jednocześnie znaczne stężenie substancji bakteriobójczych i bakteriostatycznych, zbiorowiska te nadają się do wypoczynku dla osób w różnym wieku i stanie zdrowia. W środowisku tym występuje stosunkowo małe zagrożenie alergenami pyłkowymi oraz uciążliwościami odzwierzęcymi¹². Środowisko borów mieszanych nadaje się do różnych form wypoczynku, a warunki tu panujące są optymalne do lokalizowania w ich bezpośrednim sąsiedztwie domów wypoczynkowych, sanatoriów, czy też innych obiektów o charakterze turystyczno-rekreacyjno-wypoczynkowym.

Suboceaniczny bór świeży występuje płacami na Roztoczu Środkowym na terenie Wieprza od Zwierzyńca do Krasnobrodu, koło Zwierzyńca-Józefowa między Ciotuszą i Sułcem oraz koło Ułowa, a na Roztoczu Wschodnim na terenie Sołokiji między Narolem, Bełżcem i Lubyczą Królewską oraz w dolinie górnej Tanwi. Bory mieszane zajmują żyzniejsze siedliska. I tak jodłowy bór mieszany występuje w dolnych i środkowych partiach stoków garbów na Roztoczu Tomaszowskim i Szczebrzeszyńskim, na Roztoczu Gorajskim oraz koło Narola i Huty Lubyckiej, a bór mieszany dębowo-sosnowy z domieszką buka, jodły i świerka na Roztoczu Gorajskim od Batorza po Hutę Turobińską, na Roztoczu Tomaszowskim od Białego Słupa do Józefowa i od Adamowa do Bełżca oraz na Roztoczu Wschodnim między Narolem i Siedliskami¹³.

Z kolei łąg olszowy w dolinie Tanwi, w przeważającej większości, tworzą zbiorowiska olchy, które wraz z jesionem, czeremchą, wierzbą i dosyć bogatą warstwą ziół i traw na ogół oddziałuje niekorzystnie na organizm, silnie obciążając pracę serca. Duża wilgotność i jednocześnie mała ruchliwość powietrza, a przy tym wysokie stężenie substancji lotnych, występowanie roślin parzących i masowe występowanie uciążliwych owadów, nie sprzyjają dłuższemu przebywaniu w tym środowisku.

¹¹ K. Izdebski, *Szata roślinna i jej ochrona*, w: *Roztocze. Środowisko przyrodnicze*, red. J. Buraczyński, Lublin 2002, s. 271-231.

¹² A. Krzymowska-Kostrowicka, *Geoekologia turystyki i wypoczynku*, Warszawa 1997, s. 185.

¹³ J. Buraczyński, *Roztocze dzieje osadnictwa*, Lublin 2010, s. 34.

Na granicy między łęgiem olszowym a borem mieszanym możemy się natknąć na wielogatunkowy las liściasty z przewagą dębu szypułkowego i grabu z niewielką domieszką takich gatunków drzew jak klon, lipa, buk, brzoza a niekiedy jodła. Są to grądy, których skład gatunkowy uzależniony jest od uwilgotnienia gruntu i żyzności podłoża. Bioklimat grądowy jest pod względem bioterapeutycznym i psychoregulacyjnym niejako odwrotnością bioklimatu borowego. Działa on pobudzająco, wzmacnia odporność organizmu, poprawia krążenie zwłaszcza mózgowe i podwyższa ciśnienie tętnicze krwi poprzez zwężenie naczyń obwodowych. Działa też antyseptycznie. Przebywanie w tym środowisku jest przeciwwskazane dla osób z wyraźnym nadciśnieniem tętniczym, nadczynnością tarczycy oraz osób będących w stanie ostrego pobudzenia emocjonalnego. Czynnikiem istotnie ograniczającym użytkowanie rekreacyjne grądów, zwłaszcza typowych i niskich jest występowanie w porze letniej kleszczy, komarów i gzów¹⁴.

Zbiorowiskiem roślinnym, z którym możemy się zetknąć będąc na szlakach Zamojszczyzny są lasy dębowe z udziałem sosny, lipy, klonu, grabu itp. Lasy te występują na ogół na glebach zasobnych w węglan wapnia, na lessach, rędzinach wapiennych i gipsowych. Zajmują one teren o różnych formach ukształtowania od płaskiego do stromych zboczy o ekspozycji południowej lub zachodniej. Podobnie jak bory mieszane tego typu zbiorowiska roślinne - dąbrowy świetliste - są uniwersalnie, korzystne dla ludzi bez względu na ich wiek i stan zdrowia, z wyjątkiem osób silnie uczulonych na pyłki roślinne. Znaczne stężenie lotnych substancji organicznych działa antyseptycznie i pobudzająco, nie powodując przy tym negatywnych zmian w funkcjonowaniu układu krwionośnego oraz wzmacnia odporność organizmu przez stymulowanie układu immunologicznego. Poza pyłkami roślinnymi lasy te są na ogół pozbawione istotniejszych zagrożeń i uciążliwości pochodzenia biologicznego, dlatego pod względem zdrowotnym są to najwartościowsze typy lasów w Polsce¹⁵.

Na siedliskach bogatych w węglan wapnia, suchych lub średniosuchych, na rędzinach, pararendzinach wytworzonych ze skał wapiennych, czarnoziemach i silnie nawapnionych glebach brunatnych występują murawy kserotermiczne. Zbiorowiska te możemy spotkać na Zamojszczyźnie. Są to przeważnie niskie zbiorowiska trawiasto-zielne o bardzo bogatym i różnorodnym składzie gatunkowym. Bioklimat muraw kserotermicznych ma, poza estetycznymi, duże walory bioterapeutyczne i psychostymulacyjne ponieważ występują tu w dużej koncentracji i nasileniu fito aerozole, które przy odpowiedniej wilgotności

¹⁴ Tamże, s. 196.

¹⁵ Tamże, s. 192.

działają antyseptycznie i stymulująco na układ odpornościowy i psychikę osób znajdujących się w tym środowisku. Jedynym czynnikiem ograniczającym przebywanie w tym środowisku jest nasonecznienie, ponieważ w dni upalne może nastąpić przegrzanie organizmu lub poparzenie słoneczne.

W dolinach rzek, jezior, stawów i innych zbiorników wodnych, w terenie o bardzo wysokim poziomie wody gruntowej lub w bezpośrednim zasięgu oddziaływania wód płynących lub stojących, pojawiają się zbiorowiska szuwarów i turzyc. Zbiorowiska te, z uwagi na dużą wilgotność, nie nadają się do dłuższego przebywania, mimo że szuwary wpływają pozytywnie na stan pobudzenia emocjonalnego działając ogólnie tonizująco.

Naturalnym niskim zbiorowiskiem trawiasto-zielnym o bardzo bogatym i swoistym składzie gatunkowym występującym w siedliskach bogatych w węglan wapnia, suchych lub średnio suchych, typowych dla rędzin i pararendzin wytworzonych ze skał wapiennych, gleb czarnoziemnych na podłożu lessowym oraz silnie nawapnionych gleb brunatnych są murawy kserotermiczne. Bioklimat muraw kserotermicznych ma duże walory bioterapeutyczne i psychostymulacyjne, stymuluje zarówno układ odpornościowy i posiada właściwości antyseptyczne, praktycznie nie ma przeciwwskazań do przebywania na tych murawach z wyjątkiem dni upalnych, kiedy może nastąpić przegrzanie organizmu¹⁶.

Dużą powierzchnię Zamojszczyzny zajmują łąki i pastwiska świeże. Są to półnaturalne i antropogeniczne zbiorowiska trawiasto-zielne, zagospodarowane głównie, jako wysokowydajne łąki i pastwiska. Nie mają one większego znaczenia zdrowotnego, chyba że są to łąki półnaturalne lub śródleśne. Te działają pobudzająco na układ odpornościowy i psychiczny, a także poprawiają funkcjonowanie układu krwionośnego. Są to miejsca mogące być wykorzystywane do celów rekreacyjno-sportowych. Naturalna chłonność łąk i pastwisk świeżych, po odpowiednim zaadoptowaniu terenu, może przekraczać 100 osób/ha/dzień. Duża elastyczność tego siedliska pozwala dowolnie modyfikować i przekształcać pokrywę roślinną w układy o najwyższej możliwej chłonności np. plaże zielone, boiska sportowe itp.

¹⁶ Tamże, s. 209.

4. Uwagi końcowe

Występujące na Zamojszczyźnie kompleksy leśne i łąkowe w zdecydowanej większości mają pozytywny wpływ na osoby przebywające w ich otoczeniu, pragnące bezpośredniego kontaktu z przyrodą.

Lasy, zwłaszcza bory mieszane, bór świeży i dąbrowy świetliste licznie występujące na Zamojszczyźnie, należą do jednych z najpiękniejszych zbiorowisk leśnych w Polsce. Są to kompleksy, w których ze względu na odpowiednie stężenie substancji bakteriobójczych i bakteriostatycznych wzrasta odporność organizmu przez stymulowanie układu immunologicznego, są to zbiorowiska uniwersalne, które korzystnie wpływają na samopoczucie osób bez względu na ich wiek i stan zdrowia.

Z kolei zbiorowiska łąkowe, murawy kserotermiczne, a zwłaszcza licznie występujące na opisywanym terenie łąki i pastwiska świeże, mimo że są monotonne i nie są zbyt atrakcyjne pod względem estetycznym, to są miejscem o znacznej odporności na użytkowanie rekreacyjne i mogą być wykorzystywane do organizacji masowych imprez rekreacyjno-turystyczno-sportowych.

II. Recenzje

II. Book reviews

Ewelina Zieniuk-Cupryn

UMCS Lublin

ewelina.zieniuk.cupryn@gmail.com

**Marzenna Giedrojc, *Komisja Mniejszości Narodowych i Etnicznych Sejmu jako podmiot polityki etnicznej (1989-2011)*,
Wydawnictwo Naukowe Wydziału Humanistycznego
Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2014, ss. 538.**

Polityka państwa polskiego wobec mniejszości narodowych do 1989 roku była w znacznej mierze konsekwencją zmian jakie miały miejsce w strukturze etnicznej polski po II wojnie światowej. Była ona realizowana przez wiele podmiotów, jednak dominującą rolę odgrywało Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. W okresie poprzedzającym wybuch II wojny światowej głównym organem realizującym tę politykę był, działający w Departamencie Politycznym Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Wydział Narodowościowy. Tworzeniem polityki tego obszaru zajmowało się również Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Ministerstwo Spraw Wojskowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz Ministerstwo Rolnictwa. W pierwszych latach po zakończeniu II wojny światowej polityka państwa polskiego wobec mniejszości narodowych podlegała była Ministerstwu Bezpieczeństwa Publicznego, a w następnej kolejności Ministerstwu Administracji Publicznej. Wraz z powstaniem w 1954 r. Ministerstwa Spraw Wewnętrznych problematyka ta weszła w kompetencje Wydziału Społeczno-Politycznego tego ministerstwa i przez cały okres PRL to właśnie on był głównym realizatorem polityki wobec mniejszości narodowych. W nowo powołanym w 1989 roku Sejmie, który po przemianach ustrojowych ewaluował z organu zmarginalizowanego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej do podmiotu realnie podejmującego decyzje polityczne i mającego wpływ na kreowanie polityki w państwie, znacznie zmienił się sposób postrzegania komisji sejmowych i ich ról. Powołana w dniu 2 sierpnia 1989 roku, zgodnie z regulaminem Sejmu, Komisja Mniejszości Narodowych i Etnicznych ukonstytuowała się piętnaście dni później, powołując na stanowisko przewodniczącego Jacka Kuronia. Powołanie Komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych było wyrazem zmian zachodzących w polityce państwa polskiego, i dało zupełnie nowe możliwości działania w zakresie polityki etnicznej.

W powyższym kontekście godnym odnotowania jest fakt, iż nakładem Wydawnictwa Naukowego Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Szczecińskiego, ukazała się ostatnio książka autorstwa Marzenny Giedrojc pod tytułem: *Komisja Mniejszości Narodowych i Etnicznych Sejmu jako podmiot polityki etnicznej (1989-2011)*. Należy też dodać, że Marzena Giedrojc jest pracownikiem Instytutu Politologii i Europeistyki, Wydziału Humanistycznego, Uniwersytetu Szczecińskiego. Jej badania oscylują wokół tematów związanych z mniejszościami narodowymi oraz regionem Pomorza Zachodniego. Jest autorką ponad trzydziestu artykułów naukowych oraz monografii o tożsamości kulturowej mieszkańców Pomorza Zachodniego oraz myśli politycznej Polskiej Partii Socjalistycznej - Wolność, Równość, Niepodległość, Stronnictwa Ludowego, Stronnictwa Narodowego i Stronnictwa Pracy.

Celem monografii, jak deklaruje autorka, jest przedstawienie Komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych jako podmiotu realizowanej w Polsce od 1989 roku polityki etnicznej, pod względem realizowanych przez Komisję funkcji, procesu decyzyjnego, współpracy Komisji z organami państwa, finansowania mniejszości narodowych oraz oceny realizowanych przez Komisję zadań. W celu znalezienia odpowiedzi na postawione cele badawcze przyjęła ona pięć następujących hipotez badawczych:

- 1) W latach 1989-2011 w Polsce państwo nie dysponowało wyodrębnionym i wyraźnie wyspecjalizowanym resortem zajmującym się całościowo polityką etniczną, czyniły to różne organy państwa.
- 2) Polityka etniczna w Polsce od 1989 roku zdominowana została przez organa i instytucje, które tworzyły całokształt prawnych, organizacyjnych i ideologicznych działań państwa, skierowanych na organizację życia mniejszości narodowych i etnicznych oraz wzajemnych stosunków między nimi.
- 3) Komisja Mniejszości Narodowych i etnicznych od 1989 roku była organem współtworzącym prawo i ochronę prawną w zakresie mniejszości narodowych, etnicznych i językowych w Polsce oraz posiadała niezbędny potencjał do wypracowania aktów prawnych w tym zakresie.
- 4) Reguły realizacji polityki etnicznej w Polsce zmieniły się po przejęciu odpowiedzialności w rządzie za tę politykę przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji, a Komisja Mniejszości Narodowych i Etnicznych Sejmu, do czasu uchwalenia ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych, nadal była organem mającym wpływ na politykę etniczną w Polsce.

- 5) Powstanie Komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych Sejmu było jednym z wielu czynników, które wpłynęły na upodmiotowienie i instytucjonalizację wewnętrzną mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce.

Postawione przez autorkę cele pracy zostały z sukcesem zrealizowane. W książce przekonująco zaprezentowano Komisję Mniejszości Narodowych i Etnicznych jako rzeczywisty podmiot realizowanej w Polsce po 1989 roku polityki etnicznej. Trzeba tu dodać, że Marzenna Giedroń przy pisaniu książki posłużyła się właściwymi metodami badawczymi. Pierwsza z nich to metoda instytucjonalno-prawna, która została wykorzystana przy analizie reguł i procedur funkcjonowania Komisji Mniejszości Narodowych, Sejmu RP i jego organów, organów centralnych a także zależności pomiędzy nimi. Dzięki zastosowaniu metod normatywno-behawioralnych zbadany został wpływ norm i regulacji prawnych na zachowania i postawy posłów oraz liderów mniejszości narodowych w trakcie posiedzeń Komisji i debat plenarnych Sejmu. Autorka wykorzystała również metodę decyzyjną dzięki której możliwe stało się zbadanie mechanizmów podejmowania decyzji w Komisji, oraz porównanie ich z politycznymi okolicznościami i determinantami polityki etnicznej. Wykorzystała również metodę komparatystyczną, która pozwoliła na ukazanie ciągłości polityki etnicznej w Polsce, wyłoniła etapy kształtowania się owej polityki w latach 1945-1989 i 1989-2011, oraz przedstawiła proces legislacyjny i kontrolny w rozpatrywanych kadencjach.

Omawiana publikacja ma układ problemowy. Składa się z wprowadzenia, pięciu rozbudowanych rozdziałów oraz zakończenia. Tytuły rozdziałów, podrozdziałów jak również całej książki odzwierciedlają treść w nich opisaną i przeanalizowaną. Autorka już w tytule niniejszego opracowania podaje czasy i granice, w których oscylują jej rozważania.

We wstępie książki autorka pochyla się nad swojego rodzaju genezę polityki państwa polskiego wobec mniejszości narodowych i etnicznych, i przedstawia warunki w jakich się ona kształtowała. Podkreśla tu, że zmiany ustrojowe mające miejsce w państwie polskim w 1989 roku przyniosły ze sobą również duży zwrot w realizacji polityki etnicznej. Od 1989 roku opiera się ona na trwałej akceptacji różnorodności etnicznej społeczeństwa, a namacalnym dowodem tych zmian są powołane na poziomie krajowym, samorządowym i lokalnym nowe instytucje, których istotnym przykładem jest właśnie analizowana przez Marzennę Giedroń Komisja Mniejszości Narodowych i Etnicznych.

W pierwszym rozdziale, zatytułowanym „Polityka etniczna w perspektywie politologicznej”, autorka skupiła się na wprowadzeniu teoretyczno-metodologicznym do swojej pracy. Przedstawiła jaki zakres tematyczny obejmuje publikacja oraz jakie ma cele i hipotezy badawcze. Następnie zaprezentowane zostały metody badawcze jakie były pomocne przy powstawaniu książki oraz stan badań, źródła i konstrukcja pracy. W pierwszym rozdziale swojej pracy autorka podejmuje również próbę zdefiniowania polityki narodowościowej i polityki etnicznej, oraz kategorii mniejszości narodowej i mniejszości etnicznej.

Kolejny rozdział nosi tytuł „Współczesny wymiar polityki etnicznej w Polsce”. Celem tego rozdziału, co zresztą podkreśliła sama autorka, jest przedstawienie spójnego obrazu polityki etnicznej państwa w latach 1989-2011. Marzenna Giedroń skupia się w nim na przedstawieniu polityki etnicznej państwa polskiego po 1945 roku, opisuje mniejszości narodowe i etniczne w nowej polskiej rzeczywistości politycznej, przedstawia i krótko charakteryzuje organy rządowe oraz inne podmioty realizujące politykę etniczną po 1989 roku, a także podejmuje temat polityki przeciwdziałania dyskryminacji osób należących do mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce.

W rozdziale trzecim pt. „Komisja Mniejszości Narodowych i etnicznych w strukturze Sejmu”, autorka skupia się na szczegółowej analizie badanego podmiotu. W poszczególnych podrozdziałach porusza takie wątki jak: rola i zadania komisji sejmowych w pracach i strukturze Sejmu, status Komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych, formy i obszary działania owej Komisji, oraz kontakty i spotkania międzynarodowe Komisji. Zauważa, że ugrupowania polityczne w latach 1989-2011 nie przejawiały szczególnego zainteresowania polityką etniczną i kwestiami mniejszości. Jej zdaniem tematy oscylujące wokół mniejszości nie były podejmowane, nie dyskutowano o zmianach czy ewentualnych wariantach przeobrażeń. Partie polityczne oraz ich członkowie nie podejmowali aktywnej dyskusji, gdyż w nowej sytuacji politycznej temat mniejszości narodowych, etnicznych i językowych nie stanowił osi podziału pomiędzy poszczególnymi partiami. Problemy mniejszości były nie istotne zarówno dla partii rządzących jak i opozycji, stąd też nie miały znacznego wpływu na relacje rząd-opozycja.

W rozdziale czwartym pt. „Komisja Mniejszości Narodowych i Etnicznych w realizacji funkcji ustawodawczej Sejmu” autorka porusza kwestie udziału Komisji w pracach nad poszczególnymi ustawami dotyczącymi mniejszości. W poszczególnych podrozdziałach poruszone zostały kwestie Konstytucji RP, ustawy o stosunku Państwa Polskiego do Autokefalicznego Kościoła Pra-

wosławnego, ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego, ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym, ustawy – Prawo o języku polskim, ustawy o ratyfikacji Konwencji ramowej Rady Europy o ochronie mniejszości narodowych, ustawy o ratyfikacji Europejskiej karty języków regionalnych lub mniejszościowych.

Piąty i zarazem ostatni rozdział swojej książki Marzenna Giedroń poświęciła Komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych oraz realizowanej przez nią funkcji kontrolnej Sejmu. W rozdziale tym poruszane są kwestie budżetu państwa, problemów funkcjonowania szkolnictwa, oświaty i edukacji dla mniejszości narodowych, problemu dostępu mniejszości narodowych i etnicznych do środków masowego przekazu, programu zapobiegającego dyskryminacji rasowej, ksenofobii i związanej z nimi nietolerancji, programu na rzecz społeczności romskiej, oraz zadań Komisji wynikających z ustawy o mniejszościach narodowych.

W zakończeniu autorka podkreśla wagę zmian politycznych, jakie miały miejsce w Polsce w 1989 roku. Wskazuje, iż w bardzo dużym stopniu przyczyniły się one do przyjęcia przez państwo nowej polityki etnicznej, w tym również nowych regulacji prawnych. Jednocześnie państwo polskie zyskało możliwość aktywnego partnerstwa w międzynarodowym wypracowywaniu standardów ochrony praw człowieka, w tym także do ochrony praw osób należących do mniejszości narodowych.

Na bazie dogłębnej analizy źródeł, autorka wykazuje, iż w latach 1989-2011 Komisja Mniejszości Narodowych i Etnicznych Sejmu posiadała niezbędny potencjał do wypracowywania aktów prawnych mających wpływ na realizowaną politykę etniczną państwa. Podkreśla również, iż cechą polskiej polityki etnicznej jest słabość koordynacji działań poszczególnych organów zarówno na szczeblu centralnym jak i samorządowym. Dodaje, iż według niej największym osiągnięciem Komisji było uchwalenie przez Sejm z inicjatywy Komisji ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym.

Oceniając stronę formalną monografii należy zauważyć poprawność sformułowanego jej tytułu. Wynika z niego jednoznacznie co jest przedmiotem zainteresowania autorki a co za tym idzie co będzie tematem rozważań w niniejszym opracowaniu. Marzenna Giedroń równie wyraźnie zaznaczyła w nim cezury czasowe swojego opracowania. Na tak pozytywną ocenę nie zasługuje przyjęta konstrukcja pracy. Jest ona wyjątkowo rozbudowana, w szczególności w kontekście liczby podrozdziałów. Można się tu zastanawiać, czy wszystkie one są rzeczywiście konieczne i czy niektóre z nich nie są przypadkiem swojego

rodzaju *suprefluum*. Struktura pracy zaproponowana przez autorkę jest jednak z pewnością konsekwencją jej wewnętrznego przekonania i uznania, iż opracowanie winno rozpoczynać się od podjęcia pewnych wątków teoretycznych, zaś kolejne części pracy powinny być ich rozwinięciem bądź też ukazaniem praktyki funkcjonowania owych teoretycznych zagadnień.

Wartość monografii podnosi trzydzieści siedem przejrzystych tabel, łącznie z ich spisem. Autorka podaje również obszerny wykaz źródeł, począwszy od archiwalnych, przez akty normatywne i dokumenty urzędowe, aż po artykuły, prace zwarte oraz źródła internetowe.

Książka jest godna polecenia ze względu na swoją wartość merytoryczną, szczegółowe analizy, poprawność hipotez oraz wniosków. Nie ulega wątpliwości, że stanowi ona istotny element badań nad polityką etniczną państwa polskiego po 1989 roku.

Paweł Popieliński
Instytut Studiów Politycznych PAN
popielinski@ispipan.waw.pl

**Sebastian Rosenbaum, Dariusz Węgrzyn (red.), Wywózka.
Deportacja mieszkańców Górnego Śląska do obozów pracy
przymusowej w Związku Sowieckim w 1945 roku.
Faktografia-konteksty-pamięć, Instytut Pamięci Narodowej
– Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu,
Oddział w Katowicach, Katowice 2014, ss. 454.**

Redaktorami recenzowanej książki są dwaj historycy, pracownicy Oddziałowego Biura Edukacji Publicznej Instytutu Pamięci Narodowej. Doktor Dariusz Węgrzyn specjalizuje się przede wszystkim w tematyce działalności aparatu bezpieczeństwa na Górnym Śląsku w okresie bezpośrednio powojennym oraz sytuacji w tym regionie w 1945 roku. Sebastian Rosenbaum zajmuje się m.in. problemami narodowościowymi Górnego Śląska w XIX i XX wieku. Obydwaj historycy są autorami kilku monografii oraz współautorami wielu prac zbiorowych. Poza redaktorami, autorami artykułów zawartych w niniejszej książce są polscy i niemieccy historycy. Przede wszystkim są nimi pracownicy naukowcy uniwersytetów w Polsce i Niemczech i pracownicy IPN oraz studenci, członkowie Studenckiego Koła Naukowego Historyków Uniwersytetu Śląskiego, a także pracownik muzeum i działacz samorządowy.

Od 1922 roku Górny Śląsk był podzielony między Polską a Niemcami. Polska część regionu administracyjnie należała do województwa śląskiego, a na jego obszarze znajdowały się takie miasta jak Katowice, Chorzów czy Mysłowice. Niemiecka część Górnego Śląska administracyjnie wchodziła w skład rejencji opolskiej z takimi miastami jak Bytom, Zabrze, Gliwice, Opole czy Strzelce. Górnoślązacy żyjący w polskiej części regionu posiadali obywatelstwo polskie, natomiast ci z zachodniej, niemieckiej części – obywatelstwo niemieckie. Fakt ten miał wpływ na wywózki mieszkańców tego regionu w 1945 roku. Po przejściu frontu na Górnym Śląsku zwłaszcza z terenów należących do III Rzeszy w ramach reparacji wojennych należnych Związkowi Sowieckiemu z racji poniesionych strat podczas walki z III Rzeszą Sowieci wywieźli do pracy przymusowej w głąb swego państwa kilkadziesiąt tysięcy osób cywil-

nych. Rodzimi mieszkańcy regionu, szczególnie z terenów należących do hitlerowskich Niemiec, zostali uznani arbitralnie za Niemców i podzielili gorzki los tej nacji. Decydował głównie fakt zamieszkania i obywatelstwo, a nie narodowość. Obywatele Trzeciej Rzeszy stanowili żywe reparacje wojenne, byli darmową siłą roboczą.

W okresie od stycznia do kwietnia 1945 roku władze sowieckie deportowały kilkadziesiąt tysięcy mieszkańców Górnego Śląska (zwłaszcza z terenów należących do III Rzeszy) do pracy przymusowej w Związku Sowieckim. Wpierw jednak osoby internowane w obozach zbiorczych (m.in. w Łabędach, Oświęcimiu) poddawano przesłuchaniom, w czasie których NKWD starało się ustalić ich przynależność do organizacji nazistowskich, służbę w Wehrmachcie czy Volkssturmie. Internowani stanowili tanią siłę roboczą dla władz sowieckich. Mieli być wykorzystani w różnych gałęziach gospodarki ZSRS. Wywózka dotyczyła przede wszystkim mężczyzn w wieku 17-50 lat, którzy zostali skierowani do wyniszczającej pracy w sowieckich łagrach. Wywożono nie tylko górników, ale także hutników, kolejarzy czy rolników i leśników. Ponadto deportowano przedstawicieli lokalnej inteligencji, działaczy polskich organizacji społeczno-politycznych, w tym weteranów powstań śląskich, przedwojennych działaczy mniejszości polskiej w Niemczech. Należy pamiętać, że wśród osób wywiezionych do łagrów były także kobiety, które stanowiły nieznaczny odsetek wszystkich deportowanych.

Mieszkańcy Górnego Śląska byli deportowani do obozów pracy przymusowej rozlokowanych na terenie całego Związku Sowieckiego. Głównym punktem deportacji mieszkańców Górnego Śląska był Doniecki Okręg Węglowy (Donbas). Drugim głównym punktem wywozek były szczególnie zagłębia węglowe w Kazachstanie. Wiele osób zostało zesłanych do łagrów na Syberię lub Kamczatkę. Także wywożono ich do Rosji, Gruzji czy Turkmenii. Mimo że rodziny deportowanych, zakłady pracy, a także władze polskie starały się u władz sowieckich o powrót osób wywiezionych, to skutki tego były mizerne. Tylko nieliczni powrócili na Górny Śląsk lub do Niemiec. Wiele osób zginęło lub zmarło z wycieńczenia na Wschodzie.

Do dnia dzisiejszego nie udało się ustalić faktycznej liczby deportowanych z Górnego Śląska w 1945 roku. Na ogół szacuje się, że wywieziono ok. 30-50 tys. osób, ale zdaniem niektórych badaczy liczba ta jest znacznie większa i może sięgać nawet do 90 czy 140 tys. Ponadto ciągle bez odpowiedzi pozostaje pytanie: ilu mieszkańców Górnego Śląska przeżyło wywózkę i wróciło do swoich rodzin?

Należy pamiętać, że wywózki mieszkańców Górnego Śląska do Związku Sowieckiego w 1945 roku stanowiły część polityki deportacyjnej ZSRS z kolejno zajmowanych krajów Europy Środkowo-Wschodniej (Rumunii, Jugosławii, Węgier, Bułgarii i Czechosłowacji). Ponadto okres powojennych wywózek składa się na nazwaną w najnowszej historiografii Tragedię Górnośląską. Warto dodać, że Dzień Pamięci o Tragedii Górnośląskiej jest obchodzony od kilku lat na Górnym Śląsku.

Przeprowadzone deportacje odcisnęły swoje bolesne brzemie w wielu aspektach życia społecznego i gospodarczego na Górnym Śląsku. Spowodowały znaczne straty ludzkie, rozbicie i pauperyzację tysięcy górnośląskich rodzin oraz trudności przy uruchamianiu przemysłu górnośląskiego, który był bardzo ważny dla całego państwa w okresie powojennym. Deportacje pozostawiły piętno nie tylko na życiu wywiezionych, ale także na kolejnych pokoleniach mieszkańców Górnego Śląska. W okresie PRL temat ten nie istniał w dyskursie publicznym, ani w badaniach historycznych. Jednak przez cały ten okres pozostawał w pamięci społecznej zwłaszcza rodzimych mieszkańców tego regionu. Po zmianach społeczno-politycznych w 1989 roku temat ten zaczął pojawiać się w publicystyce oraz historiografii. Powstało kilka publikacji naukowych poświęconych tej problematyce. Instytut Pamięci Narodowej poświęcił temu tematowi wystawę oraz konferencję naukową. Natomiast recenzowana książka jest zaś pokłosiem tej inicjatywy.

Mimo że minęło prawie ćwierć wieku i zyskaliśmy wiedzę o mechanizmach deportacyjnych, to wciąż można spotkać w dyskursie publicznym uproszczenia oraz instrumentalizację problemu. Szczególnie charakterystyczne dla tej problematyki jest podawanie bardzo różnych danych dotyczących deportowanych oraz generalizowanie, że osoby wywiezione z zawodu były górnikami i to właśnie ich wywożono. Książka jest pierwszą od kilku lat rzeczową próbą podsumowania istniejącego stanu badań oraz spojrzeniem na dalsze perspektywy badawcze.

Publikacja składa się przede wszystkim z artykułów, których podstawą są referaty wygłoszone na międzynarodowej konferencji naukowej pt.: „Mieszkańcy Górnego Śląska w systemie obozowym GUPWI NKWD 1945-1956”. Konferencja została zorganizowana 11 i 12 marca 2013 roku w katowickiej siedzibie IPN. Podczas konferencji odbyła się także debata o stanie badań i bazie archiwalnej oraz o znaczeniu problemu deportacji z Górnego Śląska w kontekście badań regionalnych. Ponadto studenci Studenckiego Koła Naukowego Historyków Instytutu Historii Uniwersytetu Śląskiego dokonali prezentacji

wyników projektu, który dotyczył deportacji i jego historycznego kontekstu. Jedną z części wzbogacono przedrukiem dwóch publikowanych już wcześniej artykułów, przygotowanych przez pracowników IPN.

Książka składa się z 8 części tematycznych. Publikacja rozpoczyna się wstępem oraz wykazem skrótów. Po tym następuje przejście do pierwszej części książki zatytułowanej „Konteksty”, w której to znajdują się trzy artykuły pokazujące różne wątki tematyczne dotyczące deportacji i przetrzymywania cywilów w sowieckich obozach. Katrin Boeckh przedstawia przymusowe „transfery” grup etnicznych i społecznych w granicach Związku Sowieckiego w kontekście deportacji powojennych. Udowadnia, że deportacje nie dotyczyły jedynie jednostki lecz całych grup społecznych i narodowych, a czystki etniczne należy postrzegać jako rdzeń sowieckiej polityki terroru. Autorka odwołuje się przede wszystkim do nowszych badań nad etnicznymi operacjami masowymi lat trzydziestych i czterdziestych ubiegłego stulecia, które powstały na bazie dostępnych sowieckich zasobów archiwalnych. Ute Schmidt przybliży czytelnikowi problematykę niemieckich cywilów – Niemców z Europy Środkowo-Wschodniej, którzy zostali deportowani do Związku Sowieckiego. Autorka przybliży los deportowanych na podstawie stanu badań niemiecko-rosyjskiego projektu realizowanego m.in. przez uczelnię autorki, tj. Freie Universität w Berlinie. Schmidt zwraca uwagę na istniejące różnice między danymi niemieckimi a sowieckimi. Jej zdaniem wynikają one z tego, że obydwie strony przyjmują odrębne punkty widzenia i metody liczenia. Trzecia z autorek, Aleksandra Arkusz dokonuje syntetycznego opisu systemu obozowego Głównego Zarządu ds. Jeńców Wojennych i Internowanych NKWD/MWD ZSRS, instytucji kluczowej także dla produktywizacji osób wywiezionych z Górnego Śląska. Zwróciła ona uwagę, że władze tego systemu obozowego nie dostrzegały zasadniczej różnicy między jeńcami wojennymi a osobami internowanymi. Różnica pomiędzy obydwooma grupami dotyczyła w zasadzie ich statusu prawnego.

W drugiej części publikacji „Przypadek górnośląski” w czterech tekstach skupiono się na kluczowych wątkach dotyczących faktografii omawianego zjawiska. Dariusz Węgrzyn szeroko ukazuje przede wszystkim internowania i aresztowania mieszkańców Górnego Śląska przez NKWD w 1945 roku w aspekcie regionalnym, z próbą sformułowania nowych tez i perspektyw badawczych. W swoim artykule autor podkreśla, że tereny Górnego Śląska, szczególnie te które znajdowały się w III Rzeszy stały się łupem Związku Sowieckiego. Nie tylko infrastruktura, ale także ludzie zwłaszcza po konferencji jałtańskiej, podczas której Anglosasi wyrazili zgodę na zabranie z tych

terenów darmowej siły roboczej przez Sowietów. W rzeczywistości chodziło Sowietom o pozyskanie znacznej grupy osób zdolnych do pracy przymusowej w obozach pracy na Wschodzie. Przy tym Górnoślązacy posiadali spory atut w postaci doświadczenia zawodowego (w wielu przypadkach w górnictwie czy hutnictwie). Uważa, że liczba nazwisk zmobilizowanych-internowanych, aresztowanych, aresztowanych-internowanych, którą można odtworzyć w oparciu o dokumenty polskiej proveniencji oscyluje w granicach 50 tys. osób. Ponadto autor przedstawia „łagrową codzienność” oraz skutki deportacji dla życia społeczno-gospodarczego oraz starania władz polskich o powrót internowanych do Polski.

Jarosław Neja podjął się omówienia destrukcyjnego wpływu deportacji Górnoślązaków na życie gospodarcze oraz katastrofalne położenie rodzin osób deportowanych w pierwszych latach powojennych. Autor zauważa, że brakowało długofalowej, konsekwentnie i umiejętnie prowadzonej akcji pomocowej ze strony władz polskich. Podkreśla on, że problematyka ta nie stanowiła dotychczas przedmiotu odrębnych badań naukowych. Zbigniew Gołasz (Muzeum Miejskie w Zabrzu) przedstawia studium przypadku Zabrze oraz Gliwic, którego to tereny zostały szczególnie dotknięte deportacją. Stwierdza, że wynikało to z ich specyfiki, tj. z silnego uprzemysłowienia oraz dużej gęstości zaludnienia. Marcin Niedurny rekonstruuje w oparciu o relacje świadków warunki życia oraz pracy umieszczonych w obozach Regionu Doniecko-Nadnieprzańskiego. Także ten autor podkreśla, że dysponujemy tylko takimi danymi, które częściowo obrazują liczbę deportowanych z Górnego Śląska na Wschód, a zarazem do tego omawianego w artykule regionu wywózek. Ponadto zauważa, że poruszane aspekty codziennego życia wywiezionych z Górnego Śląska do Donbasu nie wyczerpują niezwykle złożonej problematyki z tym zagadnieniem.

W następnej – trzeciej części „Projekty badawcze” zaprezentowano dwa takie projekty. Dariusz Węgrzyn przedstawia kwestię tworzonej elektronicznej bazy danych osób internowanych i aresztowanych przez NKWD na Górnym Śląsku w okresie styczeń-kwiecień 1945 roku, która powstaje w IPN w Katowicach. Celem tej bazy jest ustalenie personaliów oraz faktycznej liczby osób deportowanych do Związku Sowietów. Obecnie baza ta liczy ok. 30 tys. zweryfikowanych osób. Ponadto autor w swoim tekście przybliży specyfikę istniejących dokumentów dotyczących niniejszej wywózki osób, na których podstawie jest tworzona baza. Drugi projekt Romana Smolorza dotyczy przeglądu różnych archiwaliów niemieckich potencjalnie przydatnych w badaniach nad deportacjami, a przy tym omawia ich specyfikę.

W czwartej część książki zatytułowanej „Pamięć/rozliczenia” Sebastian Rosenbaum zajął się przedstawieniem problematyki pamięci o wywóźce w społeczności górnośląskiej zamieszkującej w Niemczech i w Polsce (do początku lat 90. XX w.), a zwłaszcza skupił się na ukazaniu różnic w postrzeganiu tego zjawiska w obydwu krajach. Artykuł stanowi szerokie kompendium tej problematyki. Następnie Kornelia Banaś w swoim artykule przedstawia meandry przygotowania wystawy oraz samą wystawę, która została zorganizowana przez IPN Katowice. Celem wystawy było przede wszystkim upamiętnienie wydarzeń dotyczących wywózek ludności z omawianego regionu w 1945 roku. Gabriel Tobor i Jarosław Wroński (Urząd Miasta Radzionków) przedstawiają cele powstającego Centrum Dokumentacji Deportacji Górnoślązaków do ZSRS w 1945 roku. Centrum powstaje z inicjatywy władz miasta Radzionkowa. Inicjatorzy chcą w swoim mieście stworzyć centralne miejsce pamięci o deportacji do ZSRS, zebrane materiały i zawartą w nich wiedzę udostępniać wszystkim zainteresowanym. Otwarcie placówki zaplanowano na luty 2015 roku. Tą część publikacji zamyka artykuł Ewy Koj, który ukazuje wieloletnie postępowanie śledztw przeprowadzonych przez Oddziałową Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu IPN w Katowicach w sprawach dotyczących zbrodni popełnionych przez Sowietów na Górnym Śląsku. Autorka przedstawia wieloaspektowo problematykę prowadzonych śledztw w tej kwestii. Co ciekawe, z tych akt rzadko korzystają badacze tej problematyki.

Piątą część książki „Projekt studentów Studenckiego Koła Naukowego Historyków Uniwersytetu Śląskiego” tworzy pięć tekstów członków Studenckiego Koła Naukowego Historyków Uniwersytetu Śląskiego. Teksty te stanowią odrębną część tomu. Ponadto są napisane w różny sposób i posiadają różne metodologie. Dotyczą one tematyki od analizy dyskursów prasowych po opracowania *oral history*. Są one rezultatem projektu, którego celem było zwrócenie uwagi młodych historyków na problematykę obecności Sowietów na Górnym Śląsku w 1945 roku.

Szosta ostatnia część publikacji „Relacje” zawiera kilka relacji osób deportowanych, które prezentują różne aspekty opisywanego zjawiska – od publikacji niemieckich po zeznania i inne materiały zgromadzone podczas czynności śledczych IPN. Na końcu tej części znajdują się omówienia literatury przedmiotu istotne dla badań nad problemem deportacji. Niektóre z tych publikacji były jeszcze do niedawna nieobecne w polskim obiegu naukowym.

Forma niniejszej książki wydaje się nieco specyficzna. Jednak podział tematyczny publikacji na kilka części, a w nich zawarte teksty sprawiają, że układ

książki jest logiczny i bardzo czytelny, a tym samym umożliwia czytelnikowi szybkie i łatwe wyszukiwanie interesującego zagadnienia. W książce zauważalne są różnice między poszczególnymi artykułami, które wynikają ze zróżnicowanego stanu badań, metodologii oraz stosowanej terminologii. Największe różnice widoczne są w prezentowanych ujęciach problematyki między autorami artykułów niemieckich a polskich.

Los Górnos Ślązaków po zakończeniu II wojny światowej do tej pory jest przez większość społeczeństwa nieznany. Deportacje mieszkańców Górnego Śląska w 1945 roku do obozów pracy w Związku Sowieckim, jeżeli pojawiają się w dyskursie publicznym, to pełno w nim uproszczeń i nieścisłości. Recenzowana książka stara się sprzeciwić istniejącym deformacjom, zaprezentować czytelnikowi szeroko i obiektywnie problematykę tych wydarzeń.

Redaktorzy recenzowanej publikacji chcieli stworzyć swoisty przewodnik dotyczący wywózek do ZSRS w 1945 roku. I to na pewno im się udało. Ponadto wyrażają oni nadzieję, że książka będzie stanowiła krok w kierunku zbliżenia perspektyw badawczych historiografii polskiej i niemieckiej, a także rosyjskiej i ukraińskiej. Niniejszą pozycję książkową polecam wszystkim, którzy interesują się wydarzeniami na Górnym Śląsku zaraz po wojnie oraz tym, którzy chcieliby poznać historię regionu i jego mieszkańców w tym okresie, a zarazem przy tym będą mogli zaznajomić się z ówczesną oraz częściowo teraźniejszą specyfiką Górnego Śląska.

Marta Koszko
UMCS Lublin
marta.j.koszko@gmail.com

**Romuald Jończy, Katarzyna Łukaniszyn-Domaszewska,
*Wpływ ludności pochodzenia niemieckiego oraz organizacji
mniejszości niemieckiej na regionalny rozwój społeczno
– gospodarczy. Wybrane zagadnienia (ze szczególnym
uwzględnieniem województwa opolskiego)*, Dom Współpracy
Polsko – Niemieckiej, Gliwice – Opole 2014, ss. 137.**

Doświadczenia okresu II wojny światowej, zmiany granic oraz kształt polityki narodowościowej i etnicznej prowadzonej przez komunistyczne władze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej negatywnie wpłynął na zróżnicowanie etniczne polskiego społeczeństwa. Po kilkuset latach koegzystencji różnych grup Rzeczpospolita Polska jest przykładem państwa niemalże jednorodnego etnicznie.

Ludność pochodzenia niemieckiego stanowi obecnie najliczniejszą mniejszość narodową w Polsce. Skupiona jest głównie na obszarze województwa opolskiego, gdzie działa Fundacja Rozwoju Śląska oraz Wspierania Inicjatyw Lokalnych założona przez organizacje mniejszości niemieckiej. Zarówno te organizacje, jak i indywidualni przedstawiciele śląskiej ludności autochtonicznej, biorą aktywny udział w życiu społecznym regionu.

W powyższym kontekście godny odnotowania jest fakt wydania książki autorstwa Romualda Jończygo i Katarzyny Łukaniszyn-Domaszewskiej. Autorzy pracy jako pierwsi w Polsce szerzej poruszają zagadnienie wpływu czynnika etnicznego na regionalny rozwój społeczno – gospodarczy. Książka powstała w wyniku projektu realizowanego wraz z Domem Współpracy Polsko – Niemieckiej, współfinansowanego przez Fundację Rozwoju Śląska oraz Wspierania Inicjatyw Lokalnych, objętego patronatem Wojewody Opolskiego. Prof. R. Jończy, kierownik Katedry Ekonomii i Badań nad Rozwojem Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, jest specjalistą z zakresu rozwoju społeczno – gospodarczego, rynku pracy, migracji oraz ekonomii regionalnej i międzynarodowej. W jego dorobku naukowym znajduje się 11 książek i kilkaset innych publikacji, które uzyskały szereg nagród. Katarzyna Łukaniszyn-Domaszew-

ska jest doktorantką Katedry Ekonomii i Badań nad Rozwojem Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. Zajmuje się zagadnieniami rozwoju regionalnego, wpływem czynnika etnicznego na rozwój społeczno – gospodarczy oraz tematyką mniejszości etnicznych i narodowych.

Zgodnie z deklaracją autorów nadrzędny cel monografii to próba określenia roli czynnika etnicznego w procesie rozwoju społeczno – gospodarczego na przykładzie ludności pochodzenia niemieckiego zamieszkującej obszar województwa opolskiego i część województwa śląskiego oraz ustalenie, w jakim stopniu i w jakich sferach odmiennosć aktywności społeczno – kulturowej i ekonomicznej wpływa na proces rozwoju. W celu zrealizowania założeń pracy, autorzy postawili następującą hipotezę: występowanie i aktywnosć społeczno – gospodarcza śląskiej ludności autochtonicznej posiadającej niemieckie pochodzenie i/lub aktywnosć jej organizacji (mniejszości niemieckiej) ma wpływ na odmiennosć procesu rozwoju społeczno – gospodarczego obszarów, które zamieszkuje. Z tej hipotezy wynikają dwie kolejne kwestie badawcze: czy etniczna odmiennosć tego obszaru pozytywnie oddziałuje na proces rozwoju oraz w jaki sposób postrzegana jest jej rola w tym procesie.

Postawione przez autorów cele pracy zostały z sukcesem zrealizowane. W analizach zawartych w publikacji dowiedziono występowania różnic w zachowaniach ekonomicznych i społecznych, które wynikają z cech cywilizacyjno – kulturowych charakteryzujących daną grupę etniczną. Cechy właściwe ludności pochodzenia niemieckiego wpłynęły pozytywnie na proces rozwoju regionalnego. Autorzy w znacznej mierze oparli się na wynikach terenowych badań empirycznych realizowanych przez prof. R. Jończego oraz jego współpracowników. Ponadto wykorzystali dane statystyczne w postaci spisów powszechnych oraz oparte na nich prace Roberta Rauzińskiego.

Jak podkreślają autorzy, przeprowadzone badanie mają charakter selektywny. Objęły kilka aspektów uznanych za najważniejsze. Pierwszym była analiza skutków aktywności migracyjnej osób pochodzenia niemieckiego. Drugi aspekt badań to dokonanie porównania za pomocą analizy obszarów zamieszkaných przez ludność pochodzenia niemieckiego i podobnych typologicznie obszarów zamieszkaných przez ludność polską pochodzenia napływowego. Trzecim z badanych zagadnień była sfera wydatków organizacji mniejszości niemieckiej i powiązanych z nią instytucji. Ostatni obszar analiz stanowi społeczna ocena roli mniejszości niemieckiej w rozwoju społeczno – gospodarczym.

Omawiana publikacja składa się z sześciu rozdziałów. Tytuły rozdziałów i podrozdziałów precyzyjnie określają treść w nich zawartą. Rozdział pierwszy

stanowi wprowadzenie opisujące problem badawczy, cele i metodykę badań. Autorzy określili obszar badań, podjęte przez nich zagadnienia badawcze oraz wymienili źródła danych, na których oparli swoją pracę.

Rozdział drugi, zatytułowany „Oddziaływanie migracji ludności pochodzenia niemieckiego na rozwój regionalny i lokalny”, zawiera analizę przebiegu migracji zagranicznych przed i po akcesji Polski do Unii Europejskiej. Autorzy opisali w nim także skutki migracji dla lokalnej społeczności i rodzin oraz konsekwencje migracji: transfer zarobków, wpływ na rynek pracy i zmiany w strukturze wiekowej populacji pochodzenia niemieckiego. Następnie zbadali wpływ migracji na rozwój gospodarczy oraz warunki cenowe i preferencje konsumpcyjne. Rozdział kończy jakościowe porównanie przedakcesyjnej migracji zarobkowej Ślązaków posiadających obywatelstwo niemieckie i poakcesyjnej migracji Polaków.

Rozdział trzeci nosi tytuł „Porównanie wybranych gmin wiejskich województwa opolskiego zamieszkanymi przez śląską ludność autochtoniczną z gminami zamieszkanymi przez ludność nieposiadającą pochodzenia niemieckiego”. Autorzy określili cel i zakres analizy, który objął następujące obszary: bezrobocie, pracujący, podmioty gospodarcze i kapitał zagraniczny. Dokonane wyodrębnienie gmin wiejskich o najmniejszym i największym odsetku ludności deklarującej przynależność niemiecką pozwoliło w klarowny sposób za pomocą diagramów ukazać różnice wynikające z większej liczby mieszkańców pochodzenia niemieckiego.

W rozdziale czwartym, zatytułowanym „Transfer dodatkowych środków do regionu związany z instytucjami mniejszości niemieckiej oraz jego oddziaływanie na wybrane sfery rozwoju regionalnego i lokalnego”, znalazł się opis działalności Fundacji Rozwoju Śląska oraz Wspierania Inicjatyw Lokalnych – główne obszary jej finansowania, działalność statutowa, oddziaływanie w sferze gospodarczej i społecznej. Autorzy przeanalizowali środki pozyskiwane i redystrybuowane przez Fundację, Caritas Diecezji Opolskiej oraz środki z budżetu państwa polskiego przeznaczone na edukację.

Rozdział piąty został zatytułowany „Rola ludności pochodzenia niemieckiego oraz organizacji mniejszości niemieckiej w rozwoju społeczno – gospodarczym województwa opolskiego w świetle opinii przedstawicieli samorządów województwa opolskiego – wyniki badań ankietowych”. W kwestionariuszu urzędnicy oceniali wpływ śląskiej ludności autochtonicznej na rozwój województwa opolskiego w obszarze edukacji, kultury, rynku pracy. Zbadano również opinię o wpływie organizacji mniejszości niemieckiej na poszczegól-

ne sfery rozwoju społeczno – gospodarczego i techniczno – cywilizacyjnego oraz o jej wpływie na wizerunek województwa. Kolejne kwestie poruszane w kwestionariuszu stanowiła polityka samorządowa w zakresie działań podejmowanych przez przedstawicieli ludności pochodzenia niemieckiego. Autorzy dokonali porównania działalności organizacji oraz przedstawicieli mniejszości niemieckiej do innych grup zamieszkujących województwo opolskie.

Rozdział szósty stanowi podsumowanie pracy. Autorzy umieścili w nim opis skutków migracji zagranicznych ludności pochodzenia niemieckiego oraz porównali gminy „mniejszościowe” i „polskie”. Następnie w oparciu o wyniki badań przeprowadzonych wśród przedstawicieli samorządów dokonali podsumowania roli ludności i organizacji mniejszości niemieckiej w rozwoju w regionalnym. Rozdział zakończony został przedstawieniem głównych wniosków.

Na bazie dogłębnej analizy źródeł i przeprowadzonych badań empirycznych autorzy dowiedli znacznego pozytywnego wpływu odmienności etnicznej regionu Śląska na rozwój społeczny i gospodarczy. Ważną rolę odgrywają tu środki finansowe pochodzące zarówno z transferu kapitału, jaki i budżetu państwa polskiego oraz organizacji mniejszości niemieckiej. Jak wynika z badań, ludność autochtoniczna działa na rzecz regionu, niechętnie migruje w obręb kraju oraz często powraca z zagranicznej emigracji zarobkowej. Autorzy podkreślają, że samorządowcy dostrzegają pozytywny wpływ „inności” etnicznej, jednakże nie wykorzystują w pełni potencjału wynikającego z zaangażowania mniejszości niemieckiej.

Oceniając stronę formalną monografii należy zauważyć klarowność sformułowanego tytułu w zakresie przedmiotowym. Wynika z niego jednoznacznie, co stanowi przedmiot badań autorów, a co za tym idzie co będzie tematem analiz zawartych w publikacji. W tytule jednakże brak cezurę czasowej i określenia kontekstu geograficznego opracowania, które poznajemy dopiero podczas lektury. Mnogość zagadnień poruszanych w badaniach empirycznych znalazła odzwierciedlenie w dużej liczbie podrozdziałów. Nie stanowi to jednak wady, gdyż pozwala czytelnikowi w prosty sposób odnaleźć interesującego go zagadnienie. Założenia badawcze, analiza źródeł i wnioski zostały przedstawione w sposób przejrzysty i zrozumiały. Monografia została uzupełniona licznymi tabelami i kolorowymi diagramami, niestety w książce brakuje ich spisu.

Omawiana publikacja zasługuje na polecenie ze względu na swoją wartość merytoryczną, oryginalne hipotezy i cele badawcze, dogłębne analizy oraz ciekawe wnioski i oceny. Nie ulega wątpliwości, że książka stanowi istotny wkład w badania nad wpływem czynnika etnicznego na rozwój regionalny.

III. *Kronika*
III. Chronicle

Angelika Dąbrowska
PWSZ w Zamościu – UMCS w Lublinie
pol12011dabrowska@gmail.com

VII polsko – ukraińska debata naukowa

„Polityka wpływu w stosunkach międzynarodowych

– rywalizacja Stanów Zjednoczonych,

Unii Europejskiej i Federacji Rosyjskiej”

W dniach 15-17 maja 2014 r. odbyła się w Zamościu VII debata naukowa pt. „Polityka wpływu w stosunkach międzynarodowych – rywalizacja Stanów Zjednoczonych, Unii Europejskiej i Federacji Rosyjskiej”. Organizatorem spotkania była Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Szymona Szymonowicza w Zamościu. W debacie uczestniczyli studenci Uniwersytetu Narodowego „Akademia Ostrogska” zrzeszeni w Kole Analizy Politycznej „Polis” oraz członkowie Studenckiego Koła Stosunków Międzynarodowych. Moderatorem spotkania był dr Łukasz Potocki.

Uroczystego otwarcia VII debaty naukowej dokonał prof. dr hab. Waldemar Martyn, rektor Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Szymona Szymonowicza wraz z przedstawicielem Uniwersytetu Narodowego „Akademia Ostrogska”. VII debata była kolejną z cyklu zapoczątkowanego w 2009 r. Spotkania odbywają się rokrocznie a ich przedmiotem są najbardziej istotne problemy na arenie międzynarodowej.

Głównym celem spotkania, które odbyło się w maju, było ukazanie polityki wpływu w stosunkach międzynarodowych z uwzględnieniem przede wszystkim trzech podmiotów – Unii Europejskiej, Federacji Rosyjskiej i Stanów Zjednoczonych. Debata została podzielona na panele tematyczne. Pierwszy dotyczył wpływu w stosunkach międzynarodowych z uwzględnieniem stref wpływów USA, Unii Europejskiej i Federacji Rosyjskiej. Drugi to omówienie rywalizacji i współpracy wymienionych podmiotów. Ostatni, trzeci panel dotyczył perspektywy stworzenia nowego ładu międzynarodowego.

W pierwszej części spotkania studenci obu uczelni przedstawili swoje opinie dotyczące interpretacji zagadnienia wpływu w stosunkach międzynarodowych. Zastanawiali się w jaki sposób można definiować wpływ w stosunkach międzynarodowych. Studenci interpretując to zjawisko w wielu kwestiach mieli podobne zdania. Każda ze stron wysuwała argumenty dotyczące czynników

warunkujących skuteczne funkcjonowanie państwa na arenie międzynarodowej. Niegdyś potęga państwa utożsamiana była wyłącznie ze strefą militarną. Obecnie fundamentem wpływu są zasoby, a więc zdolności i możliwości danego podmiotu. Ponadto studenci zwrócili uwagę, że strefa wpływu nie musi być tylko pojęciem geograficznym. W prezentacjach obrazowo przedstawili w jakich regionach USA, UE, FR posiadają wpływ. Poza tym uczestnicy debaty dowiedli, że małe państwa nie mają realnych szans na kontrolę ładu międzynarodowego, ponieważ nie posiadają wspomnianych zasobów. Studenci zwrócili również uwagę na teorię serca świata. Zgodnie z nią *„Kto rządzi Europą Wschodnią, panuje nad sercem kontynentu. Kto rządzi sercem kontynentu, panuje nad największą wyspą świata. Kto rządzi największą wyspą świata, panuje nad światem”*. W związku z tym uczestnicy debaty zastanawiali się czy powyższa teoria jest adekwatna do rzeczywistości. Otóż stwierdzili, że coś takiego realnie istnieje. Niewątpliwie na arenie międzynarodowej toczy się gra o światową hegemonię. Ponadto interesującą kwestią była problematyka dotycząca westernizacji i globalizacji. W trakcie pierwszego panelu dyskusyjnego studenci obu uczelni zadawali pytania, na które bardzo często nie było jednoznacznej odpowiedzi. Pierwsza część debaty w pełni wyjaśniła zjawisko wpływu w stosunkach międzynarodowych z uwzględnieniem stref wpływów USA, Unii Europejskiej i Federacji Rosyjskiej.

W drugiej części spotkania studenci skupili się na sektorach, w których USA, UE i FR rywalizują, a w których mogą współpracować. Dużą uwagę zwrócono m.in. na obszary dotyczące strefy energetycznej, zjawiska terroryzmu, waluty, a także kultury. Stwierdzono, że w kontekście energetycznym Unia Europejska jest bardziej zależna od Federacji Rosyjskiej niż USA. Zdecydowanie poziom kontaktów omawianych podmiotów determinuje czy możemy mówić o współpracy czy o rywalizacji. Studenci rozmawiali również o sankcjach nałożonych na Rosję. Zgodnie stwierdzili, że mogą przybierać aspekt polityczny i ekonomiczny. Niemniej jednak ograniczenia nałożone na Federację Rosyjską mają inny rodzaj ze strony UE, a inny ze strony USA. Jednak w większym stopniu ukazują w jakim kontekście podmioty ze sobą współpracują, a w jakim rywalizują. Studenci zwrócili również uwagę na istotę znalezienia nowych zastosowań dla znanych surowców. Kluczowym zagadnieniem może okazać się znalezienie nowych rynków, zastosowanie surowców w innej dziedzinie, a także znalezienie nowych zasobów, ponieważ wydobywanie staje się coraz trudniejsze, a popyt wciąż rośnie. Istotną kwestią jest waluta. W trakcie drugiego panelu dyskusyjnego stwierdzono, że najbardziej rozpowszechnioną

walutą jest amerykański dolar. Studenci wskazali również jego siłę na arenie międzynarodowej. Stwierdzili również, że konkurencję dla dolara w większym stopniu stanowi euro niż rubel. Należy podkreślić istotę tzw. zimnej wojny walutowej wymierzonej przeciwko dolarowi.

Kolejnym aspektem omawianym przez studentów obu uczelni było zjawisko terroryzmu. Wypowiedzi głównie skupiły się na możliwości zapewnienia bezpieczeństwa USA, UE i Federacji Rosyjskiej. Potencjalnie najbardziej prawdopodobnym scenariuszem jest współpraca USA i UE w ramach NATO skierowana przeciwko Federacji Rosyjskiej. Uczestnicy debaty stwierdzili, że kraje „frontowe” takie jak Polska mogą czuć się najbardziej zagrożone wystąpieniem omawianego zjawiska. Pod koniec tej części spotkania rozważania studentów skupiły się na kulturze. Zastanawiali się czy istnieje coś takiego jak kultura amerykańska, kultura rosyjska i kultura europejska. W bardzo ciekawy sposób został omówiony wpływ każdej z nich na sytuację międzynarodową.

Trzecia część spotkania to rozważania dotyczące perspektywy utworzenia nowego ładu międzynarodowego. W tym panelu studenci wykazali się zarówno wiedzą, jak i kreatywnością w tworzeniu nowatorskiej wizji świata. Najwięcej uwagi poświęcono scenariuszom dotyczącym wizji ładu międzynarodowego. Studenci w swoich rozważaniach przewidywali możliwość wystąpienia unilateralizmu na przykładzie USA, multilateralizmu na zasadzie połączenia trzech podmiotów. Zakładali również możliwość wystąpienia dwóch skrajności, a więc wojny i pokoju na świecie. Studenci w swojej nowatorskiej wizji świata znaleźli również miejsce na scenariusz polegający na objęciu władzy przez jedno mocarstwo nad pozostałymi państwami.

Warto podkreślić, że kolejna debata naukowa, tak jak poprzednia, również stała się doskonałą sferą wymiany myśli i poglądów. Studenci bardzo wnikliwie analizowali poszczególne panele tematyczne. Padło wiele interesujących pytań, na które niejednokrotnie nie było jednoznacznych odpowiedzi. W zamierzeniu organizatorów celem VII debaty naukowej miało być znalezienie odpowiedzi na zagadnienia dotyczące polityki wpływu w stosunkach międzynarodowych z uwzględnieniem rywalizacji i współpracy Stanów Zjednoczonych, Unii Europejskiej i Federacji Rosyjskiej. Cel ten udało się w pełni zrealizować.

Lila Pietrusiewicz

PWSZ w Zamościu – UMCS w Lublinie

pietrul1959@o2.pl

Tydzień Edukacji Globalnej 2014
„Bezpieczeństwo żywnościowe – Food Security”,
seminarium Koła Naukowego Politologów PWSZ
w Zamościu, 21 listopada 2014 r.

Na całym świecie ponad 900 milionów ludzi cierpi głód. Życie oraz zdrowie kolejnych dwóch miliardów jest poważnie zagrożone z powodu niedożywienia. Co pięć sekund z głodu umiera jedno dziecko. 20 tysięcy dziennie. Jednocześnie prawie 1,5 miliarda ludzi je więcej niż potrzebuje. Jedna trzecia całej produkowanej żywności trafia na śmietnik – przytoczone z Raportu ONZ dane mogą szokować, ale to ludzie każdego dnia mają realny wpływ na zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego na świecie.

W dniu 21 listopada 2014 roku z okazji Tygodnia Edukacji Globalnej w Instytucie Nauk Społecznych PWSZ im. Szymona Szymonowica w Zamościu odbyło się seminarium naukowe zorganizowane przez Koło Naukowe Politologów. Tegoroczna edycja Tygodnia Edukacji Globalnej przebiegała pod hasłem: „Bezpieczeństwo żywnościowe – Food Security”. Koordynatorem przedsięwzięcia była dr Ewa Pogorzała, pełniąca funkcję opiekuna naukowego Koła Naukowego Politologów. Tytułem wprowadzenia w tematykę TEG 2014, na wstępie zasygnalizowała znaczenie działań podejmowanych przez aktywnych uczestników Tygodnia Edukacji Globalnej, mających na celu podkreślenie wagi oraz istoty bezpieczeństwa żywnościowego na świecie. W trakcie seminarium swoje prezentacje przedstawili członkinie i członkowie koła.

Bezpieczeństwo żywnościowe – Food Security to stworzenie warunków do zapewnienia i dostarczenia odpowiedniej ilości i jakości produktów żywnościowych. Powinno sprzyjać zdrowemu i aktywnemu życiu oraz być ważnym elementem w walce z ubóstwem oraz niedostatkiem, rozpatrywanym kompleksowo jako wypadkowa warunków ekonomicznych, socjalnych i ekologicznych. „Bieda jest jak upał. Nie możesz go zobaczyć. Żeby go poznać, musisz przez niego przejść”. Stwierdzenie kobiety z Ghany, żyjącej w ubóstwie - przytoczył w swojej prezentacji pt: Bezpieczeństwo żywnościowe – globalne wyzwanie XXI wieku - Ireneusz Grzesiuk. W całej Unii Europejskiej wprowadzona zo-

stała kontrola bezpieczeństwa żywności, systemy i legislacje, których celem jest monitorowanie zarówno mikrobiologicznych, jak i chemicznych zagrożeń w łańcuchu dostaw, a tym samym zminimalizowanie ryzyka dla zdrowia konsumentów. Unia Europejska stworzyła kompleksową strategię bezpieczeństwa żywności, zapewniającą kontrolę żywności na wszystkich etapach produkcji, przetwarzania i dystrybucji. Jak podkreśliła Olha Ohir w wystąpieniu pt: Działania UE na rzecz bezpieczeństwa żywnościowego – fundamentem bezpieczeństwa żywnościowego jest zrównoważone oraz różnorodne rolnictwo, samowystarczalność w skali kraju jak i UE, a przede wszystkim nie może być ono sprowadzane tylko do bezpieczeństwa dochodów.

Kluczem do rozwiązywania problemów ekonomicznych jest zapobieganie niekorzystnym zmianom klimatycznym – zaznaczyła w prezentacji pt: Klimat czy ekonomia? Uwarunkowania międzynarodowego bezpieczeństwa żywnościowego w perspektywach ONZ Monika Kalita, dodając, że „choć świat się ociepla, nie możemy wpadać w panikę (...) bo to człowiek jest odpowiedzialny za proces globalnego ocieplenia”. Natomiast Marta Zwolan przedstawiając prezentację Milenijne Cele Rozwoju a bezpieczeństwo żywnościowe, zwróciła uwagę na wieloaspektowość tego zagadnienia wskazując, że skala głodu w niewielkim stopniu zależy od klimatu, a w znacznie większym od ekonomii. Cięcia w emisji dwutlenku węgla dają małe oraz odległe w czasie zmiany we wzrostach temperatury. Gdyby Protokół z Kioto został w pełni wdrożony do 2080 roku ograniczyłoby to liczbę niedożywionych osób „zaledwie” o około 2 miliony przy rocznym koszcie 180 miliardów dolarów. Większą skuteczność można by osiągnąć zwiększając inwestycje w suplementację mikroelementów i witamin, wzbogacając żywność w te mikroelementy i witaminy, biofortyfikację oraz miejscowe społeczne programy żywienia.

Istotną rolę w promowaniu zasad bezpieczeństwa żywnościowego odgrywa sprawiedliwy handel, którego jednym z zasadniczych celów jest rozwój obustronnie korzystnych relacji pomiędzy sprzedawcami i nabywcami oraz ochrona praw człowieka poprzez promocję sprawiedliwości społecznej, zdrowej praktyki ekologicznej a także bezpieczeństwa ekonomicznego. Fair trade jest międzynarodowym ruchem konsumentów, organizacji pozarządowych, firm importerskich i handlowych, którego naczelną zasadą jest zapewnienie gwarancji poszanowania praw człowieka nad zyskiem – zaznaczył w prezentacji Sprawiedliwy handel (Fair trade) Serhii Andreiev.

Dostęp do wody a bezpieczeństwo żywnościowe to temat referatu Marii Kostenko. Prelegentka zwróciła uwagę, że ograniczenie marnotrawstwa żyw-

ności przez konsumentów w łańcuchu dostaw jest realną oraz bezpośrednią drogą do zmniejszenia zużycia zasobów wodnych. Efektywne wykorzystanie wody np. w rolnictwie oraz jakiegokolwiek produkcji może przynieść pozytywne efekty. Rolnictwo jest działalnością pochłaniającą olbrzymie ilości wody, oznacza to, że stanowi ono najprawdopodobniej klucz do zrównoważonego korzystania z zasobów wodnych. Dla osiągnięcia bezpieczeństwa żywnościowego i wodnego przez wszystkich ludzi nieodzowne są inwestycje służące działaniom na rzecz minimalizowania zużycia zasobów wodnych. Koncepcja wirtualnej wody otworzyła drogę do bardziej efektywnego zużycia wody. Niektóre z przykładów są zaskakujące: Amerykanie konsumują około 6 800 litrów wirtualnej wody każdego dnia, trzykrotnie więcej niż przeciętny Chińczyk – zauważyła w swoim wystąpieniu pt: Wirtualna woda Aneta Romanowska. Bezpieczeństwo żywnościowe na świecie nie jest możliwe bez zapewnienia dostępu do wody i odpowiedniego zarządzania jej zasobami. Dla bezpieczeństwa żywnościowego istotne znaczenie ma samowystarczalność i dostępność ekonomiczna żywności – zaznaczyła w przedstawionej przez siebie prezentacji Bezpieczeństwo żywnościowe w Polsce Monika Karczmarczyk. Polska wprowadziła jest krajem samowystarczalnym żywnościowo i posiada duże nadwyżki produktów rolnych oraz przetworzonej żywności, które eksportuje jednak eksperci ostrzegają, że przy niekorzystnych tendencjach ekonomicznych a także demograficznych również my możemy stać się importerem żywności.

Problematyka dotycząca bezpieczeństwa żywnościowego na świecie - szeroko omawiana podczas seminarium naukowego Koła Naukowego Politologów - jest bardzo rozległa i należy ją analizować przez pryzmat wielu nauk ponieważ dotyczy zarówno prawa człowieka do żywności jak i możliwości zapewnienia jej. Prawo to powinno być zagwarantowane właściwymi przepisami prawa międzynarodowego, unijnego oraz krajowego. Niepokoić może fakt, że zjawisko niemożliwości zapewnienia żywności występuje nie tylko w zafakowanych i biednych krajach świata ale nawet w tych najbardziej rozwiniętych, dlatego działania służące jego zwalczaniu podejmowane są zarówno w Unii Europejskiej, jak i na forum Organizacji Narodów Zjednoczonych. Bezpieczeństwo żywnościowe wynikające z konieczności zapewnienia żywności każdemu człowiekowi a także wszelkie przeciwdziałania biedzie i głodowi są stanem nie tylko pożądanym lecz i koniecznym dla osiągnięcia równowagi oraz jakiegokolwiek istnienia zarówno jednostek jak i społeczeństw, bez względu na charakter ustroju politycznego czy też warunków społeczno-gospodarczych.

„FACTA SIMONIDIS”

Zasady przygotowywania tekstów

- 1) Redakcja przyjmuje wyłącznie materiały nigdzie wcześniej nieopublikowane ani niezgłoszone do wydania w innych pismach lub wydawnictwach.
- 2) Do pracy należy dołączyć oświadczenie, że autor (autorzy) gwarantuje, że jest ona dziełem samodzielnym i oryginalnym, nie była wcześniej publikowana w jakiegokolwiek formie i że uzyskał on (oni) konieczne zgody na wszelkie cytowania z innych źródeł.
- 3) Autor (lub autorzy) zapewnia, że praca nie narusza praw autorskich innych osób, nie zawiera oszczerstw, nie narusza praw do znaków towarowych, tajemnic handlowych, promocyjnych lub prywatności, lub innych spraw podlegających zaskarżeniu.
- 4) Autor (lub autorzy) wyraża zgodę na opublikowanie pracy w Internecie.
- 5) Honorowane są oświadczenia pisemne lub składane pocztą internetową.
- 6) Wszelkie wykryte przypadki nierzetelności naukowej będą demaskowane, włącznie z powiadomieniem odpowiednich podmiotów (instytucje zatrudniające autorów, towarzystwa naukowe, stowarzyszenia edytorów naukowych itp.).
- 7) Redakcja dokumentuje wszelkie przejawy nierzetelności naukowej, zwłaszcza łamanie i naruszanie zasad etyki obowiązujących w nauce.
- 8) Teksty do druku powinny być przygotowane w języku polskim lub obcym a ich tytuły w języku właściwym dla artykułu oraz angielskim.
- 9) „Streszczenie” w języku polskim i „Summary” w angielskim powinny zawierać do 100 słów i odnosić się do celu, założeń, wyników badań, konkluzji.
- 10) „Słowa kluczowe” w języku polskim i „Keywords” w angielskim powinny oddawać istotę rozważań i odpowiadać kategoriom przyjętym w danym obszarze badawczym / od 3 do 8/;

- 11) Informacja o autorze /w j. polskim i angielskim/ powinna zawierać następujące dane: stopień lub tytuł naukowy, imię i nazwisko, miejsce pracy oraz adres e-mail.
- 12) Teksty, przygotowane w programie WORD i TeX, czcionka 12 New Times Roman, 1,5 odstępu między wierszami, powinny być przesyłane Redakcji pocztą elektroniczną. Redakcja zastrzega sobie możliwość wprowadzania zmian w tekstach.
- 13) Teksty artykułów w czasopismach z zasady powinny być podzielone na numerowane części zaopatrzone w tytuły.
- 14) W czasopismach teksty artykułów, łącznie z przypisami, nie powinien przekraczać 22 stron znormalizowanych, artykuł recenzyjny 8 stron znormalizowanych a sprawozdanie naukowe 6 stron znormalizowanych. Redakcja zastrzega sobie prawo dokonania skrótów.
- 15) Wyróżnienia w tekście należy zaznaczać drukiem rozstrzelonym.
- 16) Każda tabela, rysunek, wykres powinny mieć kolejną numerację, tytuł własny oraz źródło. Numer i tytuł należy umieścić nad ilustracją, natomiast opis bibliograficzny źródła pod ilustracją.
- 17) Wtrącenia obcojęzyczne należy zaznaczyć kursywą, cytaty należy ujmować w cudzysłów (bez kursywy). W tekście tytuły książek należy pisać kursywą bez cudzysłowu. W przypisach kursywą należy pisać wyłącznie tytuły książek i artykułów.
- 18) W przypadku stron WWW należy podać tytuł strony WWW, adres URL i koniecznie datę odczytu [w nawiasach kwadratowych].
- 19) Przypisy należy umieszczać na dole strony.
- 20) Opisy bibliograficzne w przypisach należy sporządzać wg poniższych zasad:
 - książka: T. Kowalski, *Zamość i Zamojszczyzna*, Kraków 2007, s. 4.
 - artykuł w czasopiśmie: T. Kowalski, *Witkacy dzisiaj*, „Przegląd Polonisty”, 2007 nr 4, s. 7.
 - praca zbiorowa: *Zamojszczyzna dzisiaj i jutro*, red. J. Nowak, Zamość 2007, s. 22.
 - artykuł z pracy zbiorowej: J. Witkowski, *Polskie wybory*, w: *Wybory parlamentarne w Polsce po roku 1989*, red. S. Kobus, Warszawa 2007, s. 54.
 - dokument elektroniczny: [www.....](#) [odczyt: 5.06.2007]

Materiały, w formie elektronicznej, należy przesyłać na adres henrykchalupczak@wp.pl lub ewapogorzala@interia.pl

Zapraszamy do współpracy!

